

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ДАВЛАТ ЧЕТ ТИЛЛАР ИНСТИТУТИ

М.Ж. БОЗОРОВ, С.С. ДОЛИЕВ

СОЦИОЛОГИЯ

(Маърузалар матни)

Самарқанд - 2017

Социология. Маърузалар матни. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2017. – 126 бет.

Социология фанидан тузилган ушбу маърузалар матнида ўқув режасида кўрсатилган мавзулар бўйича тайёрланган матнлар, қисқа ёзма иш мавзулари, мавзуни мустаҳкамлаш бўйича назорат саволлари, адабиётлар рўйхати, орилиқ ва якуний назорат саволлари, фан бўйича тест саволлари берилмоқда. Ушбу материалларни маъруза ва семинар машғулотлари жараёнида самарали қўллаш мумкин. У профессор-ўқитувчиларнинг ўқув машғулотларини янги педагогик технологиялар асосида ўтишлари, талабаларнинг эса фанни чуқур ўзлаштиришлари учун амалий аҳамиятга эга бўлади.

Тузувчилар: доцент М.Ж. Бозоров,
катта ўқитувчи С.С. Долиев

Масъул муҳаррир: профессор Р.Т. Шодиев

Тақризчилар: доцент Р.С. Мардонов,
доцент Д.Т. Амриддинова

Ушбу маърузалар матни СамДЧТИ ўқув-услубий кенгашининг 2017 йил 21 январда ўтказилган 4-сонли йиғилиши қарори билан нашрга тавсия этилган.

СЎЗБОШИ

Мамлакатимиз ижтимоий ҳаётининг барча соҳаларида туб ўзгаришлар содир бўлаётганлиги туфайли янги ижтимоий институтлар ва муносабатлар пайдо бўлиб, бу социологиянинг мустақил ижтимоий фан сифатида ривожланиш имкониятини юзага келтирди. Социологиянинг ривожланиши ва такомил жамиятни чуқур ўрганиш, унинг олдида турган мураккаб муаммоларни самарали ечишга имкон беради. Социология бутун жамият, шунингдек унинг ижтимоий тизимини ташкил этадиган таркибий қисмларнинг ривожланиш ва мавжуд бўлиши, турли социал жараёнлар ўртасидаги ўзаро алоқалар ва кишиларнинг социал хулқ-атвори қонуниятларини ўрганувчи фандир. Мустақиллик йилларида таълимнинг олий ва ўрта махсус тизимида ўқув жараёни самарадорлигини ошириш ва интеллектуал салоҳиятга эга бўлган мутахассисларни тайёрлаш учун замонавий педагогик технологияларни яратиш ва улардан самарали фойдаланиш мақсадида ўқув-услугий қўлланмалар, кўргазмали материаллар тайёрлаш муҳимдир. Уларни ўқув жараёнига татбиқ қилишдан мақсад талабаларда социология фани мазмуни ва моҳияти, социология мутахассислигининг жамиятдаги ўрни, хусусиятлари ва келажаги тўғрисидаги тасаввурларни вужудга келтириш, ижтимоий ҳаёт муаммолари ечимига мос келадиган таклиф ва тавсиялар механизмини ишлаб чиқишда мазкур фаннинг роли ҳақида билим, кўникма ва малакаларини шакллантириш, талабаларга жамият тараққиётидаги ижтимоий муаммоларни социологик нуқтаи назардан тушунтириш ҳамда, социологик таҳлил ва тавсияномалар яратиш малакасини шакллантиришга кўмаклашишдан иборатдир. Республикамиз Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганларидек, “Бугун ҳаётнинг ўзи Конституциямизда ифодасини топган энг асосий мақсад – инсон манфаатларини ҳар томонлама таъминлаш масаласини долзарб вазифа қилиб қўймоқда. Инсон манфаатларини таъминлаш учун эса, аввало, одамлар билан, халқ билан мулоқот қилиш, уларнинг дарду ташвишлари, орзу-ниятлари, ҳаётий муаммо ва

эҳтиёжларини яхши билиш керак”¹. Бу вазифаларни ҳал этишда социология фанининг ўрни ва роли муҳимдир.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан “Социология” фани бўйича тасдиқланган намунавий ўқув дастури (2011 йил 17 сентябрдаги 392-сонли буйруқ)асосида тузилган ушбу маърузалар матни ўқув режада белгиланган 18 соат маъруза мавзуларини қамраб олган. Маърузалар матнида социологиянинг фан сифатида шаклланиши, унинг таркибий тузилиши, жамиятни яхлит тизим тариқасида таҳлил қилиш, ижтимоий ҳаётда социал институтларнинг роли, девиант ҳуқ-атвор ва социал назорат масалалари, жамиятнинг социал структураси, стратификацион жараёнлар, социал муносабатлар, ижтимоий тараққиёт тенденцияларини ифодаладиган мавзулар ёритилди, эмпирик социологик тадқиқотларни олиб боришга бағишланган мавзулар тавсия қилинди, янги статистик маълумотлар киритилди. Бунда эмпирик социологияда кенг ўрин олган социологик маълумотларни тўплаш, уларни қайта ишлаш ҳамда таҳлил қилиш услубларига ҳам эътибор қаратилди. Унга назорат саволлари, мустақил иш мавзулари, тест саволлари, топшириқлар ва адабиётлар рўйхати киритилган.

Социология фанидан тайёрланган ушбу маърузалар матни мазкур курс бўйича маъруза ва амалий машғулотлар олиб борадиган ўқитувчи ва талабаларга мўлжалланган.

¹ Ш.Мирзиёев. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2016 йил 8 декабрь.

СОЦИОЛОГИЯ ФАН СИФАТИДА.СОЦИОЛОГИЯНИНГ СТРУКТУРАСИ

Режа:

- 1. Социология фанининг вужудга келишида ижтимоий-иқтисодий, ғоявий-назарий шарт-шароитлар.*
- 2. Антик даврнинг қомусий олимлари ва Шарқ мутафаккирларининг ижтимоий-фалсафий таълимотлари (Платон, Аристотел, Форобий, Ибн Ҳалдун ва бошқалар) замонавий социологиянинг муҳим манбалари сифатида.*
- 3. Ғарб социологияси классикларининг ишларида социологиянинг объекти ва предмети муаммоси.*
- 4. Социологиянинг бошқа фанлар билан муносабати ва улар тизимида тутган ўзига хос ўрни. Социологиянинг структураси.*

Социология – яхлит тизим сифатидаги жамият ва алоҳида ижтимоий институтлар, ижтимоий гуруҳлар, жамият тузилмалари ва уларда юз берадиган ижтимоий жараёнларни ўрганувчи фандир. Социология ижтимоий тузумларнинг функционаллашуви ва ривожланиши тўғрисидаги, умумий ва ўзига хос ижтимоий қонун ва қонуниятлар, бу қонун ва қонуниятларнинг шахс, ижтимоий бирликлар, синфлар, халқлар фаолиятида юзага келиши ва амал қилиш шаклларини ўрганади. Социология бошқа ижтимоий фанларга ўхшаб маълумотлар тўплаш ва таҳлил қилиш, назарияларни исботлар ва мантикий далиллар асосида баҳолаш усуллариغا эга бўлгани учун ҳам фан ҳисобланади. Социологиянинг фаолият майдони фавқулодда кенг, у кўчада индивидларнинг тасодифий тўқнашувларидан то глобал ижтимоий жараёнларни тадқиқот қилишгача бўлган соҳаларни қамраб олади.

Мамлакатимизда социология фанининг тараққий топишида миллий истиқлол ғоясининг моҳият ва мазмуни муҳим дастур вазифасини ўтайди. Миллий истиқлол ғояси социология фанининг ривожланишида мамлакатимиз

Конституцияси, миллий ва умуминсоний қадриятлари, демократик тамойилларига таяниши, ҳалқимизнинг юксак маънавияти, ўлмас мероси, юрт тинчлиги, Ватан равнақи ва халқ фаровонлигини таъминлашга хизмат қилишини тақозо этади. Шунингдек, миллий истиқлол ғояси социология фанининг умуминсоний ва миллий тамойиллар доирасида тили ва динидан қатъи назар ҳар бир фуқаро қалбида Онаватанга муҳаббат, мустақиллик ғояларига садоқат ва ўзаро ҳурмат туйғуларини қарор топтириш йўналишида илмий изланишлар олиб боришни муқаддас вазифалар сифатида кун тартибига қўйди. Шундай қилиб, социология жамиятни мураккаб ижтимоий организм сифатида ўрганади.

Социология жамиятнинг мавжуд таркибий тузилмалари моҳияти, уларнинг ҳаракат тенденциялари ва тараққиёт қонуниятларини ижтимоий ташкил этилган тизимда тадқиқ этади. Шунингдек, социология асосий эътиборни жамиятни ҳар хил ижтимоий ва ҳудудий тизим босқичларида вужудга келадиган кенг маънодаги инсонлараро муносабатлари ва жамоатчилик фикрини ўрганишга қаратувчи фандир. Социология фани жамиятнинг турли соҳалари иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий-ахлоқий ва бошқа тармоқларида тадқиқотлар ўтказди.

Мамлакатимиз ижтимоий ҳаётининг барча жабҳаларида ўзгаришлар кузатилмоқда, ижтимоий таркибда ўзгаришлар қайд қилинмоқда, янги ижтимоий институтлар ва муносабатлар пайдо бўлмоқда, бу эса социологиянинг мустақил ижтимоий фан сифатида ривожланиш имкониятини юзага келтирди. «Социология» атамаси француз тилида «жамиятни ва ижтимоий муносабатларни илмий ўрганиш» маъносини англатади¹. Аммо, бу таъриф ушбу фан нимани ўрганиши тўғрисида фақат умумий тасаввур беради. Европада салкам бир ярим асрлик ривожланиш давомида социология турли илмий мактаб ва йўналишлар тарафдорлари орасида кучли тўқнашувлардан иборат қийин йўлни босиб ўтди. Лекин бу турлича ёндашувларнинг мақсади битта - инсонни, уни ўраб турган ижтимоий борлиқни, унинг ижтимоий фикрлаш маданиятини чуқурроқ тушунишдан иборатдир.

Келиб чиқиши рус бўлган, Америкада ижод қилган таниқли олим П.Сорокин таъбири бўйича, бу фанни «ўзига мос муҳитда яшовчи одамларнинг ҳулқини ўрганувчи», деб таърифлаш мумкин.

Шунинг учун ҳам социология предметини аниқлаш масаласи унинг объектини аниқлаш билан боғлиқдир. Социологиянинг объекти инсоннинг турли ҳолатдаги ҳулқ-атвори бўлса, унинг предмети меҳнат, сиёсат ва бошқа соҳалардаги ҳулқ-атворларнинг механизмларини ўрганишдир. Социология фани объекти ва предмети тадқиқот ўтказиш фаолияти натижасида намоён бўлади. Шу боис ҳам социологиянинг тарихий ривожланиш босқичлари давомида унинг объекти ва предмети тўғрисидаги тушунчалар доимо ўзгариб борган. Жамият ҳаётидаги мавжуд ижтимоий ўзаро алоқадорлик, ижтимоий муносабатлар, уларнинг юзага келиши ва оқибатларини социологик тадқиқот объекти сифатида қабул қилишимиз мумкин.

Социология ўз объекти доирасида социал ҳаётнинг турли, алоҳида томонлари билан шуғулланади. Масалан, ҳуқуқ социологияси, меҳнат социологияси, иқтисодий социология ва ҳоказолар. Бу соҳаларда ўз объекти инсон ва унинг сиёсий, иқтисодий ва бошқа соҳалардаги ўрни ва ривожланиши, ҳаёт тарзи ва фикрлаш услуби каби масалаларни ҳал қилади. Агар фаннинг объекти нимани ўрганиши керак деган саволга жавоб берса, предмет ўша объектни қандай ўрганади деган маънони келтириб чиқаради. Социологиянинг предмети тўғрисида машҳур социологлар қуйидаги фикрларни билдирганлар. Немис олими М.Вебернинг фикрича, «субъектив мазмунга эга бўлган индивид ёки индивидлар феъл-атвори таркиб топган ҳаракат социологиянинг предметини ташкил этади». Э.Дюркгейм социологиянинг предметини-ижтимоий маълумотлардан иборат, деб билган. Рус социологи П.Сорокин «Жамият ёки ижтимоий ҳодисалар фаннинг предметини ташкил этади», деб ҳисоблайди.

Юқоридагиларни ҳулоса қилиб айтганимизда социологиянинг объекти ижтимоий гуруҳлар, ижтимоий институтлар, ижтимоий муносабатлар деб таърифлаш мумкин.

Ўзбекистон шароитига мослаб, замонавий социологияда биз қуйидаги ўрганиш объектларини ажратамиз:

I. Ижтимоий босқич: 1.Жамият, 2.Ижтимоий қатлам, 3.Ижтимоий гуруҳ, 4.Маҳалла, 5.Оила, 6.Шахс.

II. Миллий босқич: 1.Миллат, 2.Элат, 3.Этник гуруҳ, 4.Авлод, 5.Миллий оила, 6.Индивид.

III. Тармоқлар босқичи: Иқтисодиёт, 2.Сиёсат, 3.Маданият, 4.Фан, 5.Таълим, 6.Маънавият ва маърифат, 7.Экология ва бошқалар.

IV. Ҳудудий босқич: 1.Минтақа, 2.Мамлакат, 3.Вилоят, 4.Шаҳар, 5.Туман, 6.Қишлоқ, 7.Маҳалла.

Мамлакатимизда социологиянинг роли ортиб бормоқда, бу фанга умумий қизиқиш кучаймоқда. Буни тушуниш мумкин, чунки Ўзбекистонда ҳозир янги ижтимоий-сиёсий ва маънавий иқлим шаклланмоқда.

Ижтимоий мавқе шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ифодалайди. Одамларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва бажарадиган вазифаларининг мазмунини уларнинг мазкур ташкилотларда эгаллаб турган ижтимоий мавқелари аниқлаб беради. Ўз навбатида, одамларнинг конкрет ҳаракатлари жамланмаси социологияда «ижтимоий роль» атамаси билан ифодаланади. Ижтимоий роль ижтимоий мавқе (статус) нинг амал қилишини ифодалайди. Зеро, жамиятдаги инсон ҳуқуқи, ижтимоий ташкилотлар қабул қилган ижтимоий нормалар орқали бошқарилади. Булар нафақат жамиятда қабул қилинган қонунлар, анъаналар, балки, махсус норматив топшириқлар, айтилиш, у ёки бу жамоада қайд қилинган низомларда, буйруқларда ифодаланган бўлиши мумкин. Кўрсатилган учала атама-мавқе, роль ва норма социологиянинг асосий тушунчаларидан ҳисобланади, улар ёрдамида ҳар қандай шахс ёки ижтимоий ташкилотларнинг хусусиятларига чизги бериш мумкин.

Даставвал социология нафақат ижтимоий, балки табиий фанлар билимларини мужассам қилувчи умумий фан деб тушунилган. Бу ёндашув XIX аср Ғарбий Европа социологларининг ишларида етакчи эди. Уларнинг фикрлари бўйича социология учун асос бўлувчи фан ижтимоий ҳаёт негизларини аниқлаб берувчи ва инсон табиатининг ўзгармас хоссалари тўғрисида билим берувчи биология фани ҳисобланади. Ўша давр олимларининг нуқтаи назари бўйича,

ижтимоий ҳаётнинг ранг-баранглиги-одамларнинг жисмоний, аклий, маънавий ва сиёсий фарқланишидан юзага келади. Кейинчалик француз социологи Э. Дюркгейм «ижтимоий соҳалар ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб турган фактлардан иборат, - деб таъкидлаган эди. Бундай ўзига хослик сезиш, фикрлаш ҳамда фаолият усулларида намоён бўлиб, индивид ихтиёрига ҳамиша ҳам бўйсунавермайди». Машҳур немис олими Макс Вебер онгни ижтимоий ҳаракатлар омили ва маҳсули деб таърифлаган. У илмий изланишларни маданият ҳақидаги (уларга социологияни ҳам киритган эди) ва табиат ҳақидаги фанларга ажратган. М.Вебернинг фикрича, инсоннинг онгли мавжудот эканлигини на тарихчи, на социолог ва на иқтисодчи инкор эта олади. Ижтимоий фанлар объектининг табиат ҳодисаларидан фарқи мавжуд. «Социология... шундай фанки, — деб ёзган эди М.Вебер,-у ҳар қандай ижтимоий ҳаракатнинг моҳиятини англашга интилади ва шу йўналишда унинг белгиловчи омиллари тушунтириб беради...»

Машҳур америкалик социолог Т.Парсонс таъкидлаган эдики, социология бошқа ижтимоий фанлардан фарқли ўлароқ, «бутун ҷамиятга, ижтимоий тизимларнинг бирлашувига тааллуқли бўлган тизим ва жараёнларни ўрганади». Зеро, социолог иқтисодиётдаги фойда маромлари қизиқтирмайди, балки уни бутун ҷамиятда пул қандай роль ўйнайди, ёки ижтимоий жараёнларни бошқаришда пулнинг ўрни қанчалик аҳамиятга эга эканлиги қизиқтиради. Социология шахсни ҷамиятда бажараётган фаолияти, ўзлаштирилган мақомларини ижтимоий тизим жараёнлари билан ҷамбарчас боғлиқликда ўрганади.

Социология ҷамиятни умумий мавҳумлик эмас, балки конкрет воқелик деб таъриф этади. Бунда у ўзига хос атама ва тушунчалардан фойдаланади. Масалан, агарда файласуф объектив воқелик ҳақида мавҳумроқ гапирса, социолог бу воқеликни тўлдириб, эмпирик натижаларга таянган ҳолда изоҳлайди. Агар маданият тушунчаси файласуф учун инсон руҳининг маҳсули бўлса, социолог учун-бу ҳулқ-атворнинг реал натижаси, ҳаракатларнинг мувофиқлаштирувчи тизимидир. Биринчи Президентимиз И.А.Каримов миллий истиқлол

ғоясининг бош мақсадлари сифатида кишиларимизнинг шахсий фаоллиги, ижтимоий масъуллиги масаласига алоҳида тўхталади.

«Социология» атамасини фанда биринчи бўлиб француз файласуфи Огюст Конт 1839 йилда қўллади. Унинг фикрича, социология бир бутун организм деб ҳисобланган жамият ҳақидаги билимларни бирлаштириши ва уларни далилларни ўрганиш орқали илмий асослаши лозим.

Ижтимоий ҳаётнинг мураккаблашуви ва илмий билимнинг табақаланиши социологиянинг фалсафадан ажралиб, мустақил фанга айланишини муқаррар қилиб қўяди. Социология ижтимоий муносабатларни назарий таҳлил қилишни ижтимоий (социал) далилларни эмпирик тадқиқ қилиш билан қўшиб олиб боровчи мустақил фанга айланди. ХУШ асрда вужудга келган турли ижтимоий қарашлар ижтимоий ҳаёт таркибини, шу билан ижтимоий ҳодисаларнинг, гуруҳ ва индивиднинг ўзаро алоқадорлигини назарий таҳлил қилишни ўз ичига олади.

XIX асрнинг 20-йилларидан жаҳон социологиясининг маркази Ғарбий Европадан АҚШга кўчди ва фаолияти расмий тус олди. АҚШда социология фани олий ўқув юртларида ўрганила бошланди. 1892 йилда Чикаго университетида жаҳонда биринчи социология кафедраси ва факультети иш бошлади. 1901 йилдан бошлаб олий ўқув юртларида социология фан сифатида ўқитилди. АҚШдаги социологиянинг тараққиёти янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларга ўтиш жараёнини тезлаштирди.

Социологиянинг мустақил фан сифатида шаклланишини қуйидаги шарт-шароитлар билан боғлаш мумкин:

1) ўз рационаллигига эга бўлган, шунинг учун ҳам, сиёсий-институционал тартиби мавжуд бўлган давлатга бўйсунавермайдиган, кўпинча унга қарама-қарши турувчи ва мустақил ҳисобланган табиий-ижтимоий тартиб ғояси билан;

2) бозор иқтисодиётининг ривожланиши билан;

3) нарсалар ва ҳодисаларни улар ривожланишида, уларни белгиловчи аниқ тарихий шарт-шароит билан алоқадорлигида билиш ғояси билан;

4) фан ва илмий прогресс замонавий концепциясининг ишлаб чиқилиши билан.

Шундай қилиб, социология фани атиги бир аср муқаддам фалсафадан ажралиб, мустақил фан сифатида тараккий этган бўлса-да, уларнинг алоқаси узвийдир. Фалсафа социологиянинг назарий-услубий асосини ташкил этади.

Контнинг изоҳича, фалсафа ва социологияни позитив деб аташнинг сабаби, улар фан маълумотларига эмас, балки илмий кузатувларга асосланади. Позитивизмда энг асосий талаб кераксиз тушунчалардан воз кечиш ҳамда табиий-илмий қарашларни исботловчи «позитив» (ижобий) ижтимоий назарияни яратишдир.

Конт табиатни билиш тарихини 3 босқичга бўлди: бу босқичлардан ҳар бири дунёқарашнинг муайян типига: 1) теологик-ҳарбий ҳукмронлик; 2) метафизик-феодал ҳукмронлик; 3) позитив-саноат цивилизацияси турига мос келади. Биринчи, теологик паллада инсон ақли ҳодисаларни, илоҳий кучларнинг таъсири билан изоҳлашга уринган. Контнинг фикрича, метафизик дунёқараш теологик дунёқарашнинг ўзгарган шаклидир. Метафизик дунёқарашга кўра барча ҳодисаларнинг асосини абстракт метафизик моҳиятлар ташкил этади. Теологик ва метафизик дунёқараш ўрнига «позитив метод» келади ва у мутлақ билимлардан (материализм ва обектив идеализм) воз кечишни талаб қилади.

Унинг фикрига кўра, социологиянинг предмети-бу ижтимоий ҳодисаларнинг моҳиятидир. Жамият тўғрисидаги фанлар табиий фанлар методологиясига таяниши керак: олимлар кузатув, қиёслаш, тарихий, генетик усулларни қўллай билиши лозим. Ушбу усуллар ичида тарихий ва қиёсий усуллар кенг тарқалган. Кузатув ва эксперимент усуллари эса XX асрга келиб қўлланила бошланди.

Контнинг таъкидлашича, жамиятдаги ижтимоий мувофиқлик-бу шахслар ва ижтимоий қатламлар манфаатларининг бир-бирига мослигидир. Контнинг жамиятни яхлит организм сифатида тушуниши, меҳнатнинг ижтимоий адолат асосида тақсимланиши, ижтимоий барқарорлик шартлари ва омиллари, турли гуруҳ ва қатламлар манфаатларини

мослаштиришда давлат ва шахсларнинг ўрни тўғрисидаги фикрлари бугунги кунда ҳам муҳимдир.¹

Антик дунё социологияси жаҳон социология мактабининг назарий-маънавий пойдевори ва унга доимий илҳом бағишловчи бебаҳо обидаси ҳисобланади. Антик давр социологиясининг илк намуналари Кичик Осиёнинг ғарбий соҳиллари-Иония ўлкаси шаҳарларида яшовчи греклар томонидан дунёга келтирилди.

Антик дунё социологиясининг юзага келиши ҳамда таракқиёт тенденциялари хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда шартли равишда гуруҳлаш мумкин. Бу гуруҳга милоддан аввалги XII асрда яшаб ижод этган Гомердан бошлаб милоддан аввалги VI асргача амал қилган Милет (кичик Осиёдаги энг йирик шаҳар) мактаби вакиллари (Фалес, Анаксимандр, Анаксимен) ҳамда Грециянинг турли шаҳарларида яшаб фаолият юритган Ксенофан Пифагорнинг социологик қарашларини киритиш мумкин.

Милет философларининг тўнғич вакили Фалеснинг фикрича, жамият ва табиатнинг асосини дастлабки таркибий модда ҳисобланган сув омили ташкил этади. Унинг таъкидлашича, табиатдаги жами ўзгаришлар сув ва суюқликлар туфайли рўй беради. Сув туфайли таркиб топган ҳамма нарсада жон мавжуддир. Табиатдаги жамики нарсалар эса сув иштирокида юзага келганлиги сабабли уларнинг ҳаммасида жон бор. Фалес фикрининг исботи учун янтарь тошини мисол қилиб келтиради. Фалеснинг ҳамма нарсада жон борлиги ғояси табиат ва жамиятга инсоний ёндашувнинг илк куртаклари шаклланишига тurtки бўлди.

Милет мактабининг яна бир йирик намояндаси Анаксимен оламнинг асосини ташкил этувчи дастлабки модда сифатида ҳавони илоҳийлаштиради, ҳавонинг табиатда йиғилиши ва сиқилиши натижасида сув, тупроқ, тош ва оловдан иборат зарурий қисмлар юзага келади.

Қадимги грек социологлари орасида Самос шаҳрида туғилиб фаолият юритган Пифагор алоҳида ўрин тутди. Пифагор яшаган даврда турли-туман примитив, архаик, диний-мутаассиблик ўрнига нисбатан умумийроқ моҳият касб этувчи

¹ Қаранг: Комаров М.С Введение в социологию. –М.: Наука, 1994 – 36-стр

худоларга сиғиниш таомилга кира бошлайди. Пифагор нуктаи назарига кўра, олам абадий бўлиб, инсондаги рух маълум муддатдан сўнг бошқа нарсаларга кўчади. Пифагор ана шу таълимот асосида оламдаги ҳамма нарсанинг жисман ва руҳан кариндош эканлигини исботлашга уринган.

Атокли грек мутафаккири Гераклит фикрига кўра, ҳамма нарсалар табиатда фақат бир нарсадан яралган ва шу бирламчи нарсага албатта қайтади. Бу бирламчи асос эса «олов»дир. Зеро, олов табиатдаги энг фаол ўзгарувчан ходисадир.

Гераклит табиат ва жамиятдаги карама-қаршиликлар шунчаки ўзаро рақобат ҳолида бир-бирига айланиб туради. Улар моҳиятан ягона асос (олов) дан иборат бўлганлиги сабабли, бу модда ва ходисалар ўртасидаги карама-қаршиликлар ўзгарувчандир ва доимий хусусиятга эга эмас. Гераклит илк дафъа донишмандлик ва ақли илм ва билимдан фарқлай билди. «Кўп билимлилик кишини ақлли, донишманд қилавермайди. Агар кўп билим олиш кишини оқил қилганида Гесиод ва Пифагор ҳам ақлли, донишманд бўлишар эди»¹, - деб ёзади у. Гераклитнинг ижтимоий қарашлари Парменид ва унинг шогирди Зенон томонидан танқид остига олиниб, улар дунё ўзгарувчан эмас, аксинча, ўзгармас моҳиятга эга эканлигини асослашга уриндилар.

Грек маданиятининг йирик намояндаси Эмпедокл илм ва маърифатнинг ижтимоий фойдалилик функциясини асослаб берди. У илм қилиш бу бефойда моҳиятлар хусусида баҳс юритиш эмас, балки уни инсон онгига хизмат қилдиришдан иборат, деб билди. Эмпедокл фикрига кўра, жамият ходисаларини ўзаро бирлаштирувчи ва ажратиб юбуровчи икки куч бошқариб туради. Кишиларни ўзаро бирлаштирувчи, уларни энг инсоний фаолиятга бошловчи куч-муҳаббат (Эмпедокл бу кучни айни вақтда меҳр, ҳурмат, гармония ва ҳатто Афродита ҳам деб атаган) бўлиб, одамларни ажратиб юбуровчи куч бу-нафрат, ҳасад, жоҳилликдир.

Эмпедоклдан фарқ қилиб, Анаксагор инсоннинг илм-маърифатга интилишидан кўзланган бош мақсад-атроф-муҳитни ўраб турган борлиқ ҳамда космос моҳиятини англашдан иборат, деб билди. У «илм илм учун» деган ақида асосида иш тутди.

Бу даврдаги социологик қарашларни илгари сурган мутафаккирлар қаторига инсониятнинг буюк даҳолари Сократ(Сукрот), Левкипп, Демокрит, Платон(Афлотун), Аристотель (Арасту)ларни киритиш мумкин.

Сократ (*Сукрот*) нинг социологик қарашларида табиат ва жамият жараёнларида шунчалик иштирок этиш эмас, балки унда қандай қилиб яхши яшаш, камолотга эришиш учун санъат сирларини билиш зарурлиг

иа ғояси етакчидир. Билим муайян турдаги предметлар ва ходисаларнинг умумийлик хусусиятларини аниқлашдан иборатдир. Билим предмет ҳақидаги тушунча бўлиб, билиш тушунчани аниқлашдан бошланади.

Сократнинг нуктаи назарига кўра, инсон фаолияти унинг яхшилик, савоб, орийат, инсоф ҳақидаги тушунчалари мазмунидан иборат бўлиб, бу тушунчаларни шахс қандай тушуниши катта аҳамиятга эга. Шундай экан, инсон фаолиятини яхшилаш учун унинг феъл-атворини ва тарбия тўғрисидаги қарашлари, тушунчаларини тартибга солиш зарурдир.

Сократнинг буюк шогирди Платон ижтимоий тараққиёт ва инсон мавқеи хусусида бебаҳо фикрлар баён этган. Платон ўзининг «Филеб» деб номланган асарида инсоннинг эзгуликдан иборат фаолияти қуйидаги талабларни бажариш асносида рўй бериши айтилади: 1) илоҳий ғоя моҳиятини англаш; 2) илоҳий ғоя талабларини ҳаётга сингдириш; 3) тафаккур ва билимларга эга бўлиш; 4) илм ва санъатнинг бирор турини эгаллаш, тўғри фикр қилиш масаласига эга бўлиш; 5) тоза, ҳалол ҳиссиёт воситаларидан, масалан, мусиқа товуши, тасвирий санъатдан завқ-роҳат ола билиш Платон мураккаб ижтимоий-сиёсий муҳитда яшаганлиги сабабли идеал давлат қурилиши орзусида яшаган. Унинг эзгулик асосига қурилган идеал давлат тузуми қуйидаги фазилатларга эга бўлиши лозим: 1) донишмандлик; 2) жасорат; 3) ҳар ишда оқилона меъёрни сақлай билиш; 4) адолат. Давлат тизимини уч хил страта-ижтимоий табақа- ҳукмдорлар, ҳарбийлар ва ишлаб чиқаришда банд бўлган меҳнаткашлар донишманд бошқарувчи гуруҳ раҳбарлигида гармоник тузум ташкил этади.

Платон Академиясининг етук толиби, жаҳон ижтимоий тафаккур оламига ҳисса қўшган мутафаккир Аристотель

ҳисобланади. У ўз давридаги мавжуд стратификацион, яъни ижтимоий табақалашув тартибларини қўллаб-қувватлайди. Аристотель комил инсон, комил фуқаро, адолатли давлат хусусидаги қарашларини илмий асослашга интильди. Комил инсон тарбияси шахснинг ўз давлатига бўлган юксак ватанпарварлигини, ўз ижтимоий-сиёсий тузумига садоқатни шакллантиришдан бошланади. Комил фуқаро тарбияси эса ҳар томонлама мукамал давлат тартиботини юзага келтиришдан бошланади.

Аристотель давлат тузумини олтига бўлиб, улардан учтаси (монархия, аристократия ва полиция) тўғри ва учтаси (тирания, олигархия ва демократия) нотўғри давлат тузумлари, деб ҳисоблайди.

Аристотелнинг тирания, олигархия ва демократия асосидаги давлат тузумларини нотўғри деб таснифлашига асосий сабаб, бундай давлат тузумларида ҳокимият тепасига золим шахслар (тирания), бойликка ҳирс қўйган номуносиб шахслар (олигархия) ва демократия тузумида гарчи қўпчилик озчилик устидан ҳукмрон бўлса-да, баъзан ижтимоий-генетик келиб чиқиши бетайин бўлган айрим фуқаролар ҳам келиб қолиши мумкин, деб хавотирланади.

Шарқ халқларининг ҳаётга бўлган социологик қарашлари моҳият эътиборига кўра, Ғарб социологларининг ижтимоий ёндашувларидан фарқ қилади. Қадимги Шарқ кишиси учун ўзликни англаш, маънавий комилликка эришиш, озодлик тушунчаси моддий борлиқдан воз кечиш, ташқи дунё ташвишларини инкор этиш, ўзликда сокинлик топишга интилиш ҳаракатларидан иборатдир.

Шарқ кишиси учун индивидуализм ҳамиша ҳалокат, жамоада уйғунлашув эса сокинлик ва беҳавотирлик омили бўлиб келган. Жамоавий хавфсизликни таъминлаш эҳтиёжи Шарқда жуда қадимги даврлардаёқ давлатчилик тизимларини таркиб топтирди. Шунингдек, Шарқда иқтисодий мураккабликлар, об-ҳаво, сув муаммоларининг кескинлиги, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг фақат суғориш воситасида етиштирилиши, уларни сақлаш масалалари муайян марказлашган идора тизимларини таркиб топтириш ҳамда бошқариш заруратини кун тартибига қўйган. Бу эса милoddан аввалги III минг йилликнинг

ўрталаридан бошлаб Миср, Ҳиндистон, Месопатомия, Хитойда давлатчиликнинг мустаҳкам анъаналари юзага келишига сабаб бўлди.

Инсоният тарихида илк дафъа Худо даражасида эмас, алоҳида, етук шахслар сифатида Гомер, Мусо, Конфуций, Зардўшт, Будда сингари шахслар тарих сахнасига чиқдилар. Зардўштийлик динининг асоси бўлган «Авесто» милoddан аввалги VII асрда яратилган бўлиб Авесто сўзи «Упаста», яъни қонун-қоидалар, меъёрий асослар маъносини англатади. «Авесто»ни Зардўшт Спитамалик Пуришасп ўғли яратган ва ҳозир биз яшаётган ҳудудда якка ҳудудликка асос солган. У Ахура Маздани табиатни яратувчиси ва бошқарувчиси сифатида талқин этади. Ахура Мазда «олий даҳоли ҳукмдор» деган маънони англатиб, одамларни ёвуз кучларга, ижтимоий-ахлоқий иллатларга қарши курашишга чорлаган. У жамият кучларини фаолликка ундовчи - куч сифатида ижтимоий-маънавий тараққиётда дадил қўйилган кадам бўлди. Зеро, иймон-этикодди инсон ҳамиша эзгулик учун курашчан бўлиши лозим. «Авесто» асарида ифодаланган монотеистик диний-фалсафий категориялар ва тушунчалар, дунёни рамзий талқин этиш усуллари кейинги даврларда инсоният ҳаётига кириб келган ва такомиллашган конфессияларда мустаҳкам ўрин олиб келган. Ундаги етти иқлим, етти қават осмон, охир замон, пулсирот, фаришта, шайтон, дев, савоб, гуноҳ дунёдаги икки қарама-қарши курашувчи кучлар- эзгулик ва жаҳолат, яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва зулмат тушунчалари ҳам шулар жумласидандир. Яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги кураш, ижтимоий жараёнларни конфликтологик ёндашув орқали ҳал этишга уринишлар **митраизм** оқими шаклида Фарбий Европа ва бутун Рим империясидан тортиб аҳамонийлар, кушонийлар ва сосонийларнинг буюк империялари амал қилган даврларда ҳам ўз таъсирини ўтказиб келди.

Милoddнинг III ва IV асрларига келиб, митраизмнинг қарама-қарши ғояларидан толиққан инсоният сабр-тоқат, ҳамкорлик, меҳр-муҳаббат ғояларини асос қилиб олган христианлик, кейинчалик эса ислом динларига этиқод қила бошлади. Дарҳақиқат, инсоният табиатан курашга, доимий

можароларга эмас, сабр-тоқатга, итоат ва ҳамкорликка, тинчликка мойилдир.

Хитойда Конфуций ахлоқига биноан инсон дунё тартиботи тизимида фавқуллодда ўрин тутиши, умумий дунё тақдири учун масъуллик ҳиссининг чексизлиги тарғиб этилса, космология ғоясида сиёсат ва космик ритм ўртасида мурося ўрнатилиши асосланди. Хитой сиёсати эса «инсон ўзига нима» деб эмас, «инсон давлат учун нима» деган саволга жавоб излар эди. Инсон жамиятда фақат ўз қобилиятига таяниб, қачон ундан фойдаланишлари муддатини кутиб яшашга маҳкум этилган эди. Шу боисдан ҳам Хитойда давлат жамики жараёнларни бошқарувчи куч сифатида жамиятда ҳар бир индивиднинг ижтимоий мавқеини ҳам белгилаб боровчи омил вазифасини ўтар эди. Конфуций осмоний ғоя назариясини социологик тадқиқ этган ҳолда маърифий бўёқлар билан янада ривожлантирди. Унинг нуқтаи назарига кўра, жамиятни мустаҳкам муносабатлар тизимига эга бўлган оиллага ўхшатиш мумкин. У одамлар ўртасидаги муносабатлар тизимини беш кўринишга ажратади. Улар қуйидагилар: 1) ота ва фарзанд; 2) эр ва хотин; 3) ака-укалар; 4) турли оилалар; 5) ҳукмдор ва фуқаролараро муносабатлар. Инсон, Конфуций фикрига кўра, нима ҳаёлига келса шуни қилишга эмас, балки жамият томонидан белгилаб қўйилган, ижтимоий табақа моҳиятидан келиб чиқувчи мажбуриятларни бажаришга масъулдир.

Қадимги Шарқ фалсафаси, унинг теологик асослари қадимги Мовароуннаҳр ҳудудида яшовчи халқларнинг ижтимоий жараёнларга муносабатлари ва фикрлаш тарзига бевосита ўз таъсирини кўрсатган. Хусусан, ўзбек халқи ва унинг бой маънавиятининг шаклланишига ислом динининг кириб келиши ва унинг халқ томонидан қабул қилиниши ўзига хос ҳодиса бўлди, деб ҳисоблаш мумкин. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ўзбек халқи ислом динига ўз миллий хусусиятлари, урф-одатлари, турмуш тарзи, анъаналари билан кириб келди. Бу эса қабул қилинган ислом теологияси назариясига тегишли аниқликлар ва тадрижий ўзгартиришлар киритилишини тақозо эта бошлади.

Мовароуннаҳр жамоатчилик фикри тарихини ўрганишда Абу Мансур ал-Мотуридийнинг ўрни беқиёсдир. Суннийлик

асосидаги ислом динида катта йўналишни ташкил этувчи мотуридия мактабининг асосчиси Абу Мансур ал-Мотуридий асарларига нафақат диншунослик, балки жамият, жамоа, ижтимоий жараёнлар ва хусусан шахс ҳақидаги таълимот сифатида ёндашиш, уларни Мовароуннаҳр халқлари ҳаёт тарзи, менталитетига мувофиқ келувчи, уларни ғоявий, эътиқодий яқдилликка ундовчи яхлит илмий социологик концепция сифатида баҳолаш ва ҳар томонлама ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Ульрих Рудольф шахснинг ислом эътиқоди доирасидаги фаолияти, эркин фикрлаш ҳуқуқи ва имкониятларини атрофлича асослаган Ал-Мотуридий қарашларини оқилона меъёр, инсон шаъни, мавқеига мувофиқ келувчи назария деб баҳолаганда буюк ҳамюртимизнинг характерли қирраларини очиб берди. Дарҳақиқат, инсон шахси ва мавқеи масаласи, уни турли ижтимоий-сиёсий, керак бўлса, диний тазйиқлардан ҳимоя қилувчи Ал-Мотуридийнинг **муросавий мувозанат концепциясини**, исломни англаш жараёнларидаги ижобий жиҳатлар йиғиндисигина эмас, балки Мовароуннаҳрдаги реал ижтимоий-сиёсий муҳит, халқ турмуш тарзи, менталитети, бой маданий-тарихий тажрибаси билан бойитилган инсоний ёндашувлар синтези, деб баҳолаш мақсадга мувофиқдир.

Ал-Мотуридий жабарийларнинг инсоннинг ҳамма амаллари олдиндан унинг тақдирида ёзиб қўйилган, шу боисдан у ўзи қилаётган ишларга масъул эмас, деган нуктаи назарини ҳам, қадарийларнинг Оллоҳ инсон фаолиятлари ва амалларининг ҳимоячиси эмас, деган нуктаи назарини асосли танқид қилиб, инсон яхши ва ёмон амалларини ўз эркига кўра танлаши ва бу йўлда Оллоҳнинг мададини олиши назариясини илгари суради

Мовароуннаҳрда табиат ва жамиятни социологик англаш ва ўрганиш улуғ мутафаккир Ал-Форобий томонидан жиддий кенгайтирилди. У Абу Мансур ал-Мотуридий томонидан илмий-теологик жиҳатдан асосланган инсон эрки назариясини янада ривожлантирди.

У ўзининг «Фозил одамлар шахри» асарида инсондаги инсонлик моҳияти ўзликни англашдан бошланиши, фозил шахс воқеа ва ҳодисаларнинг моҳиятини идрок эта билишини, моҳиятга интилиш ҳақни таниш эканлигини, инсонга берилган

руҳ ақлни ривожлантиришга, унга қувват бағишлашга масъул илоҳий куч эканлигини, ақл эса инсон томонидан нарсаларни моҳиятан танлаб фарқлашга кўмак беришини асослаб беради.

Форобий оламни англашда **ворисийлик** омилининг жуда катта кучга эга эканлигини алоҳида қайд этади. Унинг фикрига кўра, инсон барча ҳақиқатларни ўзининг қисқа умри давомида англашга, табиат ва жамиятнинг барча сируасорларини тушуниб, идрок эта олишга қодир эмас. Шу боисдан у ўзидан олдинги аجدодлари томонидан билдирилган фикр-хулосаларни борица шубҳаланмай ўзлаштириш зарурлиги, илм-маърифат бобида етук донишмандлар фикрларига эргашиш лозимлигини алоҳида таъкидлайди. Форобий жамиятнинг баобрў шахслари, олимлари, оқил кишилари ижтимоий тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучларидир, деб ҳисоблайди.

Биринчи минг йилликнинг сўнгида (973 йил, 4 сентябрь) таваллуд топган улуғ бобокалонимиз Абу Райҳон Беруний ҳам социология назариясини ривожлантириш ишига улкан ҳисса қўшди. Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» деб номланган қомусий китобини тўла маънода инсоният тарихининг ўтган 5 минг йиллиги воқеалари таҳлили ва синтезига бағишланган мумтоз этносоциологик асар, деб баҳолаш мумкин.

Улуғ мутафаккир Абу Али ибн Синонинг социологик қарашлари ўзининг илмий теранлиги, воқеликка ҳушёр баҳо бериш хусусияти билан ажралиб туради. Ибн Сино оламнинг барқарор амал қилиши жамият ва табиатнинг синергетик, яъни ўз-ўзини идора қилиш, мустақил бошқариш хусусиятининг ишга тушиши ва ҳаракатланиши билан изоҳланади, деб кўрсатади. Мутаассиб илоҳий назарияда мавжуд бўлган ҳамма нарсаларнинг юз беришида тақдири азалнинг роли, илоҳий ҳукмнинг мутлоқлашуви ғоясига қарши чиқиб, Ибн Сино дунё камолоти учун жамият аъзоларининг эркин фаолиятига ҳам катта эҳтиёж борлигини асослаб беради. Ибн Сино Оллоҳнинг ақлдан ташқари фаолиятларга ҳам қобиллиги ғоясига қарши чиқиб, Оллоҳ фаолияти ақлдан ташқари бўлиши мумкин эмаслиги, яратилган нарсаларнинг барчаси инсоний ақл томонидан идрок эта олиниши кераклигини ҳам асослаб беради.

XI асрда яратилган, туркий халқлар учун муқаддас обида ҳисобланувчи китоб Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» — «Саодатга йўлловчи билим» деб аталган асари ҳам социологик қарашларга бойдир. Бу китоб ахлоқ-одоб, таълим ва тарбия ҳамда маънавий камолотнинг йўл-йўриқларини, усулларини, чора-тадбирларини мужассамлаштириб, ўзида жам қилган буюк қомусий асардир.

Юсуф Хос Ҳожиб жамият ва табиат борасидаги барча баҳсларни таълим атрофида олиб борар экан, ўз даври, мавжуд ижтимоий-сиёсий тузум, маънавий-моддий ҳаёт жараёнлари хусусида муфасссал маълумотлар беради. У ўша даврнинг турли ижтимоий табақалари, тоифалари ва гуруҳлари, уларнинг турмуш тарзи, расм-русумлари, қонун-қоидалари, хунар ва касбу-корлари, жамиятда тугган мавқелари, давлат тузумининг қандай асосларда қурилганлиги, ҳар бир табақанинг дунёқараши хусусида атрофлича социологик асосланган маълумотларни ўртага ташлайди.

Социологиянинг донишмандлик талаби юқори бўлган фан эканлиги учун ҳам улуғ аجدодларимизнинг жамиятни бевосита ўрганишга доир вазмин умумлашмаларга, мушоҳадаларга бой асарлари уларнинг маънавий-ақлий камолотга эришган йилларида, сермазмун умрларининг сўнгги давларида яратилгандир. Масалан, Амир Темурнинг «Тузуклари», Ибн Халдуннинг «Муқаддима», Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи», Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис», «Маҳбуб ул-қулуб» асарлари шулар жумласидандир.

Шарқ социология мактабида ёрқин из қолдирган улуғ мутафаккирлардан бири Абу Зайд Абдурахмон Ибн Халдун ҳисобланади.

Ибн Халдун «Муқаддима» асарида тарих фани ва ижтимоий ривожланишнинг асосий моҳияти ва масалаларини белгилашга интилди. «Билгинки, - деб ёзади Ибн Халдун, - тарихнинг моҳияти-бу инсон жамияти тўғрисидаги маълумотлар бўлиб, бу дунёнинг «ижтимоийлиги» ҳисобланади. «Ижтимоийлик»нинг табиатига таъсир этувчи кучлар ёввойилик ва инсонийлик, бир қисм инсонларнинг бошқалари устидан ғалабаси, подшоликлар ва давлатларнинг келиб чиқиши ва уларнинг ўрни кабилардир. Кишилар ўз меҳнатлари билан

нимани ишлаб чиқсалар, ҳаётий воситаларга эга бўлишга интилсалар, фан, хунармандчилик ва қолган ҳамма нарсалар «ижтимоийлик»нинг табиатидан келиб чиқади.

Позитивизм ва позитив социология асосчиси О. Конт томонидан ёзилган ишлар орасида 6 жилдлик «Позитив фалсафа курси» ва 4 жилдлик «Позитив сиёсат тизими» муҳим ўрин эгаллайди. Позитивизмда энг асосий талаб кераксиз тушунчалардан воз кечиш ҳамда табиий-илмий қарашларни исботловчи «позитив» (ижобий) ижтимоий назарияни яратишдир. Конт тарихни ҳаракатлантирувчи куч инсоннинг онгидир, деб ҳисоблайди. Унинг нуқтаи назарига қараганда, теологик руҳ ахлоқий ва сиёсий ғояларни доимо ҳурмат қилиш учун зарурдир, яъни ахлоқ ва сиёсат тўғрисидаги саволлар диний онг, диний қадриятлар асосида ечилган.

Фан тараққиётининг метафизик босқичида жамиятдаги асосий бошқарув мавқеларини файласуфлар эгаллаб келганлар. Бу босқич 1300 йилдан 1800 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр фаннинг эмпирик кузатув маълумотларига таянмаган ҳолда нарса ва мавжудотларнинг моҳиятини мавҳум тавсифлаши билан характерланади. Позитив босқич 1800 йилдан бошланади. Бу босқич илм-фан ва олимларнинг ижтимоий билим ва бошқарув назарияларининг устувор мавқени касб этувчи босқичдир.

Контнинг қарашлари инглиз олими Герберт Спенсер (1820-1903 й.й.) асарларида ўз ривожини топди. Спенсернинг 1862-1896 йилларда чоп этилган «Асосий манбалар» (1862 й.), «Биологиянинг яратилиши» (1864-1867 й.), «Психологиянинг яратилиши» (1870-1872 й.й.), «Социологиянинг яратилиши» (1876-1896 й.й.), «Социология тадқиқот предмети сифатида», «Этиканинг яратилиши» (1870-1873 й.й.) китоблари социология тарихида муҳим ўрин тутди. Спенсер Конт изидан бориб, социология фанига ўзгариб турувчанлик ва «бир маромдаги» эволюционизм ғоясини киритди. Эволюция-бу оддий нарса ва кучларнинг оддий кўпайиши ёки камайишига олиб келувчи, ҳақиқий рақамли, сакраш ва танаффуслар кетма-кетлигидан маҳрум бўлган жараёндир. Спенсер, исталган тизимнинг амал қилиш тарзи, ижтимоий организмнинг меъёрий ҳолати мувозанатидан иборатдир, деб таъкидлайди.

Спенсер XIX аср социологларининг ичида биринчи бўлиб, ижтимоий тизим, ижтимоий институт, ижтимоий назорат терминларини киритди. Ижтимоий институтлар инсоннинг жамоавий ҳаракатга кириша оладиган ижтимоий мавжудотга айланишини таъминлайди. Спенсер ижтимоий тараққиёт таъсири остида ижтимоий институтларни бир неча турга бўлди:

- оила эволюцияси босқичларини ишлаб чиқувчи, оилавий муносабатлар ўзгаришини тадқиқ этувчи институтлар;

- урф-одат, анъана, ахлоқ орқали инсонларнинг кундалик ҳаракатини бошқаришга йўналтирилган институтлар;

- жамият ҳамжиҳатлиги ва эътиқодий бирлигига таъсир этувчи диний институтлар;

- меҳнатнинг тақсимланиши асосида келиб чиқувчи касб-ҳунар институтлари.

Австриялик психолог ва социолог Зигмунд Фрейд фанда психологик назарияни ишлаб чиқиш билан ижтимоий жараёнларни англашнинг илгари инсоният тажрибасида бўлмаган йўлини асослаб берди. Унинг таъкидлашича, инсон руҳиятининг онг билан бошқарилмайдиган қисмида инстинктив даъватлар (хоҳиш-истаклар) ҳамда хотирадан чиқарилган фикр-ғоялар мужассамланган бўлиб, бу қисм билан идора этилувчи онг ўртасида онг олди майдони (бу майдончада идрок, тафаккур, хотира, англашган ўзлик) жойлашгандир. Онг олди майдончаси онг билан бошқарилмайдиган соҳадаги турли хил даъватлар, хоҳиш-истакларни онгнинг идрок этилувчи қисмига ўтказишга монелик қилиб туради ва ўзига хос цензор вазифасини ўтаб боради. Фрейднинг нуқтаи назарига кўра, англашмаган истаклар ҳамда агрессив даъватлар билан шахснинг маданий даражаси ўртасида доимий қарама-қаршилик юз бериб туради. Маданият, унинг фикрича, англашмаган онг истакларидан воз кечиш асосида юзага келади. Фрейд ижтимоий жараёнлар ва жамоалар моҳиятини очишда ҳам либидо (хоҳиш, истак; роҳатбахш нарсаларга мойиллик) тўғрисидаги таълимотни ёқлаб чиқди. У ижтимоий гуруҳлардаги лидерларнинг ўрнини тадқиқ этиб, одамлар муайян раҳбарлар атрофида ҳиссий майллар, эмоционал истак-хоҳишлар негизида уюшадилар, деб ҳисоблайди. Фрейд дин ва диний эътиқодларни жамоада кузатиладиган невроздан бошқа нарса эмас, деб ҳисоблайди. Чунки инсон онги ўзидан

олдинги аждодлар бошидан ўтказган тарихий воқеаларни рамзлар орқали ифодалаб беради. Неврозларга хос берилувчанлик ва таъсирланувчанлик асосида одамларнинг турли диний расм-русмларга амал қилишлари, уларнинг моҳиятини чуқур англаб етмасликлари Фрейд томонидан динни «коллектив невроз» деб аташга асос бўлган.

XX аср бошларидаги Италиянинг энг кўзга кўринган назарийчиси Вильфредо Парето (1848-1923 й.й.) эди. Унинг асосий иши ҳисобланган «Умумий социология тартиби» кейинчалик Ғарб социологиясининг классик ижоди намунаси, деб тан олинган. Парето ҳақиқийлик, ишончлилик ва илмий-эмпирик асосланганликни таъминлай оладиган социологик билимлар тузилиши жараёнларини ишлаб чиқишга интилган. Умуман, ижтимоий фанларнинг барчаси позитивизм ғояларига таянади, деб ҳисобловчи омил социологияни ҳуқуқ, иқтисод, дин тарихи ва бошқа ижтимоий фанларнинг синтези сифатида баҳолайди. Парето томонидан ишлаб чиқилган позитив ёндашув концепцияси ўзининг моҳиятига кўра методологик хусусиятга эга бўлиб, битта мақсадга, яъни ижтимоий-назарий тадқиқотларни мафкуравий моҳиятдан озод қилишга қаратилган эди. Паретонинг социологик тизимида элиталар назарияси муҳим ўрин тутди. Жамиятнинг социологик тузилишини у иккита катта гуруҳга бўлади: ўқимишли одамлардан иборат **элита** ҳамда ҳиссиётлар ва иккиланишлар билан яшовчи, бошқариладиган **омма**- куйи қатлам.

Паретонинг фикрича, сиёсий жараён элитанинг ҳокимият тепасига келиши билан шартланган бўлиб, улардан биттаси жамиятни бошқарувчилик имкониятларини йўқотса, унинг ўрнини бошқаси эгаллайди. Элитанинг ўрин алмашиш тартиботи исталган жамиятнинг универсал қонуниятларидан ҳисобланади. Сиёсий элиталарнинг яшаш қобилияти кичик қатламларнинг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий имкониятларига, ижтимоий бошқариш ҳуқуқини берувчи сиёсий тузумга, жамиятнинг нечоғли очиклигига боғлиқдир. Бошқарувчи синф жамиятнинг вертикал мойиллигига таяниб, ўзини жамиятдаги бузилишлар - деградациядан сақлаган ҳолда инқилобларнинг олдини олади ва доимий равишда янгиланиб боради.

О.Контнинг ишлари француз мутафаккири Э. Дюркгеймга (1858-1917 й.й) бевосита таъсир кўрсатди. Аслида Дюркгейм Конт ижодининг баъзи жиҳатларига таянишига қарамасдан, унинг ишларини ўта спекулятив ва ноаниқ деб ҳисобларди ва унинг фикрича, Конт социологияни фан сифатида яратиш борасидаги ўз дастурини бажаришга муваффақ бўла олмади. Дюркгеймнинг фикрича, социология фанга айланиши учун, «социал фактларни» ўрганиши лозим. Дюркгеймнинг таъкидлашича, социологиянинг биринчи машҳур тамойили қуйидагичадир: «социал фактларни буюмлар каби ўрганиш лозим». У бу иборани истеъмолга киритганда, социал ҳаёт ҳам табиатдаги объектлар ёки воқеалар каби қатъий таҳлил этилишини назарда тутган эди

Дюркгейм қарашлари асосини «социологизм» ғояси ташкил этади. Француз социологи одамлараро ишончнинг муҳимлигини таъкидлаб, кишилар ягона умумий ғоя атрофида бирлашишлари лозимлигини эътироф этади. Э.Дюркгеймнинг «Ижтимоий меҳнатнинг тақсимланиши тўғрисида» деб номланган асосий иши бевосита «ҳамжиҳатлик» муаммосини ўрганишга бағишланган. У социологиянинг асосий вазифаси ижтимоий интеграцияни таъминловчи ижтимоий алоқа ва механизмлар табиатини аниқлашдир, деб билади. Дюркгейм жамият эволюциясини ўрганиб, ижтимоий алоқаларнинг икки асосий турини ажратади: «механик ҳамжиҳатлик» ва «органик ҳамжиҳатлик». Биринчи турида архаик жамият алоҳида индивидларни ўзига бутунлай бўйсундирмоқчи бўлади. Бунда ижтимоий ҳамжиҳатлик инсон ахлоқини қаттиқ назорат қилувчи диний ишонч, урф-одат, анъаналар орқали ижтимоий онгга сингдирилади. Органик ҳамжиҳатлик бўлган замонавий ижтимоий алоқаларда умуман бошқа нарса кузатилади. Бу ерда ижтимоий бирлашув индивидларнинг иктисодий ўзаро алоқалари ва меҳнат тақсимоти орқали таъминланади. Дюркгейм нуқтаи назарича, XIX аср капитализмига хос зиддиятлар меҳнатнинг ижтимоий тақсимланиши ва турли ижтимоий салбий оқибатлар бартараф этилган тақдирда ўз-ўзидан ҳал бўлади.

Америка социологиясининг асосчиларидан бири П.А.Сорокин (1889-1968 й.й.)дир. У АҚШ социологиясида

хукмрон бўлган эмпирик йўналишга карама-қарши ўларок, жамиятга яхлит ёндашув, яъни "интеграл" социология тўғрисидаги таълимотга асос солди. Ижтимоий борлиқни Сорокин индивиддан юқори турувчи социомаданий мавжудлик тарзида тушунади. Бундай социомаданий мавжудлик моддий мавжудликка тўғри келмайди ва белгилар тизими билан берилгандир. Чексиз турли-туманлик хусусиятига эга бўлган социомаданий реаллик ҳис-туйғулар ҳақиқатини, оқилona идрокни ва олий даражали оқилona сезгиларни (интуицияларни) камраб олади. Ғарб социологиясида Сорокиннинг социомаданий динамика концепциясидан ташқари унинг “ижтимоий мобиллик ва ижтимоий стратификация”ни ўрганиш соҳасида қилган эмпирик тадқиқотлари ҳам юксак кадрланади.

Буюк немис мутафаккири **М. Вебер** томонидан илгари сурилган билимлар, ғоялар, методологик ёндашув, билиш назарияси, идеал типлар ғояси, маданият, этика, дин социологияси ҳақидаги қарашлар илмий жамоатчилик томонидан эътироф этилган. Макс Вебер ижтимоий ҳуққни инсоний муносабатлардан иборат деб билган. Инсоний ҳуққ эса ўз навбатида ижтимоий моҳиятга эгадир. М.Вебер ижтимоий ҳаракатлар ёки ҳуққнинг тўртта асосий турини ажратади: 1). Маблағ топишни мақсад қилган ҳаракатлар-мақсадли; яъни, фойда излаш, 2).Муайян қадриятлар таъсирида (диний, ахлоқий ва бошқа) содир этилувчи ҳаракатлар; 3). Одамларнинг эмоционал реакциясига асосланган аффектив ҳаракатлар; 4). Анъана ва урф-одатларга қаратилган анъанавий ҳаракатлар. Вебер стратификация мавзусига ҳам эътиборини қаратиб ўтган. Стратификация - страта (қатлам) тикасия (бажараман) деган маънони англатади.

Вебернинг фикрича, синфларга бўлиниш фақатгина ишлаб чиқариш воситаларига эга бўлиш ёки бўлмаслик эмас, балки мулк билан бевосита боғлиқ бўлмаган иқтисодий фарқлар билан ҳам белгиланишини таъкидлаган. М.Вебер ғоялари замонавий социологияда кенг қўлланилади. Жумладан, унинг ижтимоий статус (мавқе), партиялар ҳақидаги фикрларини келтириб ўтиш мумкин.

Америкалик социолог Т.Парсонс М.Вебернинг социал стратификация назариясини янада ривожлантирди. Унинг

фикрича «стратификация– ижтимоий тизим таркибий зиддиятнинг асосий юзага келтирувчиси»дир. У ўзининг асосий асари ҳисобланган «Социология тизими»да бу фаннинг моҳият-мазмунини кенг равишда очиб берди. Т.Парсонснинг фикрича, «ижтимоий муҳитдаги доимий мувозанат», ички ва ташқи таъсирини мувофиқлаштириш–социологиянинг асосий вазифаси бўлиб ҳисобланади. Т.Парсонс ижтимоий тизимлар, муносабатлар ва ижтимоий санкция тушунчаларига ҳам кенг тўхталиб ўтади.

Системали-функционал ёндашишлар ғоясини америкалик олим Парсонс ўзининг социал ҳаракат назариясида ишлаб чиққан. У система тушунчасини ижтимоий яхлитликнинг турли даражасидаги ҳаракатнинг натижаси сифатида ишлаб чиқишга интилади. Шахс, маданият ва жамиятнинг системали сифатлари институционаллаш жараёнида намоён бўлади. Айни шу институционаллашув ўзаро ҳаракат уюшган моделининг кўриниши бўлиб, у социал структурани ташкил этади. Бу методни янада такомиллаштириб, ривожлантирган олим Р.Мертондир. У «дисфункция» тушунчасини жорий этади ва бунинг натижасида унинг социал таҳлили янада чуқурлашиб борди.

Мертон функциялар ва дисфункцияларни ажратиб кўрсатади. Унинг кўрсатишича, антропологлар тадқиқот доирасига тушган кичик маданиятлар, йирик индустриал жамиятларга қараганда бирмунча интеграциялашган ҳисобланиб, социологиянинг асосий ўрганиш объекти ҳисобланади. Мертон фикрича, ҳар қандай ҳодисани социологик жиҳатдан тушунтиришнинг маълум қисми ижтимоий институтлар ва кишилик фаолиятининг яширин функцияларини очишдан иборатдир.

Ижтимоий ҳаёт масалаларини ўрганиш доираси кенгайиб бораётганлиги сабабли социология фани ҳам, унинг ўрганиш объекти ҳам борган сари кенгайиб, чуқурлашиб бормокда. Социологиянинг иқтисодиёт, фалсафа, ҳуқуқ, этика, психология, педагогика, тарих, математика, кибернетика, статистика каби фанлар билан алоқадорлиги бозор муносабатларининг таркиб топиши жараёнида янада ортиб бормокда. Зеро, ҳар қандай амалиётга мурожаат ҳар бир илмий таҳлил натижавий мўлжални

назарда тутмоғи, объектив воқелик хусусидаги билимларимизни кенгайтирмоғи, ижтимоий муаммоларни ҳал этишга қўмаклашмоғи, тараққиёт истиқболларини аниқроқ белгилашга ёрдам бермоғи лозимдир.

Социология фанининг тобора тараққий этиши илмнинг табақалашуви, қўплаб алоҳида ва махсус социологик назарияларнинг таркиб топишига ҳам олиб келади. Масалан, сиёсат социологияси, иқтисод социологияси, санъат социологияси ва бошқалар шулар жумласидандир. Аммо бундай «парчаланиш» умумий таҳлил аҳамиятини сусайтирмайди, балки мавҳум мушоҳада чегараларини янада кенгайтириш имконини беради.

Социология фани атиги бир аср муқаддам фалсафадан ажралиб, мустақил фан сифатида тараққий этаётган бўлса-да, уларнинг алоқаси узвийдир. Фалсафа социологиянинг назарий-методологик асосини ташкил этади. Социал фалсафа қонун ва қонуниятлари, категориялари бевосита умумсоциологик назария ва концепцияларни ўз ичига олади. Махсус социологик назариялар учун эса назарий ва методологик асос бўлади. Умумсоциологик ва махсус социологик назарияларнинг ривожланиши ўз навбатида мазкур давр ижтимоий фикрини шакллантиради, унга назарий ва амалий манбаа бўлиб хизмат қилади. Социология эмпирик тадқиқот маълумотлари, экспериментлар ёрдамида ижтимоий фалсафий таълимотларнинг қанчалик тўғри, мазкур ижтимоий давр мазмунига ҳос ёки уларнинг эскириб, ижтимоий тараққиёт талабига жавоб бера олмай қолганлигини аниқлаб бериш имкониятига эгадир. Аммо, социология фани жамиятни далиллар таҳлили ва илмий умумлашмалар орқали эмас, балки мавҳум муҳокама қилувчи фалсафадан фарқ қилади.

Социология фанини ҳуқуқшунослик илми қонуниятларини четлаб, илмий фаолият юритиши ҳам мақсадга мувофиқ эмас. Мустақил Ўзбекистонда таркиб топаётган ҳуқуқий муносабатлар асосида ва ўзига ҳос Шарқона анъаналарга мос равишда қонунчиликни қайтадан барпо қилишда социология ва ҳуқуқшунослик фанлари алоқадорлиги муҳимдир. Ҳуқуқий давлатни шакллантириш ва уни янада ривожлантиришда жинойятчиликка қарши курашни кучайтириш, ҳуқуқий

муносабатларни тартибга солиш катта аҳамиятга эга. Жиноятнинг олдини олиш, унинг туб моҳиятини, мотиви ва келтириб чиқарадиган сабабларини ўрганишда социологик тадқиқотлар олиб бориш зарур. Демак, ҳуқуқ фанларининг ривожланишида ҳам социологиянинг ўрни каттадир.

Социология ва иқтисод фанлари ўртасидаги алоқадорлик моддий неъматларни ишлаб чиқариш, тақсимот, айрибошлаш истеъмол жараёнларини ўрганишда намоён бўлади. Ҳозирда бозор муносабатларига ўтиш, меҳнатга янгича муносабат (фермерлар, тадбиркорлар) шаклланиши жараёнида унинг аҳамияти катта. Иқтисодий назариянинг илмий ғоялари юқорида тилга олинган социология соҳалари учун методологик асос бўлади.

Социология ва тарих фанлари жамият ҳаётини изчил, тизимли тарзда ўрганади. Ўтмиш тарихимизни яратишда тарихчи мутафаккирлар социология усулларида кенг фойдаланганлар (Масалан, ат-Термизий, Исмоил Бухорий, Абу Райҳон Бериуний, Хондамир).

Социология фани такомили умумий ва ижтимоий психология фанлари билан ҳам яқин ҳамкорликда бўлишни тақозо этади. Зеро, у ёки бу жамоадаги меҳнат унумдорлигини ўрганишни мақсад қилиб социологик тадқиқот ўтказилаётганда мазкур жамоа таркибидаги индивидларнинг хатти-ҳаракатлари мотивларини аниқлаш, уларнинг темпераментлари хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда илмий хулоса қилишда, одамлар билан жамоада муомала қилишни ташкил этиш ва ижтимоий ҳуққни бошқаришда, албатта, ижтимоий психология қонуниятларини четлаб ўтиш мумкин эмас. Шунингдек, ижтимоий ҳуққ-атвор ва ўзаро муносабатларнинг типик гуруҳий намоён бўлиши билан эмас, индивидлар ҳуққ-атворини ўрганувчи психологиядан ҳам фарқланади.

Социология ва педагогика фанлари ҳам узвий алоқадордир. Ҳозирда Республикамизда таълим ва тарбияга жиддий эътибор берилмоқда. Хусусан, 1997 йил «Таълим тўғрисида» ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» нинг қабул қилиниши ҳам бевосита ушбу фикрни исботлайди. Миллий педагогикамизни ўрганиш юзасидан социологик тадқиқотлар олиб бориш муҳим аҳамият касб этади.

Социология фани айниқса статистика фани билан яқин алоқада ривожланади. Ҳар бир социолог муайян мавзуда социологик тадқиқот ўтказишни мақсад қилиб қўяр экан, у албатта, шу соҳадаги предметнинг конкрет ҳолати ва аҳволини, реал воқелик манзарасини статистика манбаларидангина топа олади. Кенг кўламдаги конкрет социологик тадқиқотларнинг статистик идоралар ходимлари билан ҳамкорликда ўтказилиши ижобий самаралар бериши шубҳасиздир.

Социологияни математикасиз тасаввур етиб бўлмайди. Математик усулларсиз социология мавҳум бир қараш бўлиб қолади. Айниқса, бирон бир тадқиқот ўтказгандан сўнг уни қайта ишлаш, фоизлаштиришда узвий алоқадорлик сезилади.

Социология кибернетика фани билан узвий боғлиқдир. Махсус математик усуллар-даража кўрсаткичи, омиллик қўлланилади. Социологик тадқиқотларни олиб боришда юксак даражадаги компьютер, ҳисоблаш технологияларидан кенг ва унумли фойдаланилади.

Ҳозирги замон илмий-техника тараққиёти асрида социология ва техника фанлар алоқадорлиги табиийдир. Инсон яратган барча техника фақат инсон ва жамиятнинг ижобий тараққиётига хизмат қилиши керак. Аммо доимо кутилган натижа бўлавермайди. Уларни ўрганишда социологиянинг роли каттадир.

Ижтимоий фанлар деб аталадиган (ўз ичига антропология, иқтисод ва сиёсатшуносликни қамраб оладиган) фанлар гуруҳида социология етакчи ўринни эгаллайди. Социологиянинг ижтимоий турмушни илмий тарзда қандай ўрганишини билиш учун унинг хусусиятларини кўриб чиқиш керак.

Ҳозирги замон социологияси мураккаб таркибий тузилишга эга. Социология фан сифатида, энг аввало, диалектик методологияга таянади. Социологиянинг методологияси-«социал жараёнларнинг тадқиқот тамойиллари, шакллари ва методларини ишлаб чиқишдир».

Социология фани таркибий тузилиши жиҳатидан учта катта қисмга ажратиб ўрганилади:

1. Умумсоциологик назарияларни бевосита тадқиқ этишга мўлжалланган йўналиш;
2. Махсус (хусусий) социологик назариялар асосига

қурилувчи тадқиқот йўналиши;

3. Бевосита эмпирик социологик тадқиқотлар.

Социология фани жамият истикболи хусусида ижтимоий утопияга асосланган назарияга суянмасдан, балки жамият тараққиётининг бугунги ижтимоий-иқтисодий ҳолатини атрофлича ўрганиш асосида яқин келажакда бу тараққиёт таркиби ва мазмунидаги тадрижий ўзгаришлар манзарасини илмий асослаб беради. Социологияда махсус социологик назариялар сифатида иқтисод социологияси, меҳнат социологияси, турмуш тарзи, шаҳар ва қишлоқ, бошқариш ва ташкил қилиш, сиёсат, маданият, илм-фан, таълим, шахс, оила, ёшлар, бўш вақт, этносоциология ва бошқа социологик соҳаларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Умумсоциологик назариялардан фарқ қилиб, махсус социологик назариялар макон ва замон жиҳатидан нисбатан тор чегара касб этади. Уларнинг яна бир фарқи: умумсоциологик таълимотлар умумижтимоий амалиётда текширилади, синалади ва тасдиқланади; махсус социологик назарияларнинг ҳулосалари ва тасдиғи эса амалий тадқиқотлар орқали амалга оширилади. Махсус социологик назариялар эса статик-муайян бир ижтимоий даража доирасидаги ўзгаришларни ифодалаши мумкин. Умумсоциологик ва махсус социологик назариялар социология фанининг назарий жиҳатини ташкил этади. Социологик билим ва усулларнинг юкорида кўрсатиб ўтилган уч даражаси ҳамда назарий ва амалий социология ўзаро диалектик алоқадорликда бўлиб, ягона социология фанини ташкил қилади.

Социология фанининг махсус назарияларга асосланувчи йўналишлари асосан қуйидагилардан иборат:

1. Ижтимоий онг шакллариини ўрганувчи (дунёқараш, илм-фан, санъат, маданият, ахлоқ, ҳуқуқ, психология, дин) социология.

2. Ижтимоий фаолият шакллариини ўрганувчи (меҳнат, турмуш тарзи, хордик, ижтимоий-сиёсий фаолиятлар) социология.

3. Аҳоли ва халқлар (демография, этнография, миграция, лингвистика ва ҳ.к.) социологияси.

4. Ижтимоий тараққиёт (жамият ва жамоа назарда тутилмоқда), ижтимоий ўзгаришлар, ижтимоий тузилишлар

социологияси.

5. Ижтимоий институтлар (оила, меҳрибонлик, қариялар уйлари ва ҳ.к.) социологияси.

6. Ижтимоий гуруҳлар (қуролли кучлар, ёшлар, нафақахўрлар, аёллар ва ҳ.к.) социологияси.

7. Оммавий ахборот воситалари (матбуот, радио, телевидение), жамоатчилик фикри социологияси.

8. Сиёсат социологияси (давлат, халқаро муносабатлар, миллий ҳаракатлар ва ҳ.к.).

9. Жой ва муҳит социологияси (худудлар, шаҳарлар, қишлоқлар, экология ва ҳ.к.).

10. Шахсни шакллантириш социологияси (таълим, тарбия, спорт ва ҳ.к.)

11. Касблар социологияси (муҳандислик, агрономлик, тиббиёт ва ҳ.к.).

12. Қизиқишлар социологияси (клублар, маданият уйлари ва бошқа жойлардаги ҳаваскорлик тўғрақлари, филателистлар, букинистлар ва ҳ.к.).

«Назарий социология» - жамият ижтимоий ҳаётининг умумсоциологик, ҳамда умумий даражалардаги функционал ва ривожланиш қонуниятларини ўрганади. Масалан, ҳозирда Ўзбекистон Республикасининг бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш концепцияси ва жамият ҳаётида бозор муносабатларини таркиб топиб бориш жараёнини ўрганиш назарий социологиянинг асосий тадқиқот объекти ҳисобланади. Назарий социологияда ижтимоий ҳаётнинг иқтисодиёт, сиёсат, маиший турмуш, маънавият каби алоҳида соҳаларининг ривожланиш қонуниятларини илмий-назарий асосда ўрганади.

«Амалий (эмпирик) социология»- инсон фаолиятини, жамият ҳаётининг турли соҳаларини, жараёнларини бевосита амалий асосда ўрганади. Амалий социологияда эмпирик тадқиқотлардан олинган илмий маълумотлар назарий жиҳатдан умумлаштирилади. Шундагина назарий социологияда олинган тадқиқот натижалари ижтимоий ҳаёт воқелигини, унинг ривожланиш қонуниятларини тўғри, объектив равишда очиқ бера олади. Ҳақиқатан ҳам назарий ва амалий социология жамият ҳаётини илмий-назарий жиҳатдан тадқиқ этишда асосий тизимлардан ҳисобланади.

Социология фани соҳавий тасниф этилганда турли йўналишлар моҳиятига эга бўлган илмий тармоқларга бўлинади.

Биринчи босқичдаги илмий тармоқлар қаторига умумназарий, умумметодологик ва социологик фанларни киритиш мумкин. Улар жумласига академик, математик, тарихий, амалий ва минтақавий социология соҳалари киради.

Иккинчи босқичдаги замонавий социологик илмий тармоқлар қаторида шахс социологияси, сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий, демографик, экологик ҳамда институционал соҳаларни кўрсатиш мумкин. Учинчи босқичдаги социологик илмий тармоқлар турли хил соҳавий ҳамда илмий социологик йўналишларни ўз ичига олади. Улар қуйидагилар: таълим, маданият, фан, дин, санъат ва бошқа социологик йўналишлар. Тўртинчи босқичдаги социологик илмий тармоқлар қаторига ҳудудий ва жамоавий хусусиятга эга бўлган йўналишларни киритиш мумкин. Улар қуйидагилар: ёшлар, оила, шаҳар ва қишлоқ социологияси.

Ҳозирги замон социологик тармоқлар тизимида жамоатчилик фикри социологияси муҳим ўрин тутди ва катта аҳамиятга эгадир. Жамоатчилик фикри социологияси ижтимоий ҳаётдаги барча соҳалар ва умумназарий, методологик ва хусусий социологик мактаблар билан бевосита боғлиқликда иш тутди.

Социологлар жамиятни макро ва микро даражадан ўрганади. Макросоциология - бу йирик миқёсли фирма, ижтимоий тизимлар ва умумиқтисодий тартиб каби ижтимоий тизимларни таҳлил қилишдир. Макросоциология-катта ижтимоий гуруҳлар ва тизимларни (масалан, жамият, цивилизация ва ҳоказо) жараёнларни, ҳаракатларни ва ҳодисаларни, шунингдек, гуруҳлар фаолиятини узоқ муддат давомида ўрганади.

Макросоциология, шунингдек узоқ муддатли ўзгаришлар жараёнларини-айтайлик, саноатлаштиришнинг ривожланишини таҳлил қилишни ҳам ўз ичига олади. Бунда асосий эътибор ҳар қандай жамият моҳиятини тушунишга ёрдам берувчи ҳулқ-атвор моделига қаратилади. Ушбу модел ёки таркиблар оила, таълим, дин, иқтисодий ва асосий тузум каби ижтимоий институтларни ташкил этади.

Шахсий ўзаро таъсир вазиятидаги кундалик хулқ-атворни тадқиқ этиш, одатда микросоциология, деб юритилади. Микросоциология-социологияда нисбатан катта бўлмаган ижтимоий тизимлардаги ижтимоий ҳодисалар ва жараёнларни таҳлил қилишга қаратилган, алоҳида олинган ҳодисаларнинг микродаражадаги (кичик) жараёнлар билан алоқасини индивидлар, кишилар хулқ-атворини шахслараро ўзаро таъсирда ўрганади.

Социология бизга ижтимоий турмуш типларини таҳлил қилишдагина ёрдам бериб қолмай, очилаётган келажакка назар ташлаш имконини ҳам беради. Социологик фикрнинг эркин ҳаракати фақат юз бераётган ҳодисаларнинг эмас, биз муайян тарзда ҳаракат қилсак, юз бериши мумкин бўлган ҳодисаларнинг ҳам моҳиятини англаш имконини яратади. Келажакка бирор таъсир ўтказиш бўйича ҳаракатларимиз, агар улар мавжуд тамойилларни социологик тушунишга асосланмаса, самарасиз бўлиб қолади.

Назорат саволлари:

1. Социология фанининг вужудга келишидаги ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар.
2. Социологиянинг объекти ва предмети.
3. Социологиянинг структураси ва таркибий қисмлари.
4. Социология фанининг соҳавий тизими.
5. Ўзбекистонда мустақиллик йилларида социологиянинг ўрни ва аҳамияти.

2-мавзу

ЖАМИЯТ ЯХЛИТ ТИЗИМ СИФАТИДА

Режа:

1. Жамият ва ижтимоийлик тушунчаси.
2. Давлат тушунчаси ва моҳияти. Фуқаролик жамиятининг вужудга келиши.
3. Анъанавий жамиятларнинг хусусиятлари.
4. Замонавий жамиятларнинг белгилари ва турлари.

Замонавий социологиянинг диққат марказида жамият тушунчаси туради. У мамлакатнинг ижтимоий ташкил этилишини характерлайди. Жамият (Society)-бу социологиядаги энг муҳим тушунчалардан биридир. Жамият муайян ҳудудда истиқомат қилувчи, ягона сиёсий ҳокимиятга итоат қиладиган ва ўзларини бошқа кўшни гуруҳлардан фарқлайдиган оламлар гуруҳидир. Баъзи жамиятлар (мас.,овчилар ва теримчилар жамияти) миқдор жиҳатдан жуда кичик ва бир неча ўн кишидан иборат бўлиши мумкин. Бошқалари эса, кўплаб миллион кишилардан иборат бўлади(Хитой жамияти). Социолог Н. Сметзер жамият ҳақида шундай дейди: «Муайян географик чегара, умумий қонунчилик тизими ва муайян миллий (ижтимоий-маданий) тенгликка эга бўлган кишилар бирлашмаси жамият ҳисобланади».

«Жамият» тушунчаси (Е.Шилзга кўра)ни агар у қуйидаги талабларга жавоб берса, кишилар бирлашмасига нисбатан қўллаш мумкин:

- 1) бирлашма катта бир тизим (жамият)нинг бир қисми бўлмаса;
- 2) никоҳ ушбу бирлашма намояндалари орасида тузилса;
- 3) бирлашма болалар туғилиши билан тўлдириб борилса;
- 4) шахсий ҳисобланган ҳудудга эгалик қилинганда;
- 5) ўз номи ва тарихига эга бўлиш;
- 6) ўз бошқарув тизимига эга бўлиш;
- 7) бирлашма кадриятларнинг умумий тизими (урф-одат, анъана меъёрлар, қонун-қоидалар) – маданият асосида ташкил топади.

“Маданият” тушунчасини “жамият” тушунчасидан фарқлаш мумкин, лекин улар орасида ғавқулодда узвий алоқа мавжуд. Маданият шу жамиятдаги одамларнинг турмуш тарзи, урф-одат ва расм-русмлар, шунингдек улар ишлаб чиқарадиган моддий ноз-неъматларга алоқадор тушунчадир. “Жамият” эса умумий маданиятга мансуб бўлган индивидларни ўзаро боғлаб турадиган алоқалар тизимидир. Бирорта ҳам маданият жамиятсиз яшай олмайди, шунингдек бирорта ҳам жамият маданиятсиз мавжуд бўла олмайди. Жамият тушунчасига атрофлича ёндашув «жамоа» ва «ҳамжамият» (ижтимоий гуруҳ)

тушунчаларига тўхталишни тақозо этади. Жамоа-бу анъанавий жамиятдир. Жамоа ва жамият ўртасидаги алоқалар асосида 3 гипотеза ётади:

■ эволюцион ўсиб ўтиш (жамоа ривожланиб, мураккаблашиб, жамиятга айланади);

■ интеграциявий қўшилув (турли даражада бўлган тизимларнинг ўзаро таъсирида архаик ижтимоий ташкилот замонавийлашиб боради);

■ параллель бирга мавжуд бўлиш (турли-туман жамоалар интеграциялашмайди, балки ўз хусусиятларини сақлаган ҳолда замонавий жамият таркибида алоҳида-алоҳида бўлади).

Демак, жамоа уруғчилик алоқалари асосида вужудга келган ва ижтимоий муносабатларнинг бевосита тури билан характерланувчи ижтимоий ташкилотнинг дастлабки шаклидир.

Социология жамиятни тизим сифатида унинг структураси, функциялари ва тизими унсурларини ўрганади. Жамиятга нисбатан тизимли муносабатнинг моҳиятини аниқлаш учун, аввало, тизим нима эканлигини аниқлаш муҳимдир.

Тизим – ўзаро бир-бири билан боғлиқ ва функционал муносабатлар ҳамда алоқаларда бўлган элементларнинг бир бутун мажмуидир.

Ижтимоий тизим-ўз ичига айрим индивидлар, гуруҳлар, ташкилотлар, институтлар, ҳамжамятларнинг ижтимоий алоқа ва муносабатлари бирлашган, тартибга солинган бир бутунликдир.

Тизимларнинг умумий назариясида (Л.фон. Бергаланфига қўра) жамият мураккаб, бир бутун ташкил этилган тизим сифатида талқин қилинади. Социологияда, одатда, ижтимоий тизим 4 нуқтаи назарда ўрганилади:

- 1) индивидларнинг ўзаро таъсири;
- 2) гуруҳларнинг ўзаро таъсири;
- 3) ижтимоий мақомлар иерархияси;
- 4) индивидлар хулқ-атворини белгилайдиган ижтимоий меъёр ва қадриятларнинг мажмуи.

Динамик тизимлар 2 хил бўлади:

– **тўғри чизиқли динамик тизим** хатти-ҳаракати бир жойда турадиган нарса атрофида (масалан, маёкнинг тебраниши) бўлади, у вақтга боғлиқ эмас;

– **тўғри чизиқли бўлмаган тизим** барқарор ва беқарор стационар ҳолатга эга. Барқарор стационар ҳолат тизимнинг ўзига хос, беқарор стационар ҳолат тизимдаги ўзгаришларни кўрсатади. Тўғри чизиқли бўлмаган тизим тушунчаси кўп вариантликни, тараққиётни ва орқага қайтмасликни ўз ичига олади.

Жамият ривожининг асосий манбаи кишиларнинг хатти-ҳаракатида мужассамланган энергиядир. У жамиятнинг институционал ва маданий тизимида ўзгаришларга сабаб бўлади. Бу ўзгаришлар ички ўз-ўзини тартибга солиш ва назорат қилиш механизми ёрдамида амалга оширилади. Мураккаб тизимларда эволюция ва инволюция, интеграция ва дезинтеграция намоён бўлади. Масалан, қадимги цивилизациялар асрлар давомида гуллаб-яшнади ва ҳалокатга учради. А.Тойнби сўнгги 3000 йил ичида бўлган 21 цивилизацияни ўрганиб, ўртача прогрессив тараққиёт ўртача регрессив тараққиётга ўтишини кўрсатади. Цивилизациялар, уларнинг ривожланиши, инқирози тўхтовсиз ва тўпланиб борадиган тарзда намоён бўлади.

Эволюцион тараққиётнинг қуйи босқичида турадиган махлуқлар, жумладан кумурскаларнинг қуйи турлари дунёга келиши биланоқ ўз ғамларини ўзлари ея бошлайдилар ва “катта” ларнинг ёрдамига жуда кам эҳтиёж сезадилар. Қуйи махлуқларда авлодлар йўқ, чунки турнинг “ёш” вакиллари ҳуқ-атвори катталарники билан деярли бир хилдир. Бироқ, эволюцион тараққиётнинг юқори босқичида бундай ҳолат кам учрайди, чунки олий ҳайвонлар ҳуқ-атворнинг тегишли усулларига ўрганишлари керак. Сутэмизувчиларнинг болалари дунёга келганда мутлақо ожиз бўлиб, “катта”ларнинг ёрдамига муҳтож бўлади. Инсонларнинг чақалоқлари эса улар орасида ҳам энг ожиздир. Бола, агар лоақал дастлабки тўрт-беш йил давомида ёрдам олмас экан, у яшай олмайди.

Ижтимоийлашув шундай жарёнки, унда ожиз чақалоқ ўзи туғилган маданиятнинг моҳиятини тушунадиган, ўзини-ўзи англай оладиган ақли мавжудотга айланиб боради.

Ижтимоийлашув бола ўзи мулоқотга киришаётган нарсалар таъсирини пассив қабул қиладиган “маданий программалаштириш”нинг кўринишларидан бири эмас. Ҳаётнинг дастлабки дақиқаларидан бошлаб чақалок зарурият ва эҳтиёж сеза бошлайдики, улар у ҳақда ғамхўрлик қилиши лозим бўлган катталар хулқ-атвориға таъсир ўтказди.

Ижтимоийлашув агентлари деганда, ижтимоийлашув жараёни юз берадиган ижтимоий контекстлар ва гуруҳларни тушуниш мумкин. Барча маданиятларда оила бола учун асосий ижтимоийлаштирувчи агент ҳисобланади. Кейинроқ эса, ижтимоийлашувнинг яна кўплаб агентлари пайдо бўлади. Оилавий тизимларнинг турлари бир-биридан жиддий фарқ қилгани учун, бола киришиши эҳтимол бўлган мулоқот барча маданиятлар учун бир хил эмас. Ҳозирги жамиятларда илк ижтимоийлашув оиланинг кичик миқёсида юз беради. Турли жамиятларда оила бошқа ижтимоий институтларга нисбатан турли ўрин эгаллайди. Анъанавий жамиятларнинг кўпчилигида оила туғилган индивиднинг бутун умри давомидаги ижтимоий мавқеини тўлалигича белгилайди.

Ҳозирги Ғарб жамиятларида ижтимоий мавқе туғилишда белгиланмайди. Шунга қарамай, қандай ҳудудда яшаши, оиланинг муайян синфга мансублиги бола ижтимоийлашуви характерини анча қатъий белгилаб беради. Болалар ота-оналари ёки атрофларидаги одамларнинг ўзини тутиш моделларини ўзлаштирадilar. Оиладаги ижтимоийлашув ҳолатлари бола учун ўта ноқулай бўлиши мумкин(ота-она, каттароқ болалар ёки чет одамларнинг зўрлиги).

Ижтимоийлашувнинг яна бир агенти тенгдошлар гуруҳи, яъни тахминан бир хил ёшдаги болаларнинг дўстона компаниясидир. Баъзи маданиятларда, айниқса кичикроқ анъанавий жамиятларда тенгдошлар гуруҳлари ёш туркумларига қараб шаклланади. Тахминан бир хил ёшдаги тенгдошлар дўстлик муносабатларини одатда бутун умр давомида сақлаб қоладilar. Аммо тенгдошлар гуруҳининг аҳамияти оиланикидек унчалик муҳим эмас(айниқса Ғарб жамияти вакилари учун).

Мактаблар ижтимоийлашув агентлари сифатида бошқачароқ йўналишда таъсир ўтказадilar. Баъзи социологларнинг фикрича, ўқув предметларининг расмий

мажмуидан ташқари яна, таълимнинг ўзига хос хусусиятларини белгилайдиган хуфя дастур ҳам мавжуддир. Мактаб туфайли болалар ўзлари мансуб бўлган ижтимоий муҳитдаги чекловларни бартараф қилишлари мумкин, деб ҳисобланади. Ҳозирги жамиятларда оммавий таълим имконият кенглиги идеали билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, унга кўра одамлар ўз истеъдод ва қобилиятларига мос равишда ижтимоий мавқега эга бўладилар.

Болалар ва катталарнинг ижтимоийлашувида оммавий ахборот воситаларининг аҳамияти каттадир. Оммавий ахборот воситаларини босма нашр сифатида тарқатиш тез орада электрон мулоқот воситалари билан тўлдирилди. Муайян типдаги теледастурларнинг болалар ва катталарнинг ижтимоий ўрнатилган қандай таъсир ўтказишини таҳлил қилишга жуда кўп тадқиқотлар бағишланди, бироқ узил-кесил жавоблар олинмади. Масалан, экранда зўравонликнинг кўрсатилиши болалар ҳулида қай даражада агрессивлик келтириб чиқариши ҳақида бир хил фикр йўқ. Бироқ оммавий ахборот воситалари одамларнинг ўрнатилганлари ва дунёқарашига жуда чуқур таъсир ўтказиши ҳеч кимда шубҳа туғдирмайди. Бизнинг давримизда жамиятларнинг, шу жумладан, анъанавий маданиятларнинг жуда оз қисми оммавий ахборот воситаларининг таъсир доирасидан четда қолди.

XX асрга келиб энг такомиллашган ва замонавий кишилик бирликлари фуқаролик жамияти деб атала бошланди.

“Фуқаролар жамияти” деган иборани Томас Гоббс (1588-1679 й.й.) ишлатган. Жон Локк (1632-1704 й.й.) эса фуқаролар жамиятининг давлатдан имтиёзли эканлигини таъкидлаган. Луи де Монтеске (1689-1755 й.й.) фуқаролик жамияти зўрлик ва ҳукмронликдан қутулиш гарови эканлигини очиб берди. Иммануил Кант (1724-1804 й.й.) фуқаролар жамиятида ҳар бир кишининг эркинлиги бошқалар эркинлигига монанд келиши билан ифодаланганини уқтириб, қуйидаги принципларни илгари суради: 1) инсон сифатида жамият аъзолари эркинлиги; 2) фуқаро сифатида уларнинг тенглиги; 3) фуқаро сифатида ҳар бир жамият аъзоларининг мустақиллиги. Гегель (1770-1831й.й.) фуқаролар жамиятини давлат ичида эмас, давлат қаторида талқин этади.

Фуқаролик жамияти шахс учун кенг имкониятлар яратиб, унда ҳар бир шахс бошқалар билан бирлашиши ёки улар билан ҳамкорликда фаолият кўрсата олиши мумкин. Фуқаролик жамияти шу тарзда инсон улуғворлигини юксакликка кўтаради. Фуқаролик жамиятининг барқарорлигини таъминловчи шарт-шароитлар ҳам борки, уларсиз бу жамиятнинг институтлари ривожланмайди. Булар жумласига жамиятдаги ижтимоий қатламларнинг турлича манфаатларини ифода этувчи ривожланган ижтимоий структуралар мавжуд бўлиши лозимлиги киради. Қолаверса, жамият аъзоларининг тўла мустақиллиги билан фаолият кўрсата олиш қобилияти, уларнинг энг ривожланган даражадаги, интеллектуал, руҳий жиҳатлардан юксалиши содир бўлиши ҳам тақозо қилинади. Кўриниб турибдики, демократик жамиятнинг асосини ўз-ўзини бошқариш ва жамият ташкилотлари ўзаро муносабатларининг мажмуаси ташкил қилади. Фуқаролик жамиятида давлат ва ҳукуматнинг, нодавлат ва жамоат ташкилотларининг ўз вазифалари ҳам бўладики, улар бир-бирини тўлдириб, юксак ривожланган демократик жамиятнинг яшовчанлигини таъминлайди. Давлатнинг ҳам, нодавлат ташкилотларининг ҳам ўз ҳаракат доирасини ўзлари учун белгиланган фаолияти у ёки бу томонга озгина ўзгарганда ҳам бундай ижтимоий-сиёсий мувозанатлар бузилиб, демократик меъёрдан чекиниш ёхуд четга чиқиб кетиши рўй бериши мумкинлигини асримизнинг сўнгги даврдаги ривожланиш амалиёти кўрсатди.

Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ Ўзбекистон ўз тараққиёт йўлини фаол излади, бу изланиш йиллари она-Ватанни эркин, кучли ва раванк топаётган диёрга айлантиришга интилиш даври бўлди. Жаҳон ҳамжамятида муносиб ўрин эгаллаш учун, давлатлараро кўпқиррали алоқаларнинг энг макбул йўллари изланди. Буларнинг барчаси жамиятни янгилашнинг Ўзбекистонга хос йўлини кўрсатиб берди. Бу йўл ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришга жаҳон тажрибасини, шунингдек, халқимиз турмуш тарзини, урф-одатларини, анъаналарини, тарихий қадриятларини ҳар томонлама ҳисобга олишга қаратилган, конституцион асосга эга бўлган республика аҳолиснинг

манфаатларига тўла мос тушадиган тараққиёт йўлидир. Айнан шундай ривожланиш ўзбекистонликларнинг муносиб турмуш кечиришлари учун кафолат бўлади, миллий анъаналар ва маданиятнинг юксалишини, маънавий-ахлоқий қадриятларнинг тикланишини таъминлайди.

“Пировард мақсадимиз, – деган эди И.А. Каримов. – ижтимоий йўналтирилган барқарор бозор иқтисодиётига, очик ташқи сиёсатга эга бўлган кучли демократик ҳукукий давлатни ва фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборатдир”¹. Шундай қилиб, танлаган йўлимиз аجدодларимиз тарихий тажрибасини, мамлакатимизнинг ўзига хос хусусиятини ва халқимизнинг ақл-заковатини ҳисобга олиб, ўз йўлимиздан аниқ мақсад сари ривожланишнинг беш тамойили асос қилиб олинган эди ва ўтган даврда асосан ҳаётга татбиқ этилди.

Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармони лойиҳасида 2017-2021 йиллар оралиғида Ўзбекистонни ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари белгилаб берилган. Булар:

1. Давлат ва жамият қурилишини такомиллаштириш;
2. Қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқук тизимини янада ислоҳ қилиш;
3. Иқтисодиётни янада ривожлантириш ва либераллаштириш;
4. Ижтимоий соҳани ривожлантириш;
5. Хавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш, чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва амалий руҳдаги ташқи сиёсат юритиш.²

Фуқаролик жамияти шахс учун кенг имкониятлар яратиб, унда ҳар бир шахс бошқалар билан бирлашиши ёки бошқалар билан ҳамкорликда фаолият кўрсата олиши мумкин. Фуқаролик жамияти шу тарзда инсон улуғворлигини юксакликка кўтаради.

¹ Karimov I. A. O‘zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo‘lida. –Т.: O‘zbekiston, 1995, - 9-bet

² Халқ сўзи, 2017 йил 15 январь

Ҳозирги замон ривожланган мамлакатларида барпо этилган фукаролик жамиятлари тўғрисидаги тасаввурлардан келиб чиқадиган бўлсак, у ҳолда фукаролик жамияти бу: -биринчидан, жамият ҳаёти фаолиятининг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий соҳаларида ихтиёрий равишда шаклланган, бошланғич нодавлат тизимларини ўз ичига қамраб олган инсоний бирликдир;

-иккинчидан, жамиятдаги иқтисодий, ижтимоий, оилавий, миллий, маънавий, ахлоқий, диний, ишлаб чиқариш, шахсий ва нодавлат муносабатлар мажмуасидир;

-учинчидан, эркин индивидлар, ихтиёрий равишда шаклланган ташкилотлар ва фукароларнинг турли давлат органлари тазйиқлари ёки бир қолипга солишларидан қонунлар воситасида ҳимояланган жамият бўлиб, унда улар ўзлигини намоён қила олишлари учун доимий имкониятларга эга бўладилар.

Шу билан бир қаторда, ҳозирги даврда фукаролик жамиятининг асосий белгилари шаклланди. Булар асосан қуйидагилардан иборат:

Иқтисодий соҳада: нодавлат ташкилотлар; кооператив ширкатлар; ижара жамоалари; акциядорлик жамиятлари; уюшмалар; корпорацияларнинг мавжудлиги.

Ижтимоий соҳада: оила; партиялар, жамоат ташкилотлари ва ҳаракатлар; иш ва яшаш жойларидаги ўз-ўзини бошқариш органлари; нодавлат оммавий ахборот

воситалари; жамоатчилик фикрини аниқлаш, шакллантириш ва ифода

этишнинг замонавий шакллари, ижтимоий ихтилофларни куч ишлатмасдан, тазйиксиз, қонунлар доирасида ҳал қилиш амалиётининг мавжудлиги.

Маънавий соҳада: сўз, виждон ва фикрлар эркинлиги; ўз фикрини очиқ билдира олишнинг реал имкониятлари; ижодий, илмий ва бошқа уюшмалар мустақиллигининг ҳам қонуний, ҳам амалий жиҳатлардан таъминланганлиги.

Қадимги даврдан бошлаб то ўрта асрларгача бўлган замонда давлат кенг талқин қилинган, лекин у ўзи ташкил қиладиган ва ифодаладиган жамиятдан алоҳида эмас эди. Биринчилардан бўлиб Никколо Макиавелли «давлат»

терминининг кенг ва тор маънодаги аҳамиятларини талқин этган эди. Бу пайтгача бўлган даврда давлат турли ва анча аниқ тушунчаларни англатган. Н.Макиавелли адабиётларга «Stato» деган махсус терминни киргазиб, у давлатни унинг қандайдир аниқ шаклидан қатъи назар жамиятнинг алоҳида сиёсий ташкилоти сифатида талқин этди. Давлат, жамият ва индивидларнинг ўзаро бир-биридан чегараланиш ғояси мазкур ижтимоий институтларнинг муайян муросавий муҳитда амал қилишни тақозо этади. Бу ғояни Гоббс, Локк, Руссо ва бошқалар давлатларнинг шартнома назариялари тарзида амалга оширдилар. Бу назарияга биноан, учта тушунча (индивид, давлат, жамият) тарихан бир-биридан бўлингандир. Даставвал эркин ва ярим ёввойи яшаган индивидлар иқтисодий ва бошқа соҳаларда ўзаро ҳаракатларда бўлиш оқибатида жамиятни ташкил этдилар ва кейинчалик ўзларининг хавфсизликларини ва табиий ҳуқуқларини шартномалар тузиш йўли билан химоя қилиш мақсадларида махсус орган-давлатни туздилар. «Давлат» тушунчаси одатда маълум бир ҳудудда олий ҳокимиятга эга ташкилотни англатади. Давлатнинг моҳиятини янада чуқурроқ ва ҳар томонлама англаш учун унинг муҳим белгиларини билиш лозим.

Барча замонавий давлатлар миллийдир. Миллий давлатлар давлат таърифидаги барча шартларга жавоб беради. Улар ҳукумат аппаратиға, муайян ҳудудға, шаклланган қонунлар тўпламиға эға ва қуролли кучлар устидан назорат қилади. Аммо бир нечта моҳиятли белгиларға кўра замонавий давлатлар анъанавийларидан кескин фарқ қилади:

1. Анъанавий давлатлар бошқарувидаги ҳудудлар доимо ноаниқ чегараланган бўлиб, марказий ҳукумат уларни анча бўш бошқарган. Ҳукумат ўша ерда у олий ҳокимият саналадиган, аниқ чегараланган ҳудудға эғалиги белгиланувчи суверенитет тушунчасини анъанавий давлатларға татбиқ этиб бўлмайди. Аксинча, барча миллий давлатлар суверен тузилмалардир.

2. Қирол ёки император бошқарувчи анъанавий давлатларда аҳолининг катта қисми уларни ким бошқараётганини билмаган ёки қизиқмаган. Одатда фақат ҳукмрон синфлар ёки бадавлат одамлар гуруҳлари ўзларининг бирор шахс томонидан бошқарилувчи жамиятға тегишли

эканликларини ҳис қилганлар. Миллий давлатларда эса, аксинча, маълум сиёсий система доирасида яшовчилар умумий ҳуқуқ ва бурчга эга ва ўзларини маълум бир миллатга тегишли деб ҳис қилувчи фуқаролар ҳисобланади.

3.Миллий давлатчилик ифтихорнинг ўсиши билан боғлиқдир. Масалан, алоҳида шахслар “инглизлар”, “америкаликлар” ёки “французлар” га тегишли эканликлари билан фахрланадилар.

Юқорида айтилган фикрларга асосланиб, давлатга қуйидагича таъриф бериш мумкин. Миллий давлат сиёсий аппаратга, белгиланган ҳудудий чегараларда тан олинган суверен ҳуқуқларга эга ва суверенитетга интилишларини ҳарбий куч билан ҳимоя қила олади, унинг кўплаб фуқаролари айна миллий бирликка тегишлиликларидан ғурур сезадилар.

Замонавий давлат ривождаги энг муҳим жиҳатлардан бири-демократия билан алоқадир. Бу сўз грекча “demokratia” сўзидан келиб чиққан бўлиб, demos-халқ, kratos-ҳокимият, деганидир, шундай қилиб демократия сиёсий тизим бўлиб, унда халқ бошқаради. Турли давр ва жамиятларда “халқ” сўзи турлича тушунилган-унга мулкдор кишиларни, оқ танли эркакларни, маълум даражада маълумотли эркакларни, шунчаки ҳамма эркакларни ва ниҳоят, ҳамма етук аҳолини киритганлар. Баъзи давлатларда расман эълон қилинган демократия сиёсат доирасида чегараланган, бошқа мамлакатларда у жамият ҳаётининг бошқа томонларига ҳам татбиқ этилади.

Бир қатор асосий белгиларига кўра демократия уч хил кўринишда бўлиши мумкин: кўппартияли вакиллик демократияси, бирпартияли вакиллик ва қўшма демократик бошқарув (баъзида тўғри демократия ҳам дейилади). Вакиллик демократиясига кўра, кишилар ҳаётига таъсир этувчи қарорлар жамиятнинг ҳамма аъзолари эмас, балки шу мақсадда махсус сайланган одамлар(вакиллар) томонидан қабул қилинади(конгресс, парламент).

Тоталитаризм. Тоталитаризм атамаси биринчи бор итальян файласуфи Жиованни Жентили томонидан тақлиф этилган. Унинг ғоялари итальян фашизмнинг барпо бўлишида катта роль ўйнаган ва итальян диктатори Муссолини томонидан бу тузумни

тавсифлашда ижобий маънода қўллаган, кейинроқ бу атама ҳақоратомуз тус олди. Собиқ Совет Иттифоқи, Шарқий Европа ва бошқа Хитойга ўхшаш давлатлар тоталитар давлатлар деб аталади. Тоталитаризмнинг анча машҳур изоҳи Карл Фридрихга тегишлидир. Унинг фикрига кўра, тоталитаризм ўз ичига тўрт элементни олади:

1. Тоталитар мафкура-жамиятнинг ҳар бир аъзоси амал қиладиган кенг қамровли сиёсий доктриналар йиғиндиси (Мас., “Ватан олдидаги мажбурият” тушунчаси).

2. Якка партия-маълум мафкуранинг амал қилиши ва танҳо лидер, диктатор ҳумронлиги.

3. Тузум душманларини топиш ва жазолаш учун махфий органнинг мавжудлиги.

4. Иқтисод, оммавий ахборот воситалари ва курулти кучлар устидан монопол назорат.

Конституциявий ва ноконституциявий давлатлар ўртасидаги чегаралар эркинликка нисбатан муносабат, шунингдек, инсон ҳуқуқларини сақлаш амалиёти, шахс, жамият ва давлат ўзаро муносабатларидаги устувор йўналишлар асосида белгиланади. Давлат ривожланишининг конституциявий босқичи давлатнинг жамиятга ва фуқароларга бўйсунуши, давлатнинг аралашув ваколати ва йўналишларининг конституциявий белгилаб қўйилиши, давлат фаолияти ва инсон ҳуқуқлари кафолатларининг ҳуқуқий регламентация қилиниши билан боғлиқдир. Конституциявий давлатлар анъанавий давлатлардан шаклланиши, ички тузилиши ва функциялари билан кескин фарқланади.

Ҳуқуқий давлат конституциявий давлатчиликнинг реал амалга оширишидир. Унинг асосида инсонни давлат террори, унинг эътиқоди устидан куч ишлатиши, ҳокимият органлари томонидан майда ҳомийлик қилишидан ҳимоя қилишга интилиш ётади.

Ҳуқуқий давлат-суверен халқ иродасига бўйсунувчи, инсоннинг эркинлиги ва бошқа ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи, ўз фаолиятини қонунлар доирасида амалга оширувчи давлатдир. Бундай давлатда шахс билан ҳокимият ўртасидаги муносабатлар конституцияда белгилаб қўйилади, шунингдек, бу халқ билан ҳокимият ўртасидаги муносабатлар «ижтимоий битимлар»

асосида рўй беради. Давлат билан фуқаролар ўртасидаги муносабатларда устуворлик инсон ҳуқуқларига қаратилади, қонунлар давлат ва унинг хатти-ҳаракати билан бузилмайди.

Ҳозирги даврда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат ўртасида қатъий чегара ўтказиш қийин масаладир. Турли ҳуқуқий давлатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тажрибасини эътиборга олиб, ҳуқуқий давлатнинг қуйидаги белгиларини келтириш мумкин:

— ривожланган фуқаролик жамиятининг мавжудлиги;

— шахснинг эркинлиги, ҳуқуқи ва жамоатчилик тинчлигини

ҳимоя қилиш, хўжалик фаолияти учун ҳуқуқий шарт-шароитлар яратиб берган ҳолда давлат фаолияти соҳасини чеклаш;

— ҳар кимнинг ўз шахсий фаровонлиги учун масъуллигини ошириш;

барча фуқароларнинг ҳуқуқий тенглиги;

— ҳуқуқнинг умумийлиги, унинг барча фуқаролар, ташкилотлар, муассасалар, жумладан, давлат ҳокимияти учун ҳам тенг тааллуқли бўлиши;

— халқ ва давлат суверенитетининг конституциявий-ҳуқуқий жиҳатлардан мувофиқлашганлиги;

— қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятларининг бўлиниши, улар фаолиятининг ҳамкорликдаги бирлиги;

— давлатнинг фуқаролик муносабатларини мувофиқлаштиришда таъқиқлаш методининг чегарадан чиқиш методига нисбатан устуворлиги. Бунинг маъноси шуки, ҳуқуқий давлатда «қонун билан таъқиқланмаган барча нарсаларга рухсат этилади» тамойилига амал қилинади. Бунда чегарадан чиқиш методи фақат давлатга нисбатан қўлланилиб, давлат фақат расмий қабул қилинган ваколатлар доирасидан четга чиқмаслиги лозим;

— индивид эркинлигини чеклаш фақат барча кишилар эркинлиги ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлиши мумкин. Ҳуқуқий давлат шахснинг мутлақ эркинлигини билдирмайди. Ҳар бир шахснинг эркинлиги бошқа кишининг эркинлигига зид кела бошласа, худди шу ерда унинг эркинлиги тугайди.

Ҳуқукий давлат шароитидаги эркин рақобат натижасида мулкдорлар қатлами вужудга келиши учун қулай шарт-шароитлар яратилади. Давлатлар ривожланиш тажрибаси шуни кўрсатдики, фақат шахсларнинг ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиш билан умумий фаровонликка эришиб бўлмайди. Чунки, жамиятдаги ҳар бир шахсда мулкдор бўлиш, ташаббускорлик кўрсатиш қобилияти бўлавермайди. Барибир, ижтимоий тенгсизлик давом этаверади. Шунинг учун ҳам ҳаётда ижтимоий давлат назарияси ва амалиёти (умумий фаровонлик давлати) пайдо бўлди. Ижтимоий давлат-ҳар бир фуқаро учун муносиб ҳаёт тарзи, ижтимоий ҳимоя, ишлаб чиқаришни бошқаришда иштирок этиши, шахснинг ўз-ўзини реализация қилиши, ҳамма учун тенг ҳаётий имкониятлар яратиш учун интиладиган давлатдир.

Социологияда жамият анъанавий(аввалги жамиятлар) ва замонавий жамиятга ажратиб ўрганилади.

Анъанавий(аввалги жамиятлар) жамият қуйидаги хусусиятларга эга:

1) меҳнат табиий тақсимланади ва ихтисослашади (асосан, ёш ва жинс белгиларига кўра);

2) шахслараро муносабат бевосита индивидлар орқали намоён бўлади;

3) ўзаро алоқалар норасмий равишда тартибга солинади (дин ва ахлоқ қонунлари ёрдамида);

4) жамият аъзолари қариндошчилик алоқалари билан боғлиқ бўлади;

5) ҳамжамят оддий бошқарув тизимига эга (ҳокимиятнинг мерос бўлиб қолиши, оқсоқоллар бошқаруви).

Анъанавий жамият каби замонавий жамият ҳам бир қатор хусусиятларга эгадир:

1) ўзаро таъсир расмий характерга эга (кишиларнинг ҳуқуқ-атвори ва интилишлари ижтимоий мақом ва индивидларнинг ижтимоий функциялари билан белгиланади);

2) меҳнат тақсимои чуқур амалга ошади (таълим ва иш тажрибаси билан боғлиқ касб-малака асосида);

3) муносабатлар расмий тизимда тартибга солинади (қонун, тартиб, битимлар асосида);

4) ижтимоий бошқарув мураккаб тизимга эга (бошқарув

институти, бошқаришнинг махсус органлари);

5) дин бошқарув тизимидан ажралган;

6) кўплаб ижтимоий институтлар мавжуд.

Демак, ҳозирги пайтда жамият кишилараро муносабатларнинг расмийлашувига олиб келувчи ижтимоий алоқалар тизимининг мураккаблашуви билан характерланувчи ижтимоий ташкилотнинг замонавий шаклидир. Умуман олганда, шахслараро муносабат ва ҳис-туйғуларнинг боғланиши жамиятни ифодалайди.

Ўзбекистон замонавий жамият бўлса ҳам, унда анъанавий жамиятнинг кўплаб унсурлари сақланган. Маълумки, ўзбек халқи азалдан жамоа бўлиб, уюшиб яшашга одатланган, тўйда ҳам, азада ҳам ёнма-ён туриб ҳамиша бир-бирига кўмаклашган. Катталарни ҳурмат қилиш, оила ва фарзандлар тўғрисида ғамхўрлик кўрсатиш, миллатидан қатъи назар, одамларга хайрихоҳлик, ўзгаларга ёрдам туйғуси ўзбек халқида хосдир. Шунинг учун ҳам И.А. Каримов 1992 йил 2 июлда Ўзбекистон Олий Кенгашининг X сессиясида «Истиқлол йўллари ва муаммолари» мавзусида нутқ сўзлар экан, «...биз ижтимоий тараққиёт ва янгиланиш борасида ўз йўлимиз бор, деб эълон қилдик... Бозор иқтисодиётига ўтар эканмиз, миллий-тарихий турмуш тарзимизни, халқимиз урф-одатларини, анъаналаримизни, кишиларнинг фикрлаш тарзини ҳисобга оламиз!»¹ -дейди ва туб ислохотларни амалга ошириш борасида дастлабки тамойилни белгилаб берди.

Анъанавий жамият(аввалги жамиятлар)ларнинг чексиз турли-туманлигини уч асосий типга бўлиш мумкин, булар овчилар ва термачилар; чорвадорлар ва йирикроқ деҳқонлар жамиятлари(деҳқончилик ва қўлга ўргатилган уй ҳайвонларини боқувчи); ноиндустриал тамаддунлар ёки анъанавий давлатлар.Бу жамиятларнинг асосий хусусиятлари куйидагилардан иборатдир:

а) овчилик ва теримчилик(йиғиш) билан шуғулланувчи жамият. Инсоният ўзининг мавжудлик даврида ўттиз-қирқ кишидан ошмаган гуруҳ ва қабилаларга бирикиб

¹ Karimov I.A. O'zbekiston: o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li. T.1. –T.: O'zbekiston. - 40-bet.

яшаган. Энг аввалги инсоний жамиятлар овчилар ва термачилардан иборат эди. Тирикчилик воситалари овчилик ва ёввойи ўсимликларнинг меваларини йиғиш орқали топилган.

Дунёнинг баъзи минтақаларида овчи ва термачилар маданияти масалан, Бразилия ва Янги Гвинеяда бугун ҳам мавжуд, лекин уларнинг кўпчилиги Ғарб маданиятини ялпи тарқатиш даврида ё сингишиб ё қирилиб кетди. Ҳозирги кунда ҳаммаси бўлиб чорак миллион аҳоли овчилик ва теримчилик билан кун кечиради, бу эса ер шаҳри аҳолисининг бор-йўғи 0,005% ини ташкил этади. Агар бу жамият индустриал жамият билан қиёсланса, овчи ва термачилар орасида тенгсизлик деярли йўқлигини кўриш мумкин. Улар вақтнинг кўп қисмини кўчиб юриш билан ўтказишарди, транспорт воситалари бўлмаганлиги учун ўзлари билан оз нарса олиб юрар эдилар. Барча зарур ашёлар-булар ов қуроллари, ер қазииш ва қурилиш мосламалари, қопқонлар ва ошхона жиҳозлари эди. Шунинг учун ҳам мулкнинг миқдори ва тури бўйича қабиладошлар деярли тенг эди. Мавқе ва ҳолатдаги тафовутлар эса ёш ва жинсга қараб белгиланади. Гуруҳ ҳаётига оид қарорлар қабул қилишда ҳал қилувчи сўзни “оқсоқоллар”-қабиланинг энг кекса ва тажрибали кишилари айтадилар. Одатда овчилар ва термачилар ҳамжамиятида “бевосита демократия” амал қилади. Бундай жамиятларда ижтимоий ҳаёт қариндошчилик алоқаларига асосланади.. Меҳнат қуроллари тош болта, пичоқлар.

б) дехқонлар ва човадорлар жамияти. Дехқончилик жамиятлари чорводорлар билан бир пайтда майдонга келган бўлиши керак. Овчилар ва термачилар муайян даврда ёввойи ўсимликлар маҳсулотларини йиғиш ўрнига ўзлари уруғ сеппиб ўсимлик парвариш қила бошладилар. Бу янги укладнинг дастлабки кўриниши “томорқачилик” эди, бунда одамлар белкурак ва омоч билан унча катта бўлмаган томорқага ишлов берар эдилар. Ҳозир ҳам дунёда жуда кўп одамлар томорқачилик ҳисобига кун кечирадилар. Томорқачилик ҳам чорвачилик сингари овчилик ва термачиликка қараганда озиқ-овқат билан мунтазам таъминлаш имконини беради. Шунинг учун унинг асосида анча йирикроқ жамиятлар пайдо бўлди. Гуруҳлар доимий турар жойлар қуришганда улар ўртасида иқтисодий ва сиёсий алоқалар пайдо бўлади. Томорқачиликка жанговарлик

хос бўлса ҳам, улар чорвадорларчалик зўрликка мойил эмасдилар. Ўсимликларни парваришлаб кун кечираётган одамлар ҳарбий санъатдан унчалик хабардор эмас эдилар, кўчманчи чорвадорлар эса кўпинча босқинчи армияларга бирлашар эдилар.

Яшаш муҳитларига боғлиқ тарзда чорвадорлар турли ҳайвонлар: қорамол, қўй-эчки, туя ва отларни боқиш билан шуғулланадилар. Ҳозирги дунёда ҳам, асосан Африкада, Яқин Шарқда ва Марказий Осиёда, кўплаб чорвадор жамоалар мавжуд. Одатда, бундай жамоалар серўт яйлов жойларда, шунингдек, саҳро ва тоғларда жойлашган бўлади. Ҳайвонлардан транспорт воситаси сифатида фойдаланиб, улар овчилар ва термачиларга қараганда анча катта масофаларни босиб ўтадилар. Уларнинг турмуш тарзи овчи ва термачиларникига қараганда анча мураккаброқдир. Уй ҳайвонлари доимо озиқ-овқат билан таъминлаб тургани учун чорвадорлар жамоалари овчи ва термачиларникига қараганда йирикроқ бўлади. Уларнинг баъзиларида чорак миллионга қадар одам бўлиши мумкин. Катта майдонларда кўчиб юрадиган чорвадорлар бошқа гуруҳлар билан ҳам учрашадилар. Кўпинча улар савдо, баъзан эса уруш қилишади. Ҳокимият ва мулкни тақсимлашда овчилар ва термачиларга қараганда чорвадорлар орасида кўпроқ тенгсизлик учрайди. Жумладан, дохийлар, қабила етакчилари ва ҳарбий саркардалар кўпинча катта шахсий ҳокимиятга эга бўлади.

в) ноиндустриал цивилизациялар ёки анъанавий давлатлар. Шаҳарларнинг пайдо бўлиши йирик жамиятлар билан боғлиқ бўлиб, уларда тенгсизлик яққол кўзга ташланар эди, уларни шоҳ ва императорлар бошқарган. Бу жамиятларни кўпинча цивилизациялар, деб аташади, чунки уларда ёзув мавжуд бўлиб, фан ва санъат гуллаб-яшнаган. Бироқ уларда бошқарувнинг тартибга солинган шакллари вужудга келгани учун, уларга нисбатан анъанавий давлат, деган атама ҳам кўп ишлатилади.

Анъанавий давлатларнинг кўпчилиги, айти пайтда, империялар ҳам эди. Уларнинг ҳудудлари бошқа мамлакатларни қўшиб олиш ёки босиб олиш ҳисобига кенгаяр эди. Масалан Хитой ва Римда шундай бўлган. Миллоднинг 1 асрида, Рим

империясининг энг гуллаган пайтида унинг ҳудуди Британиядан Яқин Шарққача чўзилган эди. Икки минг йил давомида, бизнинг асримизгача Хитой империяси ҳудуди Шарқий Осиёнинг катта ҳудудини, ҳозирги Хитой эгаллаб турган ерларни қамраб олди. Ҳозирги дунёда анъанавий давлатлар қолмади. Улардан баъзилари Хитой ва Японияга ўхшаб озми-кўпми ўзгаришсиз йигирманчи аср бошларигача сақланиб турди, бироқ барибир улар ё емирилиб битди, ёки замонавийроқ тизимларга асосланди.

г) **саноатлашган (индустриал) жамиятлар.** Бундай жамият ХУШ аср охирида Англияда юз берган “саноат инқилоби” натижасида вужудга келди. Энг замонавий саноат жамиятлари Шимолий Америка, Европа, Шарқий Осиёда ташкил топди. Технологиянинг такомиллашувчи(янги машиналар,мас.,тўкув дастгоҳлари), ишлаб чиқаришда энергиянинг янги манбаларидан фойдаланиш(айниқса сув ва буғдан) саноат жамиятлари ривожланишида асосий роль ўйнади. Шунингдек, саноат ишлаб чиқариши ушбу жараёни бошқариш учун зарур бўлган илмий билимларнинг қўлланилишини такозо этди. Кейинчалик инсон ва ҳайвоннинг иш кучи ўрнига иссиқлик энергиясидан (аввал тош, кўмирни ёқиш орқали), кейинчалик электр ва атом энергиясидан фойдаланишга ўтилди. Индустриал жамиятларда технологик янгиланиш сураглари анъанавий жамиятларга қараганда жуда юқори, чунки бир соҳада қилинган ихтиро ва кашфиётлар бошқа соҳаларда яна ҳам кўпроқ шундай ихтиро ва кашфиётлар қилинишига олиб келади.

Саноатлашган жамиятнинг асосий белгиси шундаки, меҳнатга яроқли аҳолининг кўпчилик қисми қишлоқ хўжалигида эмас, балки завод, фабрикалар ва муассасаларда банд бўлади. Саноатлашган жамиятлар кўпроқ урбанизациялашган бўлади. Баъзи саноатлашган мамлакатларда аҳолининг 90% и иш ўринларининг асосий қисми жойлашган шаҳарларда яшайди, 2-3 фоиз аҳолигина қишлоқ хўжалигида банддир. Бу шаҳарларнинг ҳажми анъанавий жамиятлардагиларга қараганда жуда катта. Янги типдаги шаҳарларда ижтимоий ҳаёт шахсийлашмаган ва аноним хусусият кашф этади ва биз ўзимиз таниган одамлардан кўра кўпроқ нотаниш одамлар билан мулоқотга киришамиз.

Саноатлашган жамиятнинг яна бир хусусияти улардаги ривожланган ва таъсирчан сиёсий тузумнинг мавжудлигидир. Анъанавий тамаддунлар даврида монарх ёки император тимсолидаги сиёсий ҳокимият алоҳида-алоҳида мустақил турар жойларда яшайдиган кўпчилик фуқароларнинг яшаш тарзи ва урф-одатларига ҳеч қандай таъсир кўрсата олмас эди. Саноатлаштириш жараёнида транспорт ва алоқа тезлиги ортди ва бу “миллий” ҳамжамятларнинг интеграциялашувига таъсир ўтказди. Саноатлашган жамиятлар биринчи миллий давлатлар бўлишди. Миллий давлатлар анъанавий давлатларнинг ноаниқ чегаралари ўрнига келган аниқ чегаралар билан ажратилган сиёсий бирликлардир. Саноат технологияларини қўллаш ривожланишнинг тинч соҳалари билан чекланмади. Индустрлаштиришнинг дастлабки қадамлариданоқ саноат ишлаб чиқариш ҳарбий мақсадларга хизмат қила бошлади ва бу ноиндуриал давлатларга нисбатан анча мукамал бўлган куроллар ва ҳарбий тузилмалар янги типини яратиб, уруш олиб бориш усулларини тубдан ўзгартириб юборди. Иктисодий жиҳатдан устунлик, сиёсий бутунлик ва ҳарбий қудрат кейинги икки юз йил ичида ғарб турмуш тарзининг шиддат билан ёйилиши учун асос яратди.

д) **постиндуриал жамият.** Америкалик социолог Д. Белл томонидан ишлаб чиқилган концепция бўлиб, унга кўра назарий билимлар саноат ва ишлаб чиқаришнинг бир жойга тўпланиб қолишида асосий роль ўйнайди. Бундай жамиятда капиталистлар ҳукмронлиги йўқолиб, унинг ўрнини юқори билимга эга бўлган малакали ҳуқуқий элита эгаллайди. Хусусийлик жамиятнинг асосий мезони сифатида ўзининг маъносини йўқотади, унинг ўрнини таълим ва билимнинг юксак даражаси эгаллайди. Индуриал жамиятда асосий низо меҳнат ва капитал орасида бўлса, постиндуриал жамиятда асосий низо билим ва чуқур билимга эга эмаслик ўртасида боради. Чет мамлакатларга тайёр маҳсулотга қараганда янги ишлаб чиқариш технологиялари кўпроқ экспорт қилинади.

Ҳозирги замон жамиятнинг кўринишлари қуйидагилардир

1. Фаровонлик /мўл-қўлчилик/ жамияти. Ғарб социологиясида ҳозирги капиталистик давлатларнинг қиёфаси ифодаланиб, «умумий роҳат-фароғат» ва «истеъмол қилиш жамияти» деган

жамият назарияси вужудга келди. Ушбу назарияга кўра иқтисодиётнинг ўсиши ва янги технологиянинг ишлаб чиқаришга тадбиқ этилиши натижасида истеъмол маҳсулотларининг кўплаб реализация қилиниши натижасида жамиятдаги ҳар бир кишининг бахтли ва низоларсиз ҳаёт кечириши таъминланади. Ҳозирги кунда шундай давлатлар фикримизча, ривожланган капиталистик давлатларда, айниқса, Скандинавия давлатлари ҳаётида аста-секин намоён бўлиб бормоқда.

2. Истеъмол қилиш жамияти. Унчалик назарий, эмпирик ва амалий аҳамиятга эга бўлмаган тушунча. Америка социологлари томонидан XX аср 40-50- йилларида жамиятнинг ҳар бир аъзосининг ҳаёт даражасини яхшилаш мақсадида пайдо бўлаётган тасаввурларнинг кенг ёйилиши натижасида вужудга келган назариядир. Моддий томондан кам таъминланган кишиларнинг ижтимоий жихатдан талаб муаммоларини қондириш учун ушбу назария ишлаб чиқилди. Индивидуал истеъмол ижтимоий онгда инсонпарварликнинг ёрқин ифодаси сифатида намоён бўлди, ўз навбатида бу иқтисодий монополизация ва давлат томонидан бошқариб туришни мустаҳкамлади. Истеъмол қилиш тамойилининг тараққий қилиши натижасида капитализмнинг нафақат эволюцион томонларини, балки кўп миқдордаги истеъмол эҳтиёжларини ошира бориб, истеъмол қилиш тамойилига модалар рекламаси ва маркетинг муносабатларини ҳам киритди. Истеъмол қилиш тамойилининг оммавийлашуви жаҳон миқёсида ҳарбий-сиёсий конфронтациянинг бирмунча барқарорлашувига ҳам ёрдам берди.

3. Очик ва ёпиқ жамият. Социологияга К.Поппер томонидан киритилган бўлиб, тараққиётнинг турли босқичларида турли жамиятларнинг маданий-тарихий ва сиёсий тасвирланиши ифода этилади. Очик жамият-демократик жамият бўлиб, ташқи муҳит шароитларида осон ўзгарувчи ва мослашувчи, танқидни ёриб ўтмоққа мослашган жамият, ёпиқ жамият эса догматик – авторитар режим асосида бўлиб, сеҳрли /магик/ тафаккур, догматизм ва коллективизм тамойиллари билан характерланади. К.Поппер ёпиқ жамиятларга ўзининг сиёсий ва ижтимоий келиб чиқишидан турлича бўлган давлатларни

киритади, унингча, буларга Спарта, Пруссия, чор Россияси, нацистлар Германияси, Совет Иттифоки киради. Очiq жамият олами рационал англаш ва критицизм, индивидуализм тамойиллари билан характерланади. Очiq жамиятга у қадимги Афина ва Ғарб ривожланган давлатларини киритади. Очiq ва ёпиқ жамият концепцияси ҳозирги замон давлатларининг мафкуравий сиёсий ва ижтимоий-психологик нуқтаи-назардан ўрганиш учун асосий омиллардан бири ҳисобланади.

Назорат саволлари:

1. О.Контнинг социологик фикрлар ривождаги ўрни.
2. Г.Спенсернинг эволюционизм ғояси.
3. Э.Дюркгеймнинг “аномия” ғояси.
4. Форобийнинг идеал жамият тўғрисидаги қарашлари.
5. Паретонинг элита назарияси.
6. Жамиятнинг асосий турлари.

3-мавзу. Социал гуруҳлар

Режа

1. **Социал гуруҳ тушунчаси.**
2. **Ғарб социологиясида кичик гуруҳ назарияси.**
3. **Омманн социологик ўрганиш.**

Социал гуруҳ тушунчаси, унинг асосий белгилари. Инсон ҳаётининг ажралмас жиҳати-бу бошқалар билан гуруҳларда, бирлашмаларда ва ташкилотларда яшашдир. Кўпчилик гуруҳларга (масалан, оила) ва шунингдек, мактаб, коллеж, фирмалар каби турли хил йирикроқ ташкилотларга мансубдир. Гуруҳ ва ташкилотлар ҳаётимизни бошқаради ва улардаги ҳукумат тизимлари ҳулқ-атворимизни чеклаб, унга бевосита таъсир ўтказди.

Социал гуруҳлар деганда жамиятдаги миллий, диний эътиқод, мулкый мавқе, жинс, ёш ва бошқа жиҳатларига кўра ўзаро фарқланувчи кишилар гуруҳлари тушунилади. Социал гуруҳлар одатда кичик гуруҳлар деб ҳам аталади. Кичик гуруҳларнинг зарурий белгилари сифатида қуйидагилар кўрсатилади:

- гуруҳ аъзоларининг камсонлилиги,

• иштирокчиларнинг умумий фаолият билан бирлашганлиги,

• гуруҳ аъзолари ўртасида бевосита шахсий мулоқот бўлиши,

• умумий гуруҳий меъёрлар мавжудлиги,

• ушбу гуруҳга тегишлилик ҳиссиёти ва ушбу шахснинг бошқалар томонидан гуруҳ аъзоси сифатида қабул қилиниши.

Гуруҳлар турлича асосларда таснифланади, улардан энг кенг тарқалганлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

• бирламчи ва иккиламчи гуруҳлар,

• расмий ва норасмий гуруҳлар,

• аъзолик ва референт (эталон) гуруҳлари,

• ички ва ташқи гуруҳлар.

Гуруҳдаги ўзаро мулоқот хусусияти гуруҳнинг ички тузилмаси билан белгиланади. Гуруҳий тузилма – иерархик (поғонали) жойлашувга эга бўлган гуруҳий ички муносабатлардир.

Гуруҳда унинг аъзолари ўртасидаги муносабатларнинг иккита даражасини ажратиш мумкин: биринчиси – гуруҳ олдида қўйилган вазифаларнинг бажарилиши билан боғлиқ муносабатлар, булар гуруҳнинг инструментал функцияси дейилади.

Иккинчиси –гуруҳ аъзолари ўртасидаги алоқаларни ўрнатиш ва қувватлаш билан боғлиқ муносабатлар – булар гуруҳнинг эмоционал ёки экспрессив функциялари ҳисобланади.

Гуруҳ аъзоларининг гуруҳий фаолиятдаги роллари турлича бўлиши мумкин – гуруҳ аъзоси вазифани бажаришга йўналтирилган ва шунга мувофиқ ҳаракат қилувчи бўлиши, ёки гуруҳ аъзолари ўртасидаги муносабатларни яхшилашга уриниши, ёки ўзининг гуруҳий алоқалардан ташқаридаги шахсий эҳтиёж ва мақсадларини қондириш йўлида фаолият юритиши мумкин.

Гуруҳ аъзоларининг роль функциялари қуйидагича тақсимланган бўлиши мумкин:

• ташаббускор аъзо роли – у муаммони, фаолият усулларини, асосий ғояларни белгилаб беради, фикрларни умумлаштиради,

- гуруҳдаги муносабатларни қувватлаш ролини бажарувчилар, гуруҳнинг ушбу аъзоси гўёки бошқалар орасида воситачилик ролини бажаради, вазиятни юмшатади, кескинликни камайтиради, бунда ҳазил ва юморлардан фойдаланади, тортинчоқларни гуруҳ фаолиятига тортади, барчани фаоллаштиради,

- асосий эътибор ўзига қаратилган рол – бундай аъзо гуруҳнинг умумий ишини бузади, умумий ютуқларни тан олмайди, ўзининг кўпчилик томонидан тан олиншини хоҳлайди, бефарқ бўлади.

Гуруҳ фаолияти динамика – ўзгаришлар билан характерланади. Гуруҳий динамика маълум бир замондаги ривожланиши ёки ҳаракати билан аниқланади, бу гуруҳ аъзоларининг ўзаро ва гуруҳ раҳбари билан ўзаро ҳамкорлиги ва ўзаро муносабатлари билан, шунингдек гуруҳга ташқи таъсирлар билан тақозоланади..

Ҳар бир босқичда вазифалар ва ўзаро муносабатлар ўзгариб, алмашиб туриши мумкинлигини эътиборга олиш зарур.

Ғарб социологиясида жамиятнинг муҳим таркибий бирликлари сифатида кичик гуруҳларни атрофлича ўрганиш йўлга қўйилган ва кичик гуруҳларнинг турлича назариялари ишлаб чиқилган: америкалик социолог Кули эмоционал алоқалар билан боғланган кичик ассоциацияларни бирламчи гуруҳ деб атайди, унинг энг типик кўриниш оила ҳисобланиши мумкин,

Иккиламчи гуруҳлар деб доимий тарзда учрашиб турадиган, лекин шахсий алоқаларга эга бўлмаган инсонлар гуруҳи кўрсатилади, масалан, кишиларнинг турли қўмиталар, комиссиялар ишидаги фаолиятлари.

Шунингдек, квазигуруҳлар – аниқ мақсадсиз тасодифан шаклланиб қолувчи, қисқа муддатли, бекарор гуруҳлар фаолиятлари ҳам ғарб социологлари назаридан четда қолмаган, бундай гуруҳлар спорт мусобоқалари даврида, саёхатлар, сафарга чиққан йўловчилар орасида шаклланиши мумкин.

Кичик гуруҳларнинг асосий қисмини қариндош уруғчиликка асосланган гуруҳлар – уруғ, қабила, оила, миллат ва элат қабилар ташкил этади.

Ғарб социологиясида кенг қўлланиладига социометрия назарияси ва усули – бу оммани турли мақсадларда ва турли жиҳатлардан ўрганиш орқали турли гуруҳларнинг ижтимоий-сиёсий фаолликлари, меҳнатга муносабатлари, муҳим ички ва ташқи сиёсий масалаларга муносабатлари доимий ўрганиб борилади.

Энг муҳим эҳтиёжларни қондиришга йўналтирилган муносабатларни мустаҳкамлаш амалиёти индивидларга ижтимоий муносабатларда хатти-ҳаракатлар қоидаларини кўрсатиб берувчи роллар ва мавқеларнинг қатъий мустаҳкамланган тизимини яратиш ҳамда ушбу ахлоқ қоидаларини сўзсиз бажаришга эришиш учун кўрсатмалар тизимини белгилашдан иборат.

Роллар, мавқелар ва кўрсатмалар тизимлари социал институтлар кўринишида яратилиб, жамият учун ижтимоий алоқаларнинг энг мураккаб ва муҳим кўринишлари ҳисобланади. Айнан социал институтлар ташкилотлардаги ҳамкорликдаги фаолиятни қўллаб туради, барқарор ҳулқ намуналари, ғоялари ва рағбатларини белгилайди. Инсондаги маънавият асослари, ахлоқ меъёрлари айнан оилада шаклланади, шахс ички дунёсининг индивидуал сифатлари очилади.

Оила нафақат шахснинг шаклланишига, балки унинг ўзини кўрсатишига ҳам ёрдам беради, унинг ижтимоий, ижодий фаоллигини рағбатлантиради, ўзига хос томонларини очиқ беради. Цивилизация ривожланиши билан оила ўз зиммасидаги ғам-ташвишларнинг бир қисмини бошқа ижтимоий институт ва ташкилотларга юклади, бу билан ота-оналар кўпроқ бўш вақтга эга бўлишди, болалар эса жамиятда ижтимоийлашув имконини олишди. Оила ва бошқа ижтимоий институтларнинг ўзаро алоқаси фарзанд туғилган пайдан бошлаб намоён бўлади, ушбу алоқа қанчалик яхши йўлга қўйилган бўлса, боланинг тўлақонли шахсга айланиш босқичларини босиб ўтиши шунчалик осон бўлади. Ижтимоий муҳит жамиятдаги ижтимоий меъёрларни ва маданий кадриятларни ўзлаштиришга ёрдам беради, бунда оила таянч асос ҳисобланади, шахсиятнинг пойдевори қўйилади, кейинги «бунёдкорлик ишлари»ни эса мактаб, сўнгра навбатдаги ўқув юрти, кейин ишхонадаги жамоа амалга оширади.

Бола ўзининг ижтимоийлашувини оилада бошлайди, аммо оила ўз навбатида касалхоналар, мактаблар, болалар муассасалари, мактаблар, иш жамоаси, спорт сексиялари, маданият муассасалари, давлат идоралари, норасмий бирлашмалар, диний идоралар, дўстлар ва бошқа кўплаб ташкилотлар билан мулоқот қилиш заруратига тўқнаш келади. Айнан ушбу барча ташкилот ва муассасаларнинг ўзаро алоқаси жараёнида ёш шахс шаклланиб боради. Оиланинг ушбу ташкилотлар билан ўзаро муносабати қанчалик яхши йўлга қўйилган бўлса, шунчалик ижтимоийлашган, омадли шахс балоғатга етади.

А.Г.Харчев оилани кишиларнинг никоҳ ва қариндошлигига асосланган, турмушнинг умумийлиги ва ўзаро маъсулият билан боғланган институт сифатида тарифлайди. Оилавий муносабатларнинг бирламчи асосини никоҳ ташкил этади. Никоҳ – бу аёл ва еркак ўртасидаги муносабатларнинг тарихан ўзгариб турадиган ижтимоий шакли бўлиб, унинг ёрдамида жамият одамларнинг жинсий ҳаётини тартибга солади ва санкциялайди, уларнинг эр-хотинлик ва қариндошлик ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўрнатади.

Аммо оила, одатда никоҳга қараганда муносабатларнинг мураккаброқ тизими ҳисобланади, чунки у нафақат эр-хотинларни, балки фарзандлар ва бошқа қариндошларни ҳам бирлаштириши мумкин. Шу боис оилага шунчаки никоҳ гуруҳи сифатида эмас, балки ижтимоий институт, яъни ижобий ва салбий санкциялар тизими орқали кенг ижтимоий назоратга дучор бўладиган муайян қадриятлар ва меъёрлар асосида ўзаро алоқа ва муносабатларнинг барча алоқаларини тартибга солувчи ҳамда инсон наслини кўпайтириш функциясини бажарувчи индивидларнинг ўзаро алоқа ва муносабатлар тизими сифатида қараш керак. Оила ижтимоий институт сифатида бир қатор босқичлардан ўтади, уларнинг кетма-кетлиги оилавий цикл ёки оиланинг ҳаётий циклини ташкил этади.

Оила социал институт сифатида жамият шаклланиши билан бирга юзага келди. Оиланинг шаклланиш ва фаолият юритиш жараёни қадриятли-меъёрий бошқарувчиларга боғланган. Уларга, масалан, севгилисининг кўнглини олиш, никоҳ жуфтини танлаш, эр ва хотин, ота-оналар, болалар ва ҳ.

амал киладиган хулқ-атворнинг сексуал андозалари, меъёрлари ҳамда уларни бажармаганлик учун санкциялар киради. Ушбу қадриятлар, меъёрлар ва санкциялар мазкур жамиятда қабул қилинган эр ва хотин ўртасидаги тарихан ўзгариб турадиган муносабатлар шаклидан иборат бўлиб, унинг ёрдамида эр-хотин ўзларининг жинсий ҳаётини тартибга солади ва тасдиқлайди, эр-хотинлик, ота-оналик ва ўзга қариндошчилик ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўрнатади.

Жамият ривожланишининг бошланғич босқичларида эркак ва аёл, катта ва ёш авлод орасидаги муносабатлар қабила ва уруғ урф-одатлари билан тартибга солинган. Улар диний ва маънавий тасаввурларга асосланган хулқ-атворнинг синкретик меъёрлари ва намуналаридан иборат бўлган. Давлат пайдо бўлиши билан оилавий ҳаётни тартибга солиш ҳуқуқий характер касб этди. Никоҳни юридик расмийлаштириш нафақат эр-хотинга, балки уларнинг иттифоқини тасдиқловчи давлатга ҳам муайян мажбуриятларни юклади эндиликда ижтимоий назорат ва санкцияни нафақат жамоатчилик фикри, балки давлат органлари ҳам амалга ошира бошлади.

А.Г.Харчевнинг таърифидан келиб чиқиладиган бўлса, репродуктивлик оиланинг асосий, бирламчи функцияси ҳисобланади, яъни жамият учун аҳолини биологик кўпайтириш ҳамда шахсан ўзи учун болаларга бўлган эҳтиёжини қондириш. Ушбу асосий функция билан бирга оила бир қатор бошқа муҳим ижтимоий функцияларни ҳам бажаради:

а) тарбиявий – ёш авлодни ижтимоийлаштириш, жамиятни маданий такрор ишлаб чиқаришни сақлаб туриш;

б) ҳўжалик-турмуш – жамият аъзоларининг жисмоний саломатлигини сақлаш, фарзандлар ва оиладаги қарияларни парвариш қилиш;

в) иқтисодий – оила аъзоларининг бошқалар учун моддий маблағларни олиши, жамиятнинг вояга етмаган ва меҳнатга лаёқатсиз аъзоларини иқтисодий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш;

г) бирламчи ижтимоий назорат соҳаси – оила аъзоларининг хулқ-атворларини ахлоқий жиҳатдан қатъий белгилаш, шунингдек эр-хотинлар, ота-оналар ва болалар, катта ва ўрта авлод вакиллари ўртасидаги муносабатларда жавобгарлик ва мажбуриятларни қатъий белгилаш;

д) маънавий мулоқот – оила азоларини шахс сифатида ривожлантириш, ўзаро манавий бойитиш;

е) ижтимоий-мавқе – оила аъзоларига муайян ижтимоий мавқени тақдим этиш, ижтимоий тузилмани тақрор яратиш;

ж) бўш вақт – бўш вақтни оқилона ташкил этиш, манфаатларни ўзаро бойитиш;

з) эмоционал – руҳий ҳимоя, эмоционал мададни олиш, индивидларнинг эмоционал барқарорлашуви ва уларнинг руҳий терапияси.

Оилавий муносабатлар. Қариндошчиликни қарор топтирувчи муносабатлар орасида энг муҳимини оилавий қариндошчилик ташкил этади. Амалиётда *нуклеар*, яъни оила хўжалигини бирга юритувчи, ўзларининг боласи ёки асраб олган болалари билан бирга яшовчи эр ва хотиндан иборат оилани ҳамма жамиятларда ҳам кўришимиз мумкин. Кўпчилик анъанавий кланлар мавжуд бўлмаган нуклеар ҳам кенг қариндошчилик алоқаларининг муҳим қисми ҳисобланади. Эр-хотинлик муносабатларига эга бўлган қариндошларнинг болалар билан бирга яшаши ёки яқин муносабатда бўлиши ҳолатини кенгайган оила, дейиш мумкин. Кенгайган оилани уч ёки ундан кўпроқ авлоддан ташкил топувчи, бир хонадонда, ёки бири-бирига яқин бўлган хонадонларда яшовчи кишиларнинг гуруҳи, деб тушуниш мумкин. Бу оиланинг аъзолари момо, бобо, акалар ва уларнинг хотинлари, сингиллар ва уларнинг эрлари, хоалалар, тоғалар, амакиваччалар, холаваччалар бўлиши мумкин.

Ғарб жамиятларида оила моногамия билан биргаликда тасаввур қилинади. Бир пайтнинг ўзида, биттадан ортиқ аёл ёки эркак билан никоҳда бўлиш ғайри қонуний ҳисобланади. Жаҳон миқёсида моногамия, умуман олганда, никоҳнинг энг кўп тарқалган шакли эмас. Жорж Мердок 565 та турли жамиятларни кийёсий тадқиқ этиб, улардан 80% ида полигамияга йўл берилишини аниқлади. “Полигамия” эркак ёки аёл бир пайтнинг ўзида биттадан ортиқ эр ёки хотинга эга бўлишига йўл қўядиган никоҳ шаклини билдиради. “Полигамия”нинг икки типи мавжуд: полигия- эркакнинг бир пайтнинг ўзида икки ёки ундан ортиқ хотин билан никоҳда бўлишига йўл берилиши, полиандрия- камроқ тарқалган никоҳ шакли бўлиб, унда бир пайтнинг ўзида

икки ёки ундан ортиқ эрга эга бўлиши мумкин. Мердок таҳлил қилган 565 жамоанинг фақат тўрттасида (1 фоиздан камроғида) полиандрия кузатилган. Полиандрия полигинияда учрамайдиган ҳолатни туғдиради, яъни бунда боланинг биологик нуктаи-назардан ота-онаси аниқ бўлмайди. Масалан, Жанубий Ҳиндистон маданиятида туд эркаклари биологик нуктаи назардан оталикни ўрнатиш билан қизиқмаганлар. Уларда болага оталик расмини амалга ошириш чоғида ўқли камонни тантанали суратда берган эркак боланинг отаси ҳисобланган. Агар кейинчалик бошқа бир эркак болага оталик қилишни хоҳлаб қолса, бу расм аёлнинг навбатдаги ҳомиладорлигини такрорлаган.

Полигиния рухсат берилган жамиятда кўпчилик эркаклар фақат бир аёлга эрлик қиладилар. Бир неча аёлга эрлик қилиш ҳукукидан эса иқтисодий ҳаётда юкори ўринга эга бўлган кишилар тез-тез фойдаланадилар. Полигинияда бир оиладаги бир неча аёл бир хонадонда истиқомат қиладилар. Аммо кўпчилик ҳолларда улар алоҳида хўжалик юритадилар. Полигиния вужудга келтирувчи келишмовчиликни аёллар орасидаги иерархия юмшатиши мумкин. Бунда биринчи хотин оилавий масалаларни ҳал қилишда ўзидан кейинги хотинларга нисбатан кўп имкониятларга эга бўлади.

Жаҳонда оиланинг хилма-хил шакллари сақланиб келмоқда. Айрим ҳудудларда, хусусан, Осиё, Африканинг айрим жойларида ва Тинч океани оролларида анъанавий оилавий тизимлар, кланлар ва полигамиялар қарийб ўзгаришсиз сақланган. Шундай бўлишига қарамасдан учинчи дунёнинг кўпчилик малакатларида жиддий ўзгаришлар содир бўлмоқда. Бунинг сабаблари мураккаб ва хилма-хилдир. Дастлабки даврларда Ғарбда оилага ҳозирги замон индустрияси ва шаҳар турмуш тарзининг таъсири катта бўлди. Умуман, ушбу ва шунга ўхшаш ўзгаришлар кенгайтирилган оила ва қариндошчилик муносабатларининг бошқа типларини емириб, унинг ўрнига нуклеар оиланинг шаклланишини таъминлади.

Оила шакллариининг нисбатан муҳим ва энг умумий ўзгаришларини қуйидагиларда кўриш мумкин:

1.Кланлар ва бошқа корпоратив қариндошлик гуруҳлари емирила бошлади.Бунга урушдан кейинги Хитой тарихи мисол бўлиши мумкин.

2.Қайлиқлар эркин танланишининг умумий тенденцияси яққол кўзга ташланди. Ёш авлод вакиллари, хусусан шаҳарда яшаётган ва ишлаётганлар никоҳга кирувчи шерикларини ўзлари мустақил танлашни истайдилар.

3.Шерикни танлаш, оилавий ички масалаларни ҳал қилиш аёллар ихтиёрида эканлиги тан олинди. Аёлларнинг жамиятда юқори амалларни эгаллаш имконияти, ажралишнинг эркинлаштирилиши бу ўзгаришлар билан узвий боғлиқдир. Бир қатор жамиятларда эркаклар анъанавий суратда ажралишда тўлиқ эркинликка эгадирлар.

4.Анъанавий маданиятларда кўпчилик никоҳлар қариндошлик никоҳлари бўлган. Кучли клан гуруҳлари мавжуд бўлган жойларда қариндошлик муносабатлари қанчалик узоқ бўлишига қарамасдан индивидга шу кланнинг аъзоси билан никоҳга кириш ман қилинар эди. Бундай амалиёт экзогамия дейилади. Эндогамия бунга қарама-қарши амалиёт бўлиб, унда индивид ўз қайлиғини фақат ўз қариндошлари орасидан танлаган.

Сўнгги ўттиз йилда ажралишлар миқдори анча кўпайди. Никоҳ муносабатларининг узилиши қарийб ҳамма вақт стресс(қаттиқ ҳаяжон) пайдо қилади ва ажрашганлар учун молиявий қийинчиликларни вужудга келтириши мумкин.”Ажралиш” тушунчаси узоқ давом этган бирликдаги интим муносабатлардан яққалик ҳаётига ўтишни англатади. Маълум бўладики, кўп ҳолларда жисмоний ажралишдан олдин эр-хотинлар ижтимоий жиҳатдан бошқа-бошқа бўлиб қоладилар. Бир индивид, Ваген атамасига кўра, ташаббускор-бошқасига қараганда мавжуд муносабатлардан кам қониқади ва никоҳдан мустақил “худуд”ни яратади. Пол Бознн ажралишни амалга оширувчи ўзаро 6 та босқични белгилайди:

1.Жанжалли ажралиш-никоҳнинг бузилиши моҳиятини ифодалайди. Бунда шериклар ўртасидаги совуқ муносабатлар кескин ошиб, одатда никоҳнинг бузилишига олиб келади.

2.Очиқ ажралиш-бунда никоҳни бекор қилиш учун зарур асослар мавжуд бўлади.

3.Иқтисод сабабли ажралиш-мол-мулкнинг бўлиниши билан боғлиқ ажралишлар.

4.Ота-оналар ажралиши-болаларга васийлик қилиш ва улардан хабар олиб туриш ҳукуқи билан боғлиқ ажралиш.

5.Коммуникатив ажралиш-ажралганларнингдўстона ва бошқа ижтимоий алоқаларининг ўзгариши.

6.Руҳий ажралиш-индивид ҳиссий боғланганлик ипларини узил-кесил узади ва мустақил ҳаёт заруратини сезади.

Хотинлар ажралишдан эркакларга караганда кўпроқ иқтисодий зарар кўрадилар, аммо руҳий ва ижтимоий кўникиш жараёни ҳар икки жинсда ўхшаш ҳолатда кечади. Кўпчилик ҳолларда шерикларнинг бир-бирига бўлган ҳурмати ва муҳаббати жуфтларнинг ажралишига қадар йўқолади. Улар ўрнига душманлик ва ишончсизлик пайдо бўлади.Айни пайтда бир-бирига боғланганлик сақланади.

Ижтимоий гуруҳ тушунчасини унга яқин бўлган икки тушунча-агрегат ва ижтимоий категория тушунчалари билан адаштирмаслик керак. Ижтимоий гуруҳ-бу мунтазам равишда бири-бирлари билан ҳамкорлик қиладиган инсонлар гуруҳидир. Бундай мунтазамлик уларнинг баъзи ижтимоий характерларини яқинлаштиради. Гуруҳ аъзолари бошқалардан кутмайдиган маълум хатти-ҳаракатларни бир-бирларидан кутадилар. Гуруҳларнинг катталиги турича бўлиши мумкин. Масалан: оила ёки йирик спорт клублари каби. Агрегат (ижтимоий мажмуа)-бу маълум вақтда бир жойга тўпланган, лекин ораларида ҳеч қандай алоқа бўлмаган инсонларнинг жамулжамидир. Аэропортдаги йўловчилар, кинодаги томошабинлар-барчаси агрегат жамоа мисолларидир. Ирвин Гоффманнинг сўзлари билан айтганда, агрегатлар-ноаниқ муносабатга эга бўлган инсонлар жамоасидир.Албатта, агрегат ичида ҳам турли хилдаги гуруҳ муносабатларини кузатиш мумкин.

Ижтимоий тоифа статистик гуруҳ бўлиб, инсонларнинг аниқ тавсифига, масалан, даромад даражаси, профессионал ҳолатига караб таъсирини белгилайди. Бир ижтимоий тоифадаги инсонлар бир жойга тўпланмайдилар, бир-бирлари билан алоқа қилмайдилар, ўзларини бирлаштирадиган умумий тавсифларга эътибор бермайдилар(Оқ ва қора танлилар тоифаси).

Биз мансуб бўлган барча гуруҳлар биз учун бир хил аҳамиятга эга эмас. Баъзи гуруҳлар ҳаётимизнинг кўплаб жиҳатларини камраб олади ва бошқалар билан шахсий алоқалар ўрнатилишига сабаб бўлади. Америкалик социолог Чарлз Хортон Кули (1864-1929 й.й.) эмоционал алоқалар билан боғланган кичик ассоциацияларни белгилаш учун бирламчи гуруҳ атамасини қўллаган. Кули бирламчи гуруҳларни идеаллаштирган, шунинг учун унинг фикрларига танқидий ёндашув керак. Масалан: оила ҳаёти ҳар доим тинч ва осойишта ўтмайди, оилаларда кўплаб нотекисликлар ва душманларча муносабат ҳам учрайди.

Иккиламчи гуруҳ-доимий тарзда учрашиб турадиган, лекин шахсий алоқаларга эга бўлмаган инсонлар гуруҳидир. Албатта, ҳаётда бирламчи ва иккиламчи гуруҳлар ўртасида фарк унчалик яққол сезилмайди. Масалан, қўмита мажлисида доимо учрашиб турадиган инсонлар дўстлашиб, кейинчалик норасмий учрашувлар ҳам ўтказиб туришлари ҳам мумкин.

Социометрия амалий микросоциология бўлиб, Ж.Морено (1892-1974 й.й.) унинг ривожига катта ҳисса қўшди. **Социометрия** - кичик гуруҳларда шахслараро муносабат таркибини ўрганишдир. Социометрия эмпирик социологиянинг оддий усуллари ёрдамида кичик гуруҳларда психологик ўзаро муносабатларни ўрганади. У микросоциологиядаги алоҳида йўналиш сифатида С.Ж.Морено мактабидан иборатдир. АҚШда социометриянинг махсус маркази - Морено институти мавжуд бўлиб, у «Социометрия» журнаlinesи нашр этади. Морено ва унинг мухлислари социометрияга кичик гуруҳларни шундай қайта гуруҳлаш йўли билан ижтимоий уйғунликка эришиш воситаси, деб қарайдилар, бунинг натижасида гўё мазкур кичик гуруҳларда бирлашган кишиларнинг истаклари ва ҳис-туйғулари бирлиги барқарор бўлар эмиш.

Моренонинг фикрича, жамиятда уч ўлчов мавжуд:

1) ташқи жамият, яъни барча билиши мумкин бўлган макроскопик гуруҳлар;

2) социометрик матрица, яъни социометрик усуллар билан аниқланадиган макроскопик структуралар;

3) жамият ва социологик матрицани у ижтимоий воқеликдан фарқ қилади, деб ҳисоблади.

Маданият социологиясида ижтимоий институтлар муҳим аҳамиятга эга. *Ижтимоий институтлар* деганда кишиларнинг ижтимоий фаолиятлари ташкилланадиган ва амалга ошириладиган муассасалар ва уларда ижтимоий феъл-атвор, ҳаракатларнинг мувофиқлаштирилиши тушунилади. Ижтимоий институтларнинг кўринишлари:

1) мувофиқлаштирувчи (реляцион) институтлар (жинс, ёш, касб тури, қобилиятларга оид мезонларни аниқлаб берувчи ижтимоий институтлар).

2) Бошқарув (идора этиш) институтлари.

3) Бирлаштирувчи (интегратив, уйғунлаштирувчи) институтлар.

4) Анъаналар билан боғлиқ ижтимоий хулқни мувофиқлаштирувчи институтлар (одатлар, маросимлар, қариндош-уруғчилик муносабатларидан иборат фаолиятларни ташкил қилувчи)

5) Маданий-ижтимоий институтлар (дин, санъат, адабиётга доир фаолиятларни мувофиқлаштирувчи).

Ҳозирги замон жамиятлари иқтисодий тизимининг энг муҳим характерли жиҳатларидан бири-улардаги ҳаддан ташқари мураккаб ва хилма-хил меҳнат тақсимо­тининг ривожланишидир. Анъанавий жамиятларда қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлмаган иш, маълум ҳунарларни эгаллаш билан боғлиқ бўлиб, шунга оид тажриба узоқ вақт шогирдлик натижасида ҳосил қилинади. Масалан, темирчи плуг ясаши керак). Ҳозирги замон саноат ишлаб чиқаришининг пайдо бўлиши билан жуда кўп анъанавий ҳунарлар амалий жиҳатдан бутунлай йўқолди.

Анъанавий ва замонавий жамиятлар ўртасида меҳнат тақсимо­тида қарама-қаршилик ҳақиқатда жуда катта. Ҳатто энг йирик анъанавий жамиятларда ҳам одатда, 300-400 га яқин тўлақонли ҳунарлар мавжуд эди. Ҳозирги саноатлашган тизимда минглаб турли-туман мутахассисликлар мавжуд. Ҳозирги жамиятларнинг бош хусусиятларидан бири-иқтисодий жиҳатдан бир-бирига боғлиқлигининг ўсиб борганлигидир.

Саноатлашган иқтисодиётда ишни уч секторга бўлиш мумкин, булар: бирламчи, иккиламчи ва учламчи секторлардир. Бу уч секторда банд бўлган ишчи кучининг пропорционал

таркиби, саноатлашишнинг турли босқичларида турлича бўлади. Бирламчи соҳада табиий ресурсларни йиғиш ва ҳосил қилиш билан шуғулланадилар. Иқтисодиётда бирламчи сектор қишлоқ хўжалигини, қазилма бойликлар ва ўрмон саноатини, балиқчилик ва бошқаларни ўз ичига олади. Жамиятнинг саноатлашиш даврининг биринчи босқичида ишчиларнинг кўпчилиги бирламчи секторда банд бўлишади. Ишлаб чиқаришда машиналарнинг кўпайиши, завод ва фабрикалар сонининг ортиб бориши билан ишчи кучининг кўп қисми иккиламчи секторга ўта бошлайди. Иккиламчи соҳа хомашёни саноат товарига айлантиради. Учламчи сектор эса саноатдаги ҳар хил хизмат турлари ҳисобланиб, улар ўзлари моддий бойликлар ишлаб чиқармасдан, қолганларга тўппа-тўғри ўзларининг у ёки бу хизматларини таклиф қилишади (Масалан, шифокорлар, ўқитувчилар). Соҳаларни бирламчи, иккиламчи ва учламчи секторларга бўлиш, гарчи бу анча кўпол кўрсаткич бўлса ҳам, жамиятлар турлари ўртасидаги фарқларни ажратишга ёрдам беради.

Ҳозирги иқтисодиёт илмининг асосчиларидан бири бўлган Адам Смит, ўз асарларида ХУШ асрнинг охиридаёқ, меҳнат тақсмотини ишлаб чиқаришнинг ўсиши нуқтаи назаридан турли устуворликларга эга бўлишини аниқлаб берган. Унинг энг машҳур асари, “Халқларнинг бойликлари” тўғнағич фабрикасидаги меҳнат тақсмотини тасвирлашдан бошланади. Машҳур иқтисодчи Тэйлорнинг “илмий бошқарув” деб атаган ёндашуви, ишлаб чиқариш жараёнларини содда операцияларга бўлиб, аниқ кетма-кетликда рационал ташкил қилиш учун уларни батафсил ўрганишни назарда тутган. Тэйлорни, аввало саноат ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш қизиқтирган, бироқ у ишлаб чиқарилган маҳсулотни қандай сотиш масаласига кам эътибор қаратди.

XX асрнинг бошидан буён замонавий иқтисодиётнинг аҳволи тобора кўпроқ йирик корпорациялар таъсирининг ошиб бориши билан белгиланмоқда. Назарий жиҳатдан йирик корпорациялар ҳиссадорлар мулки бўлиб, улар одатда ўзлари барча қарорларни қабул қилишлари керак. Бироқ мулк шунчалик бўлиниб кетганки, бунда реал назорат қарорларини қабул қилиш

йирик корпорациянинг кундалик бошқарувни амалга оширадиган бошқарувчилар кўлига ўтиб кетади.

Ҳозирги йирик корпорациялар тараққиётида уч босқични ажратиб кўрсатиш мумкин. Бу босқичлар бугунги кунда ҳам ўз моҳиятини йўқотмаган. XIX аср ва XX асрнинг бошлари учун хос бўлган биринчи босқичда, оилавий капитализм устунлик қилди. Бу даврда ҳатто энг йирик фирмалар ҳам ё алоҳида корхона эгалари томонидан ёки оиланинг бир неча аъзолари томонидан бошқариларди ва кейин эса бошқарувни уларнинг авлодлари давом эттиришарди (Рокфеллер ва Фордлар корпорация сулолалари).

Йирик корпорацияларда бошқарув капитализми оилавий капитализмни деярли тўла сиқиб чиқарди. Қачонлардир фирманинг тақдирини оила белгиларди, бироқ энди, оилавий алоқалар сакланиб қолган фирмаларда ахвол ўзгачадир. Бошқарув корпуси томонидан таъминланадиган фойданинг сакланиши, даромаднинг канчаси оилага тегишлилигини белгилайди.

Бугун бошқарувчи капитализм қисман ўз ўрнини учинчи тур корпоратив тизим – институцион капитализмга бўшатиб бермоқда. Бу атама нафақат маълум фирма ичида қарор қабул қилиш, балки корпорациянинг ташқи таъсирини кучайтиришга қаратилган ягона бошқарув тизимининг пайдо бўлиши билан боғлиқ.

Институцион капитализм корпорацияларнинг бошқа фирмаларда ҳиссадор сифатида қатнашишининг ривожланишига асосланади ва маълум даражада бошқарувчининг назоратининг кучайишига зиддир.

Шуни такидлаш жоизки, ҳар қандай даврда балоғат ёшидаги аҳолининг озчиллиги ҳақ тўланадиган иш билан банд бўлади. Ёшлар, кексалар, аёлларнинг анчагина қисми, меҳнатсиз келадиган даромад эгалари ва ишсизлар-булар ҳаммаси бу озчиликка кирмайдилар. Кўпчилик бундай кишилар, мунтазам, доимий ҳақ тўланадиган вазифаларда ишлайдиганлардан кам эмас, ҳатто кўп ишлашлари мумкин. (Масалан, кексалар уй ва боғда, аёллар уй-рўзғорда). Фақатгина, инвестициялардан келадиган даромад ҳисобига яшовчи камдан-кам бойлар ва кўплаб ишсизларнинг кундалик фаолиятини меҳнат ташкил

қилмайди. Ишсизлик кўпчилик одамлар учун бутунлай нохуш ҳолатдир. XX аср давомида ишсизлик даражаси тебраниб турди.

Ғарб мамлакатларидаги ишсизлик 30-йилларда чўққига кўтарилди. Иқтисодчи Жон Мэйнард Кейнснинг фикрича, ишсизлик аҳолининг харид қобилияти пастлиги натижасидир; ҳукуматлар иқтисодиётга талабнинг ўсишига таъсир ўтказишлари мумкин ва бу янги иш ўринларининг яратилишига олиб келиши лозим. Бироқ асримизнинг 70- йилларидан бошлаб кейинги 15 йил давомида ишсизлик даражаси тез ўсиб кетди ва иқтисодий фаолиятни бошқаришда Кейнс ёндашуви деярли барча томонидан рад этилди. Катта миқёсдаги ишсизлик 80-йиллар учун характерли ҳодисадир. Ишсизликни таърифлаш осон иш эмас. У “ишдан ташқари борлиқ” деган маънони англатади. Бироқ бу ерда “иш” тушунчаси “ҳақ тўланадиган меҳнат” ва “мансабдаги иш” маъноларини англатади. Ҳамма қоидаларга мос равишда ишсиз деб рўйхатга олинган кишилар бошқа жуда кўп ишлаб чиқаришга оид меҳнат турлари билан шуғулланишлари мумкин (Масалан, уйларни таъмирлаш ёки боғдорчилик билан).

Ҳозирги жамиятларда ишга эга бўлиш ўзига нисбатан ҳурматни қўллаб- қувватлашдир. Ҳатто меҳнат шароити оғир ва вазифалари зерикарли бўлган иш ҳам инсон руҳий ҳолатини ва кундалик фаолият доирасини ташкил этувчи асосий омилдир. Ҳақ тўланадиган ишнинг қуйидаги олтита тавсифини бериш мумкин:

1. Пул. Меҳнат ҳақи ёки маош кўпчилик кишиларнинг эҳтиёжларини қондирувчи асосий манбадир.

2. Фаолият даражаси. Касб фаолияти кўпинча билим ва имкониятларни эгаллашнинг асоси ҳисобланади. Ҳатто иш машаққатли бўлса ҳам, у кишининг ғайратини рўёбга чиқаради.

3. Хилма-хиллик. Меҳнат билан бандлик турмуш куршовидан ташқари вазиятларга чиқиш имконини беради. Индивид уйдагидан фарқ қилувчи вазифаларни бажаришдан қониқиш ҳосил қилиши мумкин.

4. Вақт. Доимий иш билан банд бўлган кишиларда, кун, одатда, иш маромига асослаб ташкил этилган бўлади. Ишдан маҳрум бўлган киши учун зерикаш катта муаммо бўлиб, бундай кишиларда вақтга нисбатан апатия пайдо бўлади.

5.Ижтимоий алоқалар.Иш муҳити кўпинча дўстлик, бошқалар билан биргаликда қатнашиш имкониятини туғдиради. Ишда ўзаро алоқадорликнинг йўқлиги кишининг дўстлар даврасини ва танишларини камайтиради.

6.Шахсий идентлик. Иш билан бандлик, одатда, шахсий ижтимоий барқарорлик туйғусини берганлиги учун кадрланади. Ўз-ўзини ҳурмат эса, айниқса, эркакларда, одатда, уларнинг уй хўжалигига қўшган ҳиссаси билан маҳкам боғлиқдир.

Меҳнат - бу мураккаб ҳодиса бўлиб, у “бандлик” тушунчасидан ташқари, кўпгина фаолият турларини ҳам ўз ичига олади. ”Ишсиз” ва “ишсизлик” сўзлари фанда термин сифатида XIX асрнинг охирида пайдо бўлди.

Назорат саволлари:

1. Социал гуруҳ тушунчаси.
2. Бирламчи ва иккиламчи гуруҳларнинг фарқлари.
3. Расмий ва норасмий гуруҳларнинг фарқлари.
4. Қариндошлик ва уруғчиликка асосланган гуруҳлар.
5. Оила кичик гуруҳ сифатида.

4 – мавзу: Социал институтлар

Режа:

1. Социологияда социал институт тушунчаси.
2. Социал институтлар турлари.
3. Таълим социал институт сифатида.
4. Дин социомаданий институт сифатида.

Ижтимоий институтлар. Ижтимоий институтлар жамият ҳаётини ҳар томонлама мустаҳкамлайди, кишиларнинг ўзаро муносабатлари негизда вужудга келган умумий бирликни вужудга келтиради. Албатта ушбу келишувларга кўра авлодлар ворислиги амалга ошади.

Анъанавий жамиятларда инсонларнинг бутун ҳаёти кичик гуруҳлар ичида ўтар эди. Масалан: анъанавий Хитой жамиятида қишлоқ аҳолиси давлат амалдорини камдан-кам кўриши мумкин эди. Давлат фармонлари улар ҳаётига деярли таъсир қилмас эди.

Ҳозирги вақтда вазият умуман бошқача бўлиб, давлат ташкилотлари таълим, санитария, йўллар тизими, коммунал хизматлар, атроф-муҳитни назорат қилиш, миллий пул тизими ва ҳоказо турдаги фаолиятлар учун зарур бўлган ресурслар билан, қисман бўлса-да, таъминлайди. Меҳнат фаолияти фирмалар, банклар, давлат ташкилотларида ишлаш билан боғлиқдир. Агар инсон телефон орқали гаплашишни, уйи ёруғ ва иссиқ бўлишини истаса, ҳордиқ чиқаришни хоҳласа, доимо ташкилотлар билан боғлиқ бўлиб қолаверади.

Ташкилот-бу махсус мақсадлар учун ажратилган ношахсий алоқалар асосида фаолият олиб боровчи инсонлардан ташкил топган йирик бирикмадир. Анъанавий дунёда кўпчилик ижтимоий тизимлар узок вақт одатлар ва анъаналар таъсирида ривожланиб келган. Бошқа томондан, ташкилотларнинг кўпчилиги лойиҳалашган, яъни маълум мақсадларда таъсис этилган ва шу мақсадларга эришишда ёрдам берадиган махсус биноларда жойлашган. Касалхоналар, коллежлар ёки фирмалар жойлашган бинолар, одатда айнан шу ташкилотлар учун мослаштирилган. Шунини таъкидлаш жоизки, дунёда саноатлашиш содир бўлгунича, инсоннинг овқат топиши, бола тарбиялаш, иш ва дам олиш каби асосий эҳтиёжлари яқин қариндошлар ва қўшнилар доирасида қондирилар эди. Замонавий жамиятларда ҳар қачон бўлганидан кўпроқ бир-бирларига боғлиқдирлар. Кўплаб эҳтиёжларимиз ҳаётда ҳеч қачон дуч келмаган, балким жуда узокда яшайдиган кимсалар томонидан қондирилиши мумкин.

Бюрократия. Барча замонавий ташкилотлар бюрократик хусусиятга эга. Бюрократия сўзи 1745 йилда де Гурне томонидан истеъмолга киритилган. У “идора” ва “ёзув столи” маъноларини англатадиган “бюро” сўзига юнонча “бошқармок” феълини қўшган. Шундай қилиб “бюрократия” амалдорлар ҳокимияти деган маънони англатади. Вебер фикрига кўра, замонавий жамиятда бюрократиянинг тарқалиши қочиб қутилиб бўлмайдиган жараёндир. Бюрократия ҳукуматнинг ривожланиши-йирик ижтимоий тизимларнинг маъмурий талабларини бажаришнинг ягона йўлидир. Вебернинг таъкидлашича, бюрократик ташкилотларнинг маълум сони йирик анъанавий жамиятларда ҳам бўлган. Масалан, Хитой

империясида ҳукуматнинг барча ҳаракатларига жавоб берадиган бюрократик маъмурият мавжуд эди. Анъанавий жамиятлардаги бюрократиянинг асосий турларидан бири армия эди. Ҳозирги даврда бюрократия ривожланиб, жамият ҳаётининг барча соҳаларига тарқалди. Бюрократик ташкилотларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши табиатини аниқлаш учун Вебер бюрократиянинг идеал турини яратди. (Бу ерда “идеал” атамаси бюрократик ташкилотни энг кўп орзу қилиш эмас, “соф шакли” маъносини англатади. Вебер идеал турдаги бюрократиянинг баъзи характерли хусусиятларини келтиради.

1. Аниқ боғланганлик мавжуд бўлиб, унда ташкилотдаги вазифалар “хизмат мажбуриятлари” кўринишида тақсимланади. Бюрократия пирамида шаклида бўлиб, унда юқори ҳукумат чўққига тенг бўлади. Пирамида чўққисидан қуйигача “бошқарув занжири” мавжуд бўлиб, у мувофиқ қарорларни қабул қилишга имкон яратади. Иерархиядаги ҳар бир табақа ўзидан бир поғона пастдаги табакани бошқаради ва назорат қилади.

2. Белгиланган қоидалар ташкилотнинг барча поғоналаридаги мансабдор шахсларнинг ҳулқ-атворини белгилаб беради, лекин бу бюрократик мажбуриятлар содда ва осон вазифа, дегани эмас. Мансаб юқори бўлгани сари, унга тегишли қоидалар кўпроқ хислатларни қамраб олиши керак ва улар шунчалик мураккаблашади.

3. Мансабдор шахслар тўла иш куни мобайнида бандлар ва ўз мансабларига кўра маош олади. Иерархиядаги ҳар бир лавозим эгаси аниқ белгиланган. Ташкилот ҳар бир шахсдан юқорироқ мансабни эгаллашга интилишни кутади, ўсиш қобилияти эгаллаб турилган лавозимга ёки ҳар иккаласига асосланиб амалга ошади.

4. Мансабдор шахснинг ташкилот ичидаги мажбуриятлари ва унинг бошқаришдаги ҳаёти ўртасида аниқ чегара мавжуд. Унинг шахсий ҳаёти иш жойидаги фаолиятидан аниқ фарқ қилади.

5. Ташкилот аъзоларининг ҳеч бири ўзи бошқарадиган моддий ресурсларга эгалик қила олмайди. Вебер фикрича, бюрократия ривожланган сари ходимларнинг ишлаб чиқариш воситаларини назорат қилишлари камаёди. Анъанавий жамиятларда фермер ва ҳунармандлар, одатда, ишлаб чиқариш

жараёнларини ўзлари бошқарар, қўлланиладиган асбоб-ускуналарга ўзлари эгалик қилар эдилар. Бюрократияга мансабдор шахслар ўзлари ишлайдиган хоналарга, ўтирадиган столларга ва фойдаланадиган анжомларига эгалик қилмайди.

Вебер яратган бюрократия моделидан шундай хулоса келиб чиқадики, ҳокимият одатда энг чўққида жамланган бўлади. Катта ташкилот пирамидага ўхшайди. Вебернинг шогирди ва ҳамкасби Роберт Михельс бу хулосадан фойдаланиб, олигархия темир қонунини ишлаб чиқди. Олигархия-бир неча шахснинг ҳокимиятга эга бўлишидир.

Ҳозирги кунда барча ташкилотлар билим, тажриба ва ахборот узатишга боғлиқдир. Малакали мутахассислар техникавий билимларни ривожлантиришга ихтисослашадилар. Ташкилот тузилмаларига доимий таъсир ўтказувчи яна бир омил -бу ахборот технологиялари, яъни компьютер ва электрон алоқа воситаларининг ривожланишидир. Ахборотни қайта ишлаш автоматик тизимлари бир қатор жараёнларда кенг қўлланилади (Мас., банкдан пул олиш). Маълумот ер шарининг компьютер тизимига уланган ҳар қайси нуқтасида қайта ишланиши мумкин ва инсонларнинг бевосита алоқа қилишига ҳожат йўқ. Ҳозирги пайтда ташкилотларда кўплаб вазифаларни электроника зиммасига юклаш тенденцияси кучаймоқда. Банклар, шунингдек, банк ҳисобларини юритиш бўйича кўплаб операциялар автоматлаштирилган. Бу банк фаолиятининг катта қисми рақамлар билан боғлиқлигидан келиб чиқади. Электрон тўлов тизими банк ишининг технологик ривожланишининг асосидир.

Ташкилотнинг бошқарув тизимида назорат муҳим аҳамиятга эга. Назорат ташкилотдаги фаолиятни кузатишни назарда тутати. Замонавий ташкилотларда ҳатто нисбатан юқори лавозимни эгаллаб турган ходимлар ҳам назорат остида бўладилар, лекин иерархияда қанчалик паст поғонани эгалласа, уни шунчалик қатъий назорат қилишади. Назорат икки кўринишда бўлади: а) бошликларнинг ходимлар фаолиятини бевосита кузатиши (Мас., ўқитувчининг ўқувчини назорат қилиши); б) ходимларга шахсий ишлар, досъелар ва хизмат рўйхати юргизиш (Мас., хулқи-атвори ҳақида маълумот).

Албатта, иерархиянинг қуйи поғонасида ходимлар улар устидан олиб борилган назоратни шунчаки пассив қабул қила олмайдилар. Улар ўзларига бошлиқ назоратидан четда “бўш жой” ва “бўш вақт” қолдиришга турли йўл топдилар. Назортчилар назоратидан четда “соябонлар” куриб олиш ортикча қатъий назорат билан курашишнинг асосий воситасидир. Ўрта даражадаги назоратчилар бунга одатда бармоқ орасидан қарайдилар, чунки ўз ходимлари ичида обрўсини сақлаб қолишни ва юқоридагилар назорат қилганида яхши кўринишни истайдилар.

Замонавий ташкилотларда назорат муҳим роль ўйнайди, чунки у тартиб-интизом, яъни хулқ-атворни тартибга солиш билан боғлиқдир. Ташкилотлар, агар ундаги жараёнлар тасодифан содир бўлса, самарали фаолият кўрсата олмайди. Ташкилот ходимлари ҳар куни белгиланган соат давомида ишлаши керак. Анъанавий жамиятларда деҳқон меҳнати мавсумий эди, инсонлар ўз эҳтиёжларини қонунлаштириш учун зарур бўлганида ишлашга ўрганган эдилар. Замонавий давлатлар қурилиши ва уйдан ташқарида иш жойлари ташкил этилиши маълум даражада меҳнат интизомига эришишга имкон берди. Интизом ташкилотдаги жисмоний шароитлар ва иш жадвалларида белгиланган ҳаракатлар қатъий кетма-кетлиги воситаларида сақлаб турилади(Мас.,институтда дарс жадвали).

Қариндошлик билан боғлиқ ижтимоий масъулиятлар турли жамиятларда бир-биридан тубдан фарқланади.Оила ёш авлод учун жамият, маданиятнинг типи қандай бўлишига қарамасдан, химоя ва ўзаро турмуш имконини яратувчи ижтимоий муҳит ҳисобланади. Никоҳ эса оила билан ўзвий боғлиқ ҳодиса бўлиб, у янги қон-қариндошлик муносабатлари қарор топганини, болалар ўсиб унадиган оила хўжалигининг шаклланишини билдиради.

Оила ва никоҳни ўрганиш социология фани олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Одатда исталган типдаги жамиятнинг ҳар бир аъзоси оилада тарбияланади ва балоғатга етганларнинг кўпчилиги эса никоҳда ёки никоҳда бўлганлар ҳисобланади. Никоҳ кенг оммалашган ижтимоий институтлар қаторига киради.Никоҳ ва оиланинг шакли турли маданиятда (ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳарида бўлгани каби) бир-биридан

жиддий фарқланади. Оила кишиларнинг шундай гуруҳи, унинг аъзолари бир-бири билан тўғридан-тўғри қон-қариндошлик муносабатида бўлиб, гуруҳнинг ёши катта аъзолари болаларга қарашиш ва ёрдам бериш мажбуриятларини ўз зиммаларига олади. Қариндошлик (қон-қариндошлик алоқалари)-никоҳдан ўтиш натижасида ёки яқин алоқалар жараёнида (ота,она,бола, бобо,момо ва ҳоказолар ўртасидаги) муносабатларнинг натижасидир. Никоҳ икки балоғатга етганлар ўртасидаги жамият томонидан тан олинган ва маъқулланган иттифокдир деб таърифлаш мумкин.Никоҳга кирган индивидлар бир-бирлари билан қаришдош ҳам ҳисобланади. Айни пайтда никоҳ мажбурияти уларни жуда кенг доирадаги ишларнинг қон-қариндошлик муносабатлари билан боғлайди.Кўпчилик Ғарб мамлакатларида ҳаётий мақсадларга кўра қариндошлик муносабатлари яқин қаришдошлар билан чекланади. Шарқ мамлакатларида ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида қаришдошлик муносабатлари муҳим аҳамиятга эга.

Кланлар. Анъанавий типдаги кўпчилик жамиятларда йирик қариндошлар гуруҳлари мавжуд. Унинг аъзолари ўртасидаги алоқалар одатдаги оилавий қаришдошлик муносабатлари доирасига сиғмайди. Бундай гуруҳлар орасида муҳим ўринни кланлар эгаллайди. Клан бу шундай гуруҳи, унинг барча аъзолари фикрига кўра, улар бир бобо бир момодан кўпайганлар. Малум бир бобо ва момо бир неча авлоддан олдин мазкур кланга асос солган ҳисобланади.Улар ўзларини ўзлари ҳамда бошқалар томонидан ҳам ўзига хос хусусиятга эга бўлган жамоа сифатида баҳолашади ва баҳоланади. Одатда, бир кланнинг аъзолари умумий диний эътиқодга эга бўладилар ва бир-бирларига ёрдам кўрсатиш учун иқтисодий жавобгардирлар ва айни вақтда улар бир жойда яшайдилар. Улар кўпчилик ҳолларда оз сонли бўладилар. Аммо гоҳида улар юз, мингдан ҳам ортиқ одамларни ўзида бирлаштириши мумкин. Кланга аъзолик инсон ҳаётининг барча томонларига ўз таъсирини ўтказди. Бундай гуруҳларда кишилар узок қаришдошларига ҳам жуда яқин қаришдошлик муносабатларида бўладилар. Бунда киши отага кўра тўртинчи авлоднинг фарзандини ўғлим деб аташи мумкин ва уларни ўзининг ака-укалари билан тенг кўради ва ҳар қандай шароитда ёрдам беришга тайёр туради. Анъанавий

Хитой жамиятида Си клани тўғрисида гапирадиган бўлсак, қуйидагиларни эътироф этишга тўғри келади. Сининг таркибига бир неча минглаб кишилар кириши мумкин эди. Унда оқсоқоллар кенгаши бўлиб, у бутун кланнинг манфаатларига алоқадор бўлган масалаларни муҳокама қилар эди. Диний муносабатга кўра Си кланидагилар битта динга эътиқод қиларди. Си клани аъзоларига пул кредитларини бериш тизими мавжуд бўлиб, мазкур ташкилот кишилар ўртасидаги тортишувли масалаларни ҳал қилувчи юридик орган ҳам ҳисобланарди. Бу ташкилот Хитойнинг йирик шаҳарлари ҳисобланган Шанхай, Гонконг қабиларда бениҳоя ривожланган эди.

Бутун жаҳондаги давлатларнинг барчасида, жумладан ривожланаётган давлатларда ҳам таълим тизими-капитал қўйиладиган муҳим жабҳа бўлиб қолди. Аммо таълим тизимини ташкил қилиш билан аҳолининг маълум бир тип даражада таълим олиши ўртасидаги пропорция билан боғлиқ муҳим тавафутлар ҳам мавжуд.

Таълим тизимининг айрим типлари бениҳоя марказлашган. Турли жамиятларда ташкил қилинган олий таълим (мактаб тамом қилинган, университет ёки коллежларда олинадиган таълим) бир-биридан жиддий фарқланади. Қатор мамлакатларда барча университет ва коллежлар давлат ташкилотлари ҳисобланади ва бевосита давлат манбалари ҳисобидан молиялаштирилади. Масалан, Францияда олий таълим мамлакат миқёсида марказлаштирилган бошқарувга ташкил этилган. Францияда университетлар ва коллежлар ўқитувчилари, мактаб муаллимларининг барчаси давлат хизматчилари ҳисобланади. Уларнинг иш ҳақи, лавозим вазифаларига кўра марказлашган ҳолда белгиланади.

АҚШ хусусий университет ва коллежларнинг салмоғига кўра ривожланган мамлакатлардан фарқланади. Американинг Гарвард, Принстон, Йел каби нуфузли университетлари таркибига кирувчи олий ўқув юртларининг 54% и хусусийдир. Аммо Америка олий таълимида давлат ва хусусий ўқув юртлари орасидаги фарқ бошқа малакатлардаги сингари катта эмас. Хусусий университет талабалари ҳам давлат грантлари ва имтиёзларидан фойдаланадилар, университетларнинг ўзлари

илмий-тадқиқот ишларини олиб боришда давлатдан маблағ оладилар. Британия олий таълим тизими французларникига қараганда марказлашмаган, амарикаларникига нисбатан эса бир хилдир. Университет, коллежлар давлат томонидан молиялаштирилади, барча даражадаги ўқитувчилар умуммиллий ставка тизимида белгилаб қўйилган иш ҳақини оладилар.

Таълим назарияси муҳокамасида кўп тортишувларга сабаб бўладиган олимлардан бири Иван Илличдир. Унинг фикрича, замонавий иқтисодий муносабатлар илгариги мустақил одамларни уларга одат бўлиб қолган кўникмалардан бегоналаштиради ва уларни соғлигига кўра врачларга, таълимга кўра муаллимларга, ҳордиқ чиқаришига кўра телевидениега, тирикчиликларига кўра иш берувчиларга боғлаб қўйди. Эверт Раймер билан ҳамкорликда Иллич бутун жаҳонда қабул қилинган умумий мажбурий мактаб таълими ғоясининг керак ёки керак эмаслигини жиддий ўйлаш шарт, деган хулосага келди. Иллич ҳам таълим таракқиёти ва иқтисодий талабларидан келиб чиқадиган тартиб ва субординация ўртасидаги боғлиқликка ўз эътиборини қаратди.

Иллич фикрича, мактаб тўртта вазифани ҳал қилишига кўра ривожланди. Булар: болаларни ҳимоя қилиш, жамиятда эгаллаши керак бўлган ролларига кўра уларни тақсимлаш, уларда асосий қадриятларга ҳурматни шакллантириш, уларга ижтимоий фойдали билим, маҳорат ва ҳунар беришдир. Мактаб ҳимоя ташкилотига айланиб қолди. Чунки унга бориш мажбурий, болалар ёшлигидан то меҳнат фаолиятини бошлагунига қадар мактаб туфайли “кўча таъсиридан” ҳимояланган бўлади.

Асримизнинг кейинги чорак қисмида кўпчилик ривожланаётган мамлакатларда таълим тизими тез кенгайди, шундай бўлишига қарамасдан, баъзи мамлакатлар борки (Масалан, Африкадаги Сенегал) болаларнинг қарийб ярми ҳеч қандай таълим олмайдилар. Маълум даражада тил асослари илмини ўқитишни, ёзишни билиш-саводхонлик таълимининг заминидир. Бусиз мактаб таълимини тасаввур қилиб бўлмайди. Кўпчилик мамлакатларда саводсизликка қарши кураш дастури ишлаб чиқилган, аммо бу катта муаммони ҳал қилиш бобидаги жуда кичик ишдир. Мумкин бўлган жойларда саводсиз одамларга таълимни тўғридан-тўғри етказиш учун оммавий

ахборотнинг телевидение, радио ва бошқа электрон воситалардан кенг фойдаланиш мумкин. ”Учинчи дунё” мамлакатларининг кўпчилиги кейинги йилларда, колониал зулм асоратларини тан олиб, ўзларининг бу имкониятларини қишлоқ камбағаллари орасида таълимни ривожлантириш ишига сафарбар қилмоқдалар. Аммо бу сиёсат чекланган муваффақиятларга эришди, чунки бу сиёсат пул маблағларининг камлиги билан чегараланган эди. Ҳиндистон сингари айрим мамлакатлар ўз-ўзини ўқитиш амалиётини тарғиб қиладилар. Бунда жамоа кўп чиқим қила олмасдан, ўз маблағларидан фойдаланади.

Бугунги дунёни узлуксиз коммуникациясиз, ёки бир-биридан узоқ-узоқларда яшаётган одамларнинг ўзаро мулоқотсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Кенг оммавий коммуникация бўлмаганида, унга мўлжалланган мактаб таълимини ҳам амалга ошириб бўлмас, ҳатто ушбу таълимнинг ўзини ҳам кераксизга чиқариш мумкин бўлар эди.

XX асрда таълимнинг ёйилиши саводли ва интизомли ишчи кучларига бўлган талабнинг ортиб бориши билан бирга кечди. Мактабда кўплаб расмий тамойиллар таъсиридаги ўқув предметларидан дарс бериш маданий такрор ишлаб чиқариш жараёнининг бир жиҳати ҳисобланади.

Ижтимоий ҳаётнинг муҳим жабҳаси бўлган дин ва диний эътиқод масаласи социология фанининг муҳим объектларидан бири ҳисобланади. Социология жамият ҳаётини ўрганар экан, шу ҳаётнинг муҳим таркибий қисми бўлган ва айти пайтда унга кучли таъсир ўтказувчи омил-дин доимо унинг диққат марказида бўлган. Социология фанининг асосчиси ҳисобланувчи О.Конт жамият тараққиётини даврларга бўлар экан, асосий мезонлардан бири сифатида динга мурожаат қилади. Унинг таснифида инсоният ўз ривожига уч босқични босиб ўтади. Булар қуйидагилар: *теологик, метафизик ва илмий* босқичлар. Конт фикрича, ҳар учала босқичда ҳам дин муайян роль ўйнайди.

Диннинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва ролини таҳлил қилиш учун, аввало, дин ўзи нима? деган саволга жавоб топиш керак. Бу савол жўнгина туюлса ҳам унга жавоб бериш анча мураккабдир. Бу саволга диншунослик, социология ва

фалсафадаги турли оқимлар турлича жавоб берадилар. Бу жавобларнинг аксарияти эса бир-бирига зид ва бир-бирини инкор қилади.

Шўролар даврида чиқарилган фалсафа ва атеизмга оид адабиётларда дин воқеликнинг кишилар онгидаги фантастик инъикоси, деб таърифланган ва у халқ учун афъюн, деб эълон қилинганди. Бу адабиётларда диннинг асосий белгиларидан бири илоҳий кучга, яъни худога ишониш, деб белгиланарди. Ҳолбуки, дунёда шундай динлар борки, уларда худо тушунчаси умуман йўқ. Социология ва диншуносликка оид мавжуд адабиётларни таҳлил қилиш уларда динга кўплаб таърифлар берилганини кўрсатади. Ҳар таърифда ўзига хос асос бор. Диннинг қуйидаги белгилари борлигини эътироф этиш зарур:

1. Муайян эътикод ва таълимотнинг мавжудлиги. Ҳар бир дин дунёни ўз нуқтаи назарича изоҳлайди ва ишонувчиларда муайян эътикод шакллантиради.

2. Маросим ва расм-русмлар. Ҳар бир дин ўзига хос маросим ва расм-русумларга эга.

3. Диний маросим, расм-русумлар муайян қисмининг фақат белгиланган жойларда жамоа бўлиб бажарилиши. Масалан, яҳудий ва христиан динида ибодатнинг асосий қисми фақат синагога ва черковда бажарилади. Ислом динида эркаклар томонидан ўқиладиган намоз асосан жоме масжидларида бажарилади. Динлар сеҳргарликдан аввало мана шу белги билан, яъни муайян маросимларни муайян жойларда бажариш билан фарқланадилар. Сеҳргар ва шаманлар ғайритабиий ҳаракатларни индивидуал ҳолатда бажарсалар, диндорлар диний маросим ва ибодатларнинг асосий қисмини жамоа бўлиб бажарадилар.

Санаб ўтилган белгиларнинг учаласи ҳам дунёвий динларнинг барчасида мавжуд. Бу динлар қуйидагилар: *иудаизм, христианлик ва ислом*.

Ғарбда социологиянинг фанга айланиши О.Конт номи билан боғланса-да, ундан кўп асрлар аввал ҳам Ғарб ва Шарқ олимлари дин ва жамият муаммоси устида кўп бош котирганлар. Бу масалада Марказий Осиёда етишиб чиққан улкан алломалар Юсуф Хос Ҳожиб, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Захириддин Муҳаммад Бобур сингари ўнлаб ва юзлаб

олиму фузалолар чукур фикрлар билдирганлар. Бу олимлар диннинг ижтимоий ҳаётдаги ўрнини таҳлил қилар эканлар, бир динни мадҳ этиб бошқасини танқид қилиш йўлидан бормадилар. Улар турли динларнинг жамият тараққиётига ўтказаятган таъсирини таҳлил қилишда кузатиш, киёслаш ва тарихийлик усулларида кенг фойдаландилар. Хусусан, Абу Райҳон Беруний ўзининг қатор асарлари, айниқса «Ҳиндистон» китобида турли қабилалар, элатлар ва халқлар ҳаётида динлар қандай роль ўйнаганини чукур таҳлил қилиб берди.

Ғарб ва Шарқ олимлари дин ва диний оқимларнинг одамлар ва жамият ҳаётига ўтказадиган таъсири тўғрисида қанчалик чукур фикр билдирмасинлар, дин социологияси махсус илмий йўналиш сифатида XIX аср охири ва XX аср бошларида шаклланди.

Дин социологиясининг шаклланиши М.Вебер номи ва илмий фаолияти билан боғлиқ. Социология фанининг асосчиларидан бири ҳисобланадиган немис олими М.Вебер ижодида динни социологик таҳлил қилиш марказий ўринни эгаллайди. Барча динларни инкор қилиб, уларни халқ учун афъюн, деб эълон қилган Маркс таълимотидан фарқли ўлароқ, Макс Вебер дин ва жамият муносабатини таҳлил қилар экан умуман дин тўғрисида эмас, муайян даврдаги муайян дин ёки диний оқим тўғрисида фикр юритди.

Макс Вебернинг фандаги энг катта хизматларидан бири, унинг христиан динидаги протестантлик мазҳабининг иқтисодий тараққиётга ўтказган таъсирини кашф этишида бўлди. Унинг назариясига кўра, бойликни, бойлик орттиришга интилишни унча хушламайдиган христиан дини мазҳаблари иқтисодий тараққиётга муайян даражада тўсқинлик қилганлар. Бойликни худонинг неъматини, унга интилишни эса бандаларнинг бурчи деб талқин қиладиган протестантлик эса иқтисодий тараққиёт ва капиталистик муносабатларнинг ривожланишига кучли туртки берди. Вебер талқинида, протестантлик капитализм вужудга келишидаги асосий сабаблардан бири эди.

Вебер издошлари унинг фандаги хизматларини кўкларга кўтариб макташди. Унинг хизматларини эътироф этиш билан бирга, шуни ҳам таъкидлаш лозимки, у иқтисодий тараққиётга

фақат бир диний мазҳаб-протестантликнинг ўтказган таъсирини кенг тадқиқ қилди.

М.Вебер динларни таҳлил қилар экан, улар саноат капитализми ривожланишига ғов бўлмоқда, деган хулосага келди. Молиявий муносабатларга чекловлар қўйиш, ижтимоий ҳаётга пассив муносабатни тарғиб қилиш орқали бу динлар, Вебер фикрича, ижтимоий тараққиётга тўсқинлик қилади. Унинг талқинида христиан дини, айниқса протестантлик мазҳаби ҳаётдаги адолатсизликни пассив кузатиб ўтирмай, уни бартараф қилиш учун фаол курашга чақириш орқали ижтимоий тараққиётга катта туртки беради.

Ислом динидаги оқимлар, мазҳаблар, йўналишлар турлича бўлиб, уларнинг барчаси фақатгина ўзлари мансуб бўлган мазҳаб ёки йўналиш ҳақиқий ислом дини экани, бошқалар эса йўлдан адашганлар, деб даъво қилишади. Бошқа динларда бўлгани каби исломда ҳам ақидапараст (фундаменталистик) ва мўътадил оқимлар ўртасида кураш борган. Ақидапараст оқимларнинг вакиллари динни илк пайдо бўлиш давридаги ҳолатга қайтармоқчи бўладилар. Аслида эса бу ғоялар мавжуд тузумдан норозилик аломати бўлиб, ижтимоий тараққиёт йўналишини орқага буриш учун уриниш ифодасидир.

Марказий Осиёда ақидапарастларнинг кескин хуружларидан бири XX аср бошларида юз берди. Ҳижоздан кириб келган ақидапараст оқимлар Марказий Осиёда ижтимоий тангликни келтириб чиқардилар. Бидъатга қарши кураш никобида улар ижтимоий ҳаётда юз берган барча янгиликларни йўқ қилиш учун кураш бошладилар.

Ақидапарастларнинг ижтимоий тараққиётни ортга қайтариш учун қилган ҳаракатларига қарши тараққийпарвар маърифатчилар ҳаракати вужудга келди. Тарихда жадинчилик номини олган бу ҳаракат намояндалари халқни илм-маърифатли қилиш, диний эътиқодда мутаассибликдан мўътадиллик томон юз тутиш ғоялари билан чиқдилар.

Маърифатпарварлик ҳаракатини вужудга келтирган асосий сабаблардан бири диний фикр илмини талқин қилишда усули қадимия ва усули жадидия ўртасидаги мунозара ва курашлар орасида эди. Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, XIX аср охири ва XX аср бошларида диний ақидапараст атамаси

муомалада деярли бўлмаган. Унинг ўрнида «қадимчилар» атамаси кенг қўлланилган. Қадимчилар динни «асил» ҳолига қайтариш, янгиликлардан ҳимоя қилиш учун ҳаракат қилганлар. Усули жадидия тарафдорлари, яъни маърифатпарварлар меъёрларни белгилашда жамиятда юз берган ва бераётган ўзгаришларни ҳисобга олиш, янгиликларни қўллаш тарафдори эдилар. Бу икки йўналиш ўртасидаги тортишувлар аввал мунозара ва баҳс, кейин эса тўқнашув ва қон тўкишлар шаклида юз берди. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, маърифатпарварлар тортишувларни фақат мунозара ва баҳс йўли билан ечишга интиланлар. Ақидапараст қадимчилар эса очиқ мунозарада маърифатпарварларни енгишга кўзлари етмагач, куч ишлатиш ва қон тўкиш йўлига ўтганлар. Бу усул, яъни назарий ва маънавий масалалар бўйича мунозараларни куч ишлатиш йўли билан ҳал қилишга уриниш диний ақидапарастликка хос бўлган экстремистик усулдир. Маънавий ва мафкуравий масалаларни мунозара йўли билан эмас, куч ишлатиш орқали ҳал қилишга уриниш ақидапарастларнинг кучлилигидан эмас, ожизлигидан гувоҳлик беради.

XX аср ўрталарида социология фанида «фуқаролик динлари» тушунчаси пайдо бўлди. Бу тушунча илоҳий кучлар ва ҳодисаларга эмас, ижтимоий турмушдаги нарсаларга ҳодисаларга сиғинишни англатади. Масалан, Буюк Британия, АҚШ каби мамлакатларда байроқ, мадҳияга чексиз ҳурматни, тахтга ўтириш ва иннаугурация маросимларини бу тушунча тарафдорлари диний маросимлар билан тенглаштирадилар.

Шундай қилиб дин социологияси ижтимоий фикрда дин атамаси билан боғлиқ бўлган барча ижтимоий жараёнлар ва ижтимоий ҳуқуқни ўрганади. Мустақил Ўзбекистонда динга миллий қадрият сифатида қаралиши халқ онгида ушбу ҳодисага нисбатан тўғри ҳолис муносабатнинг шаклланишига замин бўлди. Бу борадаги ёшлар ва фикр тарбиясининг асосий йўналиши ҳам ислом динига хос бўлган инсонпарварлик тамойилларини англаб боришни тақозо этади.

Диний ишонч ва эътиқодлар ҳамда диний ташкилотларнинг шунчалик турли-туман шакллари мавжудки, кўпчилик олимлар диннинг универсал таърифини яратишда маълум қийинчиликларга дуч келмоқдалар.

Дунёдаги барча динлар моҳиятан қуйидаги ўзига хос хусусиятларга эга: дин дунёга қарашда муқаддас нарсаларга ҳурмат-иззат ва қўрқув эҳтиросларини пайдо қилувчи маълум рамзлар йиғиндисининг мавжуд бўлишини талаб қилади. Бу рамзлар диндорлар жамоаси ўтказадиган диний маросимлар ва урф-одатларда иштирок этадилар. Баъзи бир динлар учун худо даражасида кўтарилган шахсга ва мавҳум илоҳий кучларга ишониш ҳосдир. Бошқа баъзи динларда худо эмас, балки алоҳида шахслар худо сифатларига эга тарзида кўрсатилади. Аслида улар худо эмасдирлар. Масалан, бу нарса Будда ва Конфуций таълимотларига ҳосдир. Динлар билан боғлиқ маросимлар жуда хилма-хилдир. Диний маросимларга ибодат қилиш, рўза тутиш, намоз ўқиш ва бошқа шу кабиларни киритиш мумкин. Диний маросимлар кўпинча яқка кишилар томонидан амалга оширилади. Аммо кўпчилик динларда эса шундай маросимлар ҳам борки, уларда кўплаб диндор гуруҳлар иштирок этишади. (Масалан, мачитда жамоа бўлиб намоз ўқиш).

Анъанавий жамиятлар ҳаётида ижтимоий динлар марказий ўринни эгаллайди. Диний рамзлар ва маросимлар кўпинча жамиятнинг моддий ва баъдий маънавияти сифатида кишилар қизиқишини ўзига жалб қилади. Буни, масалан, мусика, наққошлик, ўймакорлик санъати, рақс санъати ва ниҳоят халқ оғзаки ижоди ва баъдий адабиёт мисолида кўриш мумкин.

Кичик маданиятларда одатда диннинг икки хил шакли: тотемизм ва анимизм учрайди. Тотемизм ғайритабиий кучга эга бўлган хайвон ёки ўсимликларнинг турларини ифодалаш учун ишлатилган. Анимизм-бу дунёда одамлар билан бирликда мавжуд бўладиган руҳларга ва арвоҳларга эътиқод қилишдир. Бундай руҳлар одатда одамларга ё хайрихоҳ ёки даҳшат солувчи кучлар сифатида инсон ҳаёти ва фаолиятига таъсир кўрсатишлари мумкин, деб қарашдир.

Инсоният тарихида учта монотеистик дин кучли таъсир кўрсатган-булар: индуизм, христианлик ва ислом, уларнинг ҳаммаси яқин Шарқда келиб чиқиб, сўнгра ҳар бири бошқасига ўз таъсирини ўтказган ва бутун дунёга тарқалган.

Иудаизм тахминан, милoddан минг йиллар олдин пайдо бўлган энг қадимги динлардан бири ҳисобланади. Яҳудийлар, худоларга қатъий ахлоқий бўйсунитишни талаб қилишган, шу

билан бирга, яккаю-ягона ҳақиқатга фақат худогина эга, дейишган.

Бугунги кунда христианлик-унга эътиқод қилувчи жуда кўп кишиларни бошқариб, дунёдаги энг йирик динлардан бири ҳисобланади. Бу динга эътиқод қилувчиларнинг сони бугунги кунда 1 миллиард кишидан ортиқроқдир. Бироқ христианлик ичида илоҳиёт соҳасида ва черков ташкилотлари тузилишига кўра хилма-хил кўринишлар ва шакллар мавжуддир. Христианликнинг асосий тармоклари сифатида кенг тарқалган кўринишлари-булар: католицизм, протестантизм ва православиелардир.

Ислом дини монотеистик динлардан бири сифатида, миллоднинг УП асрида Арабистон ярим оролида вужудга келди. Бу динни Муҳаммад пайғамбар таълимоти, деб ҳам айтадилар. Исломга кўра, Оллоҳ ягона худо бўлиб, у бутун табиатни ва жамиятни бошқаради. “Ислом арконлари”-булар мусулмонлар риоя қиладиган беш диний мажбуриятлардир(иймон келтириш, намоз ўқиш, рўза тутиш, закот бериш, ҳаж қилиш).

Булардан ташқари ҳиндуизм, буддавийлик, конфуцийлик ва даоизм динлари мавжуд бўлиб, улар турли даврларда ва турли маданиятларда вужудга келган.

Динларга социологик ёндашув улкан даражада 3 та социология классиклари: Маркс, Дюргейм ва Вебер ғоялари таъсирида шаклланди. Улардан ҳеч бири диндор бўлмаган ва ҳар уччаласи ҳам ҳозирги дунёда динларнинг аҳамияти камайиб бормоқда, деб ҳисоблаганлар. Уларнинг фикрича дин ўз табиатига кўра хом-хаёлдир. Карл Маркснинг ғоялари дин социологиясига анча таъсир кўрсатди. Маркс ғояларининг катта қисми XIX аср бошларидаги файласуфлар ва илоҳиётчилар асарларидан олинган эди. Улардан бири-1841 йилда биринчи марта эълон қилинган “Христианликнинг моҳияти” машҳур асарининг муаллифи Людвиг Фейербах эди. Фейербах нуктаи назарича, дин кишиларнинг маданий ҳаёти давомида яратилган қадриятлар мажмуаси бўлиб, лекин хато равишда илоҳий кучларга ва худоларга нисбат берилган. Эмиль Дюркгейм ўзининг анчагина илмий фаолиятини динни ўрганишга бағишлади. У ўзининг алоҳида эътиборини кичик анъанавий жамиятлар динларини ўрганишга жалб этди. Дюркгеймнинг

“Диний ҳаётнинг содда шакллари” китоби(1912 йил чоп этилган), дин социологиясига анча таъсир этган асардир. Дюркгейм динни ижтимоий тенгсизлик ёки ҳокимият билан бевосита боғламайди, у динни бир бутун ижтимоий институтларнинг табиати билан боғлиқ, деб ҳисоблайди.

Назорат саволлари:

1. Ижтимоий институт деганда нимани тушунаси?
2. Ижтимоий институтларнинг турларини кўрсатинг.
3. Таълимнинг ижтимоий институт сифатидаги роли.
4. Диннинг жтимоий институт сифатидаги ўрни ва роли.

5 - мавзу. Девиант ҳуққ-атвор ва социал назорат

Режа:

1. Девиант ҳуққ-атвор(оғмаҳуққ-атвор)тушунчаси.
2. Девиант ҳуққ-атворнинг белгилари, унинг структураси.
3. Социал назорат.

Шахснинг жамиятдаги ўрни ва моҳияти социология фанининг муҳим ва баҳсталаб соҳаларидан бири бўлиб келди. Маълумки, ҳар қандай ижтимоий тизимнинг бўлаклари одамлар ҳисобланади. Одамларнинг жамиятга киритилиши турли бирликлар орқали амалга оширилади. Ҳар бир аниқ шахс ижтимоий гуруҳлар, ижтимоий институтлар, ижтимоий ташкилотлар жамиятда қабул қилинган қоида ва қадриятлар тизими, яъни маданият орқали гавдаланади. Шунга мувофиқ инсон кўп ижтимоий тизимларга тортилган бўлиб, уларнинг ҳар бири унга шакллантирувчи таъсир кўрсатади. Шундай қилиб, одам фақат ижтимоий тизимнинг бўлаги бўлибгина қолмай, унинг ўзи ҳам мураккаб тузилмали тизимда акс этади. Социология шахсни барча хилма-хилликдаги мажмуида эмас, яъни табиат маҳсули сифатида эмас, балки ижтимоий муносабатлар йиғиндиси, жамият маҳсули сифатида қараб чиқади. «Жамиятни ислоҳ қилиш ва янгилаш бўйича кўп киррали фаолиятимиз марказида инсон, суверен Ўзбекистоннинг фукароси туради. Ислоҳотларнинг мазмуни айни ҳар бир фукаро

Ўз қобилиятини, ўз истеъдодини намоён этишига, шахс сифатида ўзини кўрсатиш имкониятига эга бўлишига қаратилган».

Шахс ижтимоий ўзаро таъсир ва муносабатларнинг бирламчи омили бўлиб ҳисобланади. Шу жиҳатдан қараганда шахснинг ўзи нима? Бу саволга жавоб бериш учун, аввало, «инсон», «индивид», «шахс» тушунчаларини бир-биридан фарқлаб олиш керак. «Инсон» тушунчаси, умумий, ҳамма учун хос бўлган сифат ва қобилиятни изоҳлаш учун қўлланилади. Бу тушунча дунёда мавжуд бўлган, тарихан ўзига хос шундай ривожланидиган бирлики, у бошқа ҳамма моддий тизимлардан фарқли ўлароқ ўзига хос ижтимоий фаолият усуллари билан фарқ қилади. Ушбу ҳаётий фаолият усули туфайли инсон тарихий ривожланишнинг ҳамма босқичларида, дунёнинг барча нуқталарида ўзига ўхшаш бўлган антологияга оид ҳолатни сақлаб қолади. Демак, инсоният ўзига хос моддий воқелик сифатида мавжуд бўлади. Аммо, инсоният ўз ҳолича мустақил мавжуд бўлмайди.

Инсон моҳиятини дастлаб ўрганган олимлар Хитойдаги Конфуций ва унинг издошлари эди. Миллоддан аввалги 298-238 йилларда яшаган олим Сень-Цзи шундай деб ёзган эди: «Туғма хусусиятлар - бу самовий муносабатлар ҳосили бўлиб, уларга таълим ёки уларни одамнинг ўзи яратиши воситасида эришиб бўлмайди. Инсон ёвуз табиатга эга. Инсондаги эзгулик манфаатлар учун орттирилган фазилатдир. Ҳозирги инсон туғилишидан бошлаб фойда олишга интилади. Бу шунга олиб келадики, кишилар ўзаро рақобатлашадилар ва бир-бирларига ён бермайдилар. Шунинг учун ҳам тарбия йўли билан инсон табиатини ўзгартириш, яратилган қоидалар асосида таълим бериб, уларни адолатлиликка ва масъулиятлиликка ўргатиш лозим».

Инсоннинг муҳим хусусиятларидан бири-унинг ижтимоий мавжудот эканлигидир. Инсон ўзининг эгйиёжларини қондириш мақсадларида ўзи каби инсонлар билан бирлашишга интилади. Инсоннинг ижтимоийлашуви сунъий характер касб этиб, у шахс сифатида бошқа инсонлар ўртасидагина шакллана олади. Агар у инсоний муносабатлардан ҳоли бўлса, ўзидаги ёвузлик ёки ҳайвоний табиатидан ҳалос бўла олмайди. Инсондаги бу табиий хусусиятни Абу Наср Форобий қуйидагича ифодалайди: «Ҳар

бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади.... Шу сабабли яшаш учун зарур бўлган, кишиларни бир-бирларига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашуви орқалигина одам ўз табиати бўйича интилган етукликка эришуви мумкин. Бундай жамоа аъзоларнинг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шунинг учун инсон шахслари кўпайдилар ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашдилар, натижада инсон жамоаси вужудга келди»¹.

Аниқ инсонлар яшайдилар ва ҳаракат қиладилар. Инсоният алоҳида вакиллариининг мавжуд бўлиши «индивид» тушунчаси билан ифодаланади. Индивид - бу инсоният зотининг якка вакили, инсониятнинг ҳамма ижтимоий ва руҳий жиҳатларини идрокий, иродаси, эҳтиёжлари, манфаатлари ва ҳоказоларнинг соҳиби ҳисобланади. «Индивид» тушунчаси бу вазиятда «аниқ инсон» сифатида фойдаланилади. Масаланинг бундай қўйилишида турли биологик омиллар (ёш жиҳатлари, жинсий мижозларининг ўзига хос томонлари), шунингдек, инсон ҳаётий фаолиятининг ижтимоий шароитлардаги тафовутлар белгиламайди. Инсонни турли даражада: якка тарзда ва тарихий ривожланишининг аниқ-тарихий ўзига хослигини акс эттиришда «индивид» тушунчаси билан бир қаторда «шахс» тушунчаси ҳам қўлланилади. «Шахс» бир қатор гуманитар фанлар-фалсафа, руҳшунослик, педагогика ва социологиянинг ўрганиш объекти ҳисобланади.

Фалсафа шахсни фаолият субъекти, онг ва ижодиёт сифатида тутган ўрни, нуқтаи-назаридан қараб чиқади. Руҳшунослик - шахсни руҳий жараёнлар, хусусият, қобилият, ирода сифатлари ва бошқа жиҳатлардан барқарор яхлит ҳолда ўрганади.

Шахснинг ижтимоий фаолият, муносабат субъекти ва объекти тўғрисида Ч.Кули, Р.Дарендорф, Р.Милтон, Р.Мертонларнинг назариялари мавжуддир. Бунда асосий эътибор шахс ва жамиятнинг ўзаро муносабатига қаратилган. Америка социологлари- Т.Знанецкий ва Ч.Томаслар асос солган

шахс ижтимоий ҳулкини ўз-ўзини бошқаришининг диспозицион назариясида шахс ҳаётидаги дунёқарашлик ва қадриятли - норматив омилларга кўпроқ аҳамият берилади. Бу назарияга кўра, шахс онги унинг ҳаётий ўрнини белгилайди. Шахс дунёқараш, ижтимоий қадрияти, ғоявий ва маънавий нормалар унинг фаолиятини белгиловчи асосий омиллардир. Кўриниб турибдики, шахс тўғрисидаги бу назарияда шахснинг социологик ва ижтимоий-психологик хусусиятлари бир қилиб олинган. Социологияда америкалик Д.Ж.Мид ва Г.Р.Минтонлар томонидан асос солинган шахснинг роли назарияси ҳам диққатга сазовордир. Кейинчалик бу назария Г.Мертон ва Т.Парсонс, Ғарбий Германиялик социолог Г.Дарендорфлар томонидан янада ривожлантирилган. Бу назария икки асосий тушунчалар: шахснинг ижтимоий мавқеи ва ижтимоий роли орқали тушунтирилади. Унга кўра, ҳар бир инсон муайян ижтимоий тизимда бир неча ўринни эгаллаши мумкин. Ҳар бир эгалланган ўрин ижтимоий мавқе деб аталади. Шахс ўз ҳаёти давомида бир неча ижтимоий мавқега эга бўлиши мумкин. Бинобарин, бу ўринлардан қайси биридир унинг асосий ижтимоий мавқеини белгилайди. Бош мавқе шахснинг эгаллаб турган мансаби (масалан, директор, раис, профессор каби) билан белгиланади. Шахс ижтимоий мавқеи унинг ташқи ҳулкида, ташқи қиёфасида, юриш- туришида ва ҳатто муомаласида ҳам ўз ифодасини топади.

Шахснинг ижтимоий роли назариясида белгиланган ва эришилган ижтимоий мавқелари ўзаро фарқланади. Белгиланган мавқе-бу шахс хизмати ва ҳатти-ҳаракатидан қатъи назар, жамият томонидан белгилаб қўйилади. Шахснинг этник келиб чиқиши, туғилган жойи, оиласи, жинси ва бошқалар шулар жумласидандир. Эришилган мавқе деганда, шахснинг ўз ҳатти-ҳаракати, қабилляти билан эришган мавқеи тушунилади. Масалан, ёзувчи, фирма бошлиғи, директор, профессор ва шу кабилар. Булардан ташқари, яна шахснинг табиий ва касбий лавозим мавқеи ҳам ўрганилади. Шахснинг эркак ва аёл, болалик, ўсмирлик, ёшлик, ўрта ёш, кексалик даврларини билдирса, касбий лавозим мавқеи шахснинг ижтимоий - иқтисодий ва ишлаб чиқариш - техник ҳолати (муҳандис, темирчи, ҳайдовчи ва бошқалар)ни билдиради.

Шахс фаоллиги деб, унинг ҳаётини бошқариш билан боғлиқ бўлган ва кадриятларининг номоён бўлиш хусусиятларига айтилади. Ижтимоий фаоллик инсон шахси сифати даражасининг асосий ифодаси бўлиб, унинг юксак кадриятдаги эҳтиёжларини қондириш усули ва сифат кўрсаткичидир. Шу жиҳатдан шахс фаолияти социологияда кенг ва тор(кичик) ижтимоий даражаларда ўрганилади. Шахснинг бундай даражаларда ўрганилиши методологик аҳамият касб этади. Шу боисдан ҳам шахс социологиясини ўрганиш Ватан, халқ фарзанди, ҳақиқий чин инсонга хос бўлган шахс даражасига етишини англаб олишимизга ёрдам беради. Ватанни севиш, Ватан фарзанди бўлиш ғурурини ўстиради. Ватан учун, халқи учун керак бўлса жонини фидо қилишга шай туриш-буюк инсоний фазилатдир. Шахс социологияси ана шундай етук шахсларни етиштириб беришга хизмат қилади.

Шахснинг ривожланиши унинг фаолиятида ўзгариб турувчи эҳтиёжлари билан уларни қондиришнинг имкониятлари ўртасидаги зиддиятларда аниқланади. Мустақил Ўзбекистоннинг буюк келажагини барпо қиладиган, унга муносиб шахс бўла оладиган кишини тарбия қилиб етиштириш ҳозирги даврнинг асосий вазифаси эканлиги шахс социологиясида ўрганилади.

Ҳозирги даврда жамиятимизда шахснинг қуйидаги белгилари мавжуд:

1. Биринчи гуруҳ шахс белгиси: жамиятга, сиёсатга муносабати билан боғлиқ, (Ватанга садоқат, ўлка бойлиги хўжайини эканлигини англаш, оптимизм, мақсад сари интилиш, интизомлилик, уюшқоқлилик, фаол ҳаётий позиция ва бошқа).

2. Иккинчи гуруҳ шахс белгиси: унинг ўз фаолиятига бўлган муносабати билан характерланади (меҳнат қилиш, сўз билан иш бирлиги, билим олишга, маданиятга интилиш, меҳнатда ташаббускорлиги ва бошқалар).

3. Учинчи гуруҳ шахс белгиси: унинг бошқа кишиларга бўлган муносабати билан боғлиқ (кишиларни ҳурмат қилиш, қардошлик, тўғрилиқ, ахлоқийлик).

Шахснинг асосий хислатлари, булар:

- онглилик;
- маънавий бойлик;

- ижтимоий муносабатлар;
- жамиятга нисбатан нисбий мустақиллик;
- жавобгарлик.

Инсоннинг ижтимоий сифатларини белгиловчи омиллар:

- 1) ижтимоий мақсади:
 - а) эгаллаб турган мақоми;
 - б) бажараётан ижтимоий роли;
 - в) нормалар ва қадриятлар;
- маданият;
- инсон фойдаланадиган белгилар тизими;
- билимлар;
- билим ва махсус тайёргарлик даражаси;
- ижтимоий-психологик ўзига хосликлар;
- ечимни қабул қиладиган мустақиллик;
- фаоллик.

Жамият ва индивиднинг интеграциялашув жараёни ва ижтимоий бирликларининг турли типлари ҳам мавжуд бўлиб, булар:

- 1) гуруҳ;
- 2) ижтимоий институтлар;
- 3) ижтимоий ташкилотлар ва бошқалардан иборатдир.

Шахснинг асосий ижтимоий сифатлари конкрет ижтимоий гуруҳлар, жамоалар фаолияти ва муносабатидан таркиб топади. Шу сабабли шахснинг ижтимоий сифатлари 3 та кичик тизимдан иборатдир:

1. Шахснинг индивидуаллиги.
2. Шахслараро муносабатлари.
3. Муносабатлар субъекти.

1. Шахснинг индивидуаллиги ундаги характер, ирода, дунёқараш, фаолият жараёнидаги баъзи бир хусусиятлар билан белгиланади. Ундаги индивидуал хусусиятлар унинг амалий фаолиятида намоён бўлади.

2. Шахснинг шахслараро муносабати, аввало шу муносабатлар тизимида унсурларидан бири эканлигини билдиради. Шахслараро муносабат шахс ривожланишининг, унинг комил инсон сифатида таркиб топишининг асоси сифатида хизмат қилади, шу сабабли шахснинг шахслараро муносабатлар шахсда инсонийлик, поклик, ростгўйлик,

самимийлик каби хислатларнинг шаклланишида ва такомиллашувида алоҳида ўринга эга.

3. Муносабатлар субъекти. Шахснинг ижтимоий муносабатлар субъекти сифатида мавжуд бўлиши унинг шу муносабатлардаги субъект сифатидаги мақомини белгилайди.

Демак, шахснинг типи у яшайдиган жамиятнинг ижтимоий тузилишига боғлиқдир. Шахснинг шаклланишини белгиловчи омиллар қуйидагилардан иборат:

- 1) Ижтимоий сиёсий тузум.
- 2) Тарбия ва маориф тизими.
- 3) Турмуш.
- 4) Меҳнат фаолияти.
- 5) Ижтимоий фаолият.
- 6) Оила ва бошқалардир.

Шахсларнинг ижтимоий фаолияти ва ижтимоий ҳаракатининг бошланғич нуктаси маълум эҳтиёж ва манфаатларни юзага келтирувчи объектив ҳаёт шароитларидир. Фаолият турлари кўп, лекин энг муҳими уларнинг барчаси шахснинг моддий ва маънавий асосини ташкил қилувчи, эҳтиёжларини қондиришга қаратилган, эҳтиёжлар шахснинг ташқи муҳитга объектив боғлиқлигини билдиради. Шу сабабли шахснинг амалий фаолияти эҳтиёжларни қондириш шакли сифатида қаралиши объектив шароитларнинг инъикоси ва уларни қондиришнинг реал имкониятларини англаш сифатида қаралиши мумкин.

Инсоннинг қайси жиҳати шахс тушунчасида намоён бўлади? Инсоннинг 2 хил эҳтиёжи мавжуд: табиий ва ижтимоий. Табиий-бу барча биологик эҳтиёжлар: Ижтимоий - меҳнат фаолияти, ижтимоий фаоллик, маънавият ва бошқалар.

1) Табиий эҳтиёжлар сифатида кишиларнинг кундалик эҳтиёжлари: овқат, кийим, турар-жой ва бошқалар тушунилади.

2) Ижтимоий эҳтиёжлар эса одамнинг меҳнат қилиш эҳтиёжи, ижтимоий фаоллиги, руҳий маданияти, яъни нима ижтимоий ҳаёт маҳсули шунга бўлган эҳтиёждир. Табиий эҳтиёжлар асос бўлиб, уларда ижтимоий эҳтиёжлар пайдо бўлади, ривожланади ва қониқтирилади.

Жамиятда ўрнатилган ижтимоий меъёрлардан четга чиқиш ҳолатлари социологияда «девиантлик² ҳолатлари», ундан

туғилувчи хулқ-атвор «девиант хулқ-атвор» деб номланади. Хулқ “оғиш”ни ўрганиш-социологиянинг энг қизиқ ва муҳим вазифаларидан биридир. Бу соҳани таҳлил қилиш жуда мураккаб, чунки ижтимоий меъёр ва қадриятлар қанчалик кўп бўлса, қоидаларни бузиш типлари ҳам шунчалик кўп бўлади. Бир ҳамжамият учун оддий ҳол ҳисобланган нарса бошқасида меъёридан оғиш сифатида баҳоланиши мумкин. Масалан, марихуана чекиш-Британия маданиятида “оғиш” ҳисобланади, алкоғоллик ичимлик ичиш эса “оғиш” ҳисобланмайди. Яқин Шарқ мамлакатларида бунинг мутлақо акси кузатилади. Девиация(оғиш)ни гуруҳ ёки жамиятда кўпчилик одамлар томонидан қабул қилинган меъёр ва меъёрлар йиғиндисига мос келмаслиги дейиш мумкин.

Девиант хулқ-атвор-жамиятда ўрнатилган ахлоқ меъёрларига мос келмайдиган инсоний фаолият ёки хатти-ҳаракат, ижтимоий ҳодиса бўлиб, ёлғончилик, дангасалик, ўғирлик, ичкиликбозлик, гаёҳвандлик, ўз жонига қасд қилиш ва бошқа кўплаб шу каби ҳолатлар ушбу хулқ-атвор хусусиятлари ҳисобланади.

Қуйидагилар девиант хулқ-атворнинг нисбатан кенгрок тарқалган кўринишларидан ҳисобланади:

а) жинойтчилик. Муайян давлатда ўрнатилган қонун ва

меъёрларга нисбатан айрим шахсларнинг салбий муносабати жинойий фаолият, мазкур шахс эса жинойтчи ҳисобланади.

б) ичкиликбозлик. Бу борада илмий адабиётларда бир неча

таснифлар мавжуд: 1) Алкоғолни ҳар-ҳар замонда истеъмол қилиш. 2) Алкоғолни кўп истеъмол қилиш-спиртли ичимликларни мунтазам, яъни ҳафтада бир мартадан бир неча мартагача ёки бирваракайига ўртада танаффус билан кўп миқдорда (200 мл.дан ошдиқ). Бу кўпинча алкоғолизмга олиб келади. 3) Алкоғолизм-спиртли ичимликларга патологик (муттасил) ўрганиб қолиш билан тавсифланувчи касаллик.

в) гиёҳвандлик. Гиёҳванд ёки унга тенглаштирилган воситаларга мунтазам ружу қўйиш ва тиббий кўрсатмаларсиз истеъмол қилиш.

г) фоҳишабозлик. Фанда расмий никоҳсиз жинсий алоқа

иккита турга бўлиб ўрганилади: 1. Конкубинат-никоҳсиз бирга яшаш. 2. Фоҳишабозлик-пул учун ўз танасини сотиш.

Ғарбда асосан иккинчиси қораланса-да, Шарқда иккала ҳолатга ҳам меъёрдан оғиш сифатида қаралади.

д) бюрократия. «Бюрократия» термини аслида «ҳокимиятга эга бўлган ходим» деган маънони англатади. Бироқ даврлар ўтиши билан «бюрократия» маҳаллийчилик, қоғозбозлик, тўрачилик, мансабни суистеъмол қилиш каби салбий маъноларда қўлланила бошланди. Ҳозирги кунда қўплаб давлатларда «бюрократия» термини асл маъносини йўқотиб, бошқарувдаги ўзига хос идоравий услуб тарзида тушунилади.

е) коррупция – давлат хизматчиларининг таъмағирлик, порахўрликка йўл қўйиши ҳолатларига қарши кураш кучаймоқда, Ўзбекистонда коррупцияга қарши курашиш тўғрисида қонун ҳужжатлари қабул қилинди.¹ Социологияда ижтимоий меъёрдан оғиш ҳолатларини тушунтирувчи дастлабки таълимот – Е.Дюркгейм(1858-1917 й.й.)нинг «аномия» ғоясидир. **Аномия**- (французча сўз бўлиб, индивидуал ва ижтимоий онгнинг шундай ҳолати, бунда бутун жамият, унинг ижтимоий институтлари инкирозга учраб, ижтимоий мақсадлар ва уларни амалга ошириш ўртасида зиддиятлар вужудга келганда кадриятлар тизими парчаланиб кетади. Э.Дюркгейм аномия тушунчасини жамиятда аънавий андоза ва меъёрлар янгиси билан алмаштирилмай туриб емирилаётгани муносабати билан ривожлантирди. Ижтимоий ҳаётнинг муайян соҳаларида ҳуқ-атворнинг андозалари бўлмаса аномия келиб чиқади. Мертон аномия тушунчасини индивид ҳуққида қабул қилинган меъёрлар ижтимоий воқеликка зид келиб қолган тақдирда вужудга

¹. “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. //Халқ сўзи, 2017 йил 4 январь.

келадиган тарангликни белгилаш учун модификациялаштирди. Муваффақиятга эриша олмаган одамлар ўзларининг моддий муваффақиятга эришиш учун лаёқатсизлигининг бошқалар томонидан қораланишига дуч келадилар. Шундай вазиятда ҳар қандай қонунийми, қонуний эмасми, восита ёрдамида муваффақиятга эришиш учун майл пайдо бўлади.

Кўп жамиятларда девиант хулқ-атвор носимметрик бўлади: ёмон томонга оғиш қораланади, яхши томонга оғиш қўллаб-қувватланади. Жамиятда одамларнинг аксарият қисми девиант бўлиши мумкин (бунга ўғрилар ҳам, алданганлар ҳам, ишга кечиккан, автобусда билет олмаган, мумкин бўлмаган ерда сигарет чекканлар ҳам киради). Бундай шароитда меъёрдан четга чиқиш миқдори ёки шаклига эътибор бериш керак. Девиант хулқ-атвор турлари кўп бўлиб, уларга оддий, элементар тартиб бузишдан тартиб катта жиноятларгача киради.

Ижтимоий меъёрларнинг бузилиши жиддий, нојиддий, онгли ёки англолмаган ҳолда бўлиши мумкин. Қонунга тўғри келмайдиган хатти-ҳаракат тоифасига кирувчи онгли ёки англаб етилмаган барча жиддий хатти-ҳаракатлар делинквент дейилади.

Девиант ва делинквент хатти-ҳаракат қуйидагича фарқланади: девиант хатти-ҳаракат нисбий, делинквент хатти-ҳаракат мутлақ бўлади. Жиноятларга ўғрилик, фирибгарлик, вандализм, саноат жосуслиги, кимор ўйнаш, ўт кўйиш, қалбаки ҳужжатлар тайёрлаш, порахўрлик қабилар киради. Делинквент хатти-ҳаракат мамлакатдаги қонунларга нисбатан мутлақ бўлади.

Ўрта асрларда ахлоқ меъёрлари диний қарашлар таъсири остида ривожланди ва улардан чекиниш диний нуқтаи назардан баҳоланган. Европада христиан дини барча соҳада ҳукмронлик қилган бўлса, Шарқ дунёсида ахлоқий-ҳуқуқий меъёрлар ва улар ҳақидаги таълимотлар ислом фалсафаси таъсирида ривожланди.

Америка социологиясида муҳим ўрин тутувчи таълимотлардан бири Э.Сатерленднинг дифференциал алоқалар таълимотиدير. Бунга кўра, ҳар қандай хулқ-атвор, шу жумладан, девиант хулқ-атвор ҳам ўрганилади, яъни мавжуд жамият аъзолари томонидан мазкур хулқ-атвор бошқаларга ўргатилади. Девиант хулқ-атвор муаммоларини таҳлил қилишда Р.Мертон

ишлаб чиққан таълимот социологияда етакчи ўрин тутади. Э.Дюркгеймнинг аномия ғоясини ривожлантириб, Мертон девиант хулқ-атворга куйидагича таъриф беради: «Девиант хулқ-атвор жамиятда эълон қилинган қадриятлар ва расмий хулқ-атвор стандартлари билан аҳоли хулқ-атвор мотивлари ҳамда мавжуд имкониятларининг бир-бирига мос келмай қолиши натижасидир».

Шахсларда юз берувчи девиант ҳолатларнинг пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожланишида муҳим аҳамиятга эга бўлган учта омилни кўрсатиш мумкин. Булар шахс хусусиятлари, муаммоли ҳолат ва ижтимоий назорат институтларидир. Айнан мана шу омиллар шахснинг қандай фаолият юритишини белгилаб беради.

Шахс хусусиятларининг шаклланишида асосан 3 та омил муҳим аҳамият касб этади, булар: 1) ирсий омиллар; 2) психофизиологик омиллар; 3) шахснинг билим даражаси.

Шунингдек, ижтимоий оғишларнинг юз беришига шахснинг қатъиятли ёки қатъиятсизлиги, принципааллиги ёки принципсизлиги, қоидаларга бўйсунуш ёки бўйсунмаслик одатлари, бирор-бир қарорга кела олиш имконияти, ташқи таъсирга қанчалик берилиши, иродаси ва бошқа шу каби психофизиологик ҳолатлари, мижози ҳам катта таъсир кўрсатади.

Девиант хулқ-атворни ўрганишда муаммоли вазият муҳим аҳамият касб этади. **Муаммоли вазият** шундай ҳолатки, у субъектдан ечимини талаб қилади, унинг ечими ижтимоий меъёрларда кўрсатилган бўлса-да, у ёки бу сабабларга кўра, ушбу меъёрларни қўллаш қийинроқ бўлади. Энг катта муаммоли вазият зиддиятли ҳолатларда, яъни турли шахслар ёки гуруҳларнинг манфаатлари бир-бирларига тўқнаш келганда юз беради. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, ўз жонига қасд қилишларнинг 40% и оилавий зиддиятлар оқибатида содир этилади.

Муаммоли ҳолатнинг мазмуни субъектнинг индивидуал мақсадлари билан жамият манфаатлари орасидаги мақсадлар ва унга эришишнинг мумкин бўлган воситалари орасидаги; фаолиятнинг кутилаётган оқибатлари ва унинг қўшимча натижаси (ижобий ёки салбий) орасидаги, шунингдек ижтимоий

меъёр талаблари ва шахс хусусиятлари орасидаги зиддиятларнинг (кўпинча ўйлаб чиқарилган) пайдо бўлишидан иборатдир.

Франциялик антрополог Брока жиноятчиларнинг бош чаноғи ва миясининг тузилишида қонунга амал қилувчи аҳолиниқидан фарқ қиладиган хусусиятлар бор, деб фикр билдирган эди. XX асрнинг 70-йилларида фаолият юритган италиялик криминалшунос Чезаре Ломброзо: “Баъзи одамлар жиноий майллар билан туғиладилар ва улар ибтидоий инсонлар типига мансуб бўладилар”, деган хулосага келади. Унинг фикрига кўра, жиноятчи типларни бош чаноғи шаклига қараб аниқлаш мумкин. У ижтимоий тажрибанинг криминал хулқ ривожига таъсирини инкор этар эди, унинг асосий ғояси-кўпчилик жиноятчиларнинг биологик жиҳатдан дегенератив ва дефектли эканида эди. Жиноятни психологик жиҳатдан талқин қилишга Фрейд ғоялари, гарчи у у криминология бўйича ҳеч нарса ёзмаган бўлса ҳам, муайян таъсир ўтказди. Кейинги муаллифлар унчалик кўп бўлмаган одамларда “ахлоқсиз” ёки психопатик шахс ривожланади, деган фикр билан унинг ғояларига асосланишди. Фрейднинг фикрича илк болаликда ўрганиладиган ўзини чеклашлардан кўпчилик ахлоқий сифатлар вужудга келади. Ота-оналар билан ўзига хос муносабатлар шаклланиши оқибатида, баъзи болаларда бундай чеклов шаклланмайди ва ахлоқийлик туйғуси асосан мавжуд бўлмайди. Психопатларни зўрликдан лаззат оладиган одамови шаслар сифатида тавсифлаш мумкин.

Қонунлар-бу ҳокимият томонидан фуқаролар амал қилиши учун белгилаб қўйиладиган тамойил шаклидаги меъёрлар. Қонун бор жойда жиноят ҳам мавжуд бўлади, чунки жиноятни қонунни бузувчи ҳар қандай хулқ деб таърифлаш мумкин. Сўнгги икки-уч аср давомида криминал хулқ-атворнинг табиати, турли жиноятларнинг жиддийлик даражаси ва давлат ҳокимияти томонидан криминал ҳатти-ҳаракатларни бартараф этиш усуллари жиддий ўзгарди. Саноатлаштиришгача Европада энг бешафқат жазога сабаб бўладиган ва энг жиддий жиноят ҳисобланадиган ҳатти-ҳаракатлар, булар-диний жиноятлар ёки ҳукмдор ва зодагонларнинг мулкига қарши жиноятлар эди. Бугунги кунда бундай ҳаракатлар ё умуман жиноят деб

ҳисобланмайди, ёки бўлмаса қонунни салгина бузиш, деб баҳоланади.(Шаккоклик, малъунлик, маъбудни ҳақоратлаш учун ўлим жазоси берилган).

XIX асргача жиноят учун жазонинг асосий шакллари кишанлаш, калтаклаш, қизиган темир билан тамға босиш ёки дорга осиш эди. Одатда жазо омма иштирокида ижро қилинар эди. ХУШ асрда қамоқхоналар, жиннихона ва госпиталлар аста-секин бир-биридан ажрала бошлади. Одам ўлдириш энг жиддий жиноят сифатида баҳолана бошланди. Чунки кенг сиёсий ўзгаришлар контекстида инсон ҳуқуқлари кенгайди ва қотиллик мана шу ҳуқуқларга таҳдид солиш сифатида талқин қилинди. Омма олдида жазолаш аста-секин ўтмишга айлана бошлади, чунки қамоқхона маҳбусларга муваффақиятлироқ таъсир ўтказди, уларда интизомга кўникма ва қонунга нисбатан итоатни тарбиялайди, деган хулосага келинди. Ўлим жазоси ҳам омма олдида амалга оширилмайдиган бўлди.

Фоҳишабозликни пул эвазига жинсий майл кўрсатилиши, деб таърифлаш мумкин. “Фоҳишабозлик” сўзи ХУШ асрнинг охирида кириб келган. Замонавий фоҳишабозликнинг асосий белгиси шундан иборатки, аёллар ва уларнинг мижозлари одатда – бир- бирини танимайдилар. Эркак ва аёллар ўртасидаги муносабатлар биринчи навбатда шахсий танишув асосида қурилмайди. Фоҳишабозлик катта шаҳарларнинг пайдо бўлиши ва ижтимоий муносабатларнинг тижоратлашуви билан бевосита боғлиқдир.Тез ривожланаётган шаҳарларда қиёфасизланган ижтимоий алоқалар осонлик билан юзага келар эди. Пол Дж. Голддштейн фоҳишаларни касбий эътиқод ва иш шароити турлари бўйича гуруҳлайди(“Тасодифий”, ”Доимий”, “Кўча”, “Чақириладиган”, ”Уй”, “Массажист”).

Инсонлар болаларга ижтимоий меъёрларни ўргатиб бориш билан бирга, хулқ-атвор меъёрий талабларининг тўғри бажарилишини назорат этишади ва бу билан ижтимоий назорат вакили вазифасини бажаришади. Назоратни якка шахс амалга оширса, бу индивидуал тавсифга эга бўлади, агар бутун бир жамоа, оила, дўстлар, мактаб, маҳалла (қўни-қўшнилар) томонидан амалга оширилса, ижтимоий тавсифга эга бўлади ҳамда у ижтимоий назорат дейилади.

Ижтимоий назорат вакиллари инсонлар хулқ-атворини бошқаришнинг энг муҳим воситаси бўлиб, девиант хулқ-атворнинг олдини олишда ҳам ушбу жамоаларнинг ўрни катта бўлади. Инсон тарбиясида энг биринчи ва энг муҳим ижтимоий назорат институти бу -оиладир. Фарзанд тарбиясида ва баркамол авлодни шакллантиришда соғлом оила муҳитининг ўрни каттадир. Бола туғилган кунидан бошлаб оила муҳитида яшайди. Оилага хос анъаналар, кадриятлар, урф-одатлар бола зуваласини шакллантиради. Энг муҳими, фарзандлар оилавий ҳаёт мактаби орқали жамият талабларини англайди, ҳис этади.

Барча ижтимоий меъёрлар нокомформликдан ҳимоя қиладиган санкциялар билан бирга мавжуд бўлади. Санкция бошқалар томонидан индивид ёки гуруҳ хулқиға билдирилган реакция бўлиб, унинг мақсади-мазкур ижтимоий меъёрнинг бажарилишини кафолатлашдир. Санкциялар позитив(конформлик учун рағбатлантириш) ёки негатив (ноконформ хулқ учун жазо) бўлиши мумкин. Санкциялар расмий ва норасмий бўлади. Расмий санкция нормаларға риоя қилишни кафолатлайдиган ташкилот ёки гуруҳ бўлган жойда мавжуд бўлади. Норасмий санкциялар-нокомформликка нисбатан камроқ уюшган ва кўпинча ўз-ўзидан келиб чиқадиган реакциядир.

Расмий санкциялар турларининг кўпчилиги ҳозирги жамиятда суд ва қамоқхоналар мисолидаги жазо тизимлари билан боғлиқдир. Йўл қоидаларини бузишнинг кўпчилиги жарима ёки ҳайдовчилик ҳуқуқидан маҳрум қилиш йўли билан жазоланади. Расмий негатив санкцияларға жарималар, қамоқхонаға қамаш ва қатл этиш киради. Расмий позитив санкциялар унчалик кўп эмас. Жумладан, расмий позитив санкцияларни ижтимоий ҳаётнинг қуйидаги соҳаларида учратиш мумкин:жангдаги жасурлиги учун медаль билан мукофотлаш, бериладиган даража ва дипломлар, спорт мусобоқасидаги иштироки учун мукофотлар.

Норасмий позитив ва негатив санкциялар ижтимоий ҳаётнинг ажралмас қисми ҳисобланади.Норасмий позитив санкциялар мақтов, маъқуллаш мазмунидаги жилмайиш,елкаға уриб қўйиш каби шаклларда ифодаланиши мумкин. Норасмий негатив санкциялар эса одатда ҳақорат оҳанги, сўкиш ёки

хайфсан, индивидни намоишкорона назарга илмаслик кўринишларида ифодаланади. Расмий санкциялар анча самарали бўлса ҳам, норасмий санкциялар комформлик ва меъёрларни сақлашда фундаментал аҳамиятга эгадир. Дўстлар, оила, ҳамкасбларнинг яхши муносабатини сақлаб қолиш эҳтиёжи, кулги бўлиш, уялиб қолиш, рад этилишдан қочиш одамларнинг хулқини кўпинча расмий мукофотлар ёки жазолашдан кўра кўпроқ белгилаб беради.

Назорат саволлари:

1. Ижтимоий меъёрлар нималар?
2. Девиант хулқ-атворга нималар киради?
3. Муаммоли вазиятларни тушунтириб беринг.
4. Ижтимоий назорат институтларини кўрсатинг.
5. Ижтимоий назоратда оила ва жамоанинг роли.

6-мавзу. Жамият социал структураси ва стратификацион жараёнлар

Режа:

1.Социал структура тушунчаси. Кишилиқ жамияти тарихида социал структура муаммосининг талқини.

1. Социал страфикация ва ўзгарувчанлиқ масалалари.

2. Жамият ижтимоий табақаларининг хусусиятлари.

3. Жамиятда социал ҳаракатчанлиқ йўллари. Аҳоли миграцияси муаммолари.

Жамият таркибида синфлар, страталар, ижтимоий гуруҳларнинг бўлиши, жамиятда турли хил табақалар тузиш, ҳар бир сиёсий-тарихий даврда аҳолини зодагонлар ва қулларга

(Миср, Вавилон), фуқаролар ва плебейларга (Афина ва Рим), брахман ва хизматкорларга ажратиш (Ҳиндистон) орқали бошқариш тажрибалари инсоният тарихидан маълумдир. Қадимги Турон мамлакатида асосан аҳолининг а). уруғ-қабилавий келиб чиқишидан; б). касбий мансублиги; в). диний-этикодий қарашлари ва ниҳоят; г) шажаравий-сулолавий келиб чиқиши эътиборга олган ҳолда тасниф этиб келинган.

Турон тарихидан маълумки, жамиятни ана шундай тасниф этиш ҳар бир ижтимоий гуруҳ, стратанинг сиёсий-ижтимоий ўрни ва ролини объектив белгилаш, улардан самарали фойдаланиш, умумдават микёсида уларнинг муросавий консенсусини таъминлаш, сиёсий бошқариш имконини берган.

Жамиятни ўрганиш тамойиллари, ижтимоий-иқтисодий воқеликка ёндашув хусусиятлари доимий равишда ўзгариб, такомиллашиб боради. Тоталитар тузум даврида ижтимоий тараққиётнинг бош сабаби синфлараро кураш деб қаралганлиги сабабли жамиятдаги муаммоларга умумий ёндашиб, бир синф вакиллари билан иккинчи синф вакиллари қарашларидаги тафовутни аниқлаш барча ижтимоий фанлар, хусусан, социологиянинг ҳам асосий илмий тадқиқот тамойилларидан ҳисобланиб келинган. Жамиятнинг тинчлик шароитида мўътадил ва одатий ҳолатлардаги барча ижтимоий зиддиятлари асосан муайян синфлар, гуруҳ ва табақалар ичидаги қарама-қаршиликлар тарзида намоён бўлиб келади. Ижтимоий гуруҳлардаги табиий амал қилиш ҳолати бўлган ички, ботиний муаммо ва зиддиятларнинг синфлараро зиддиятларга кўчиши, яъни бир гуруҳ зиддиятларнинг бошқа гуруҳлар томонидан ўзлаштирилиши, зиддиятларнинг ижтимоийлашуви умумжамят катаклизмига, синфлараро, давлатлараро урушларга олиб келган. Бундай ёндашув табиийки, жамият ижтимоий гуруҳларини мулкӣ, сиёсий-ижтимоий ва маънавий бараварлаштиришга, ижтимоий психология масаласини ўрганишнинг негизий мазмунидан, яъни ички жиҳатларидан ташқи томонларига буриб туриш эҳтиёжи ва заруратидан келиб чиққан бўлиб, кишилар томонидан воқелик ўзгаришлари моҳиятини билиш, миллий ўзликни англашга бўлган интилишларига йўл бермасликни ифодалар эди. Бундай ёндашув аҳолини маънавий забун қилар, ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун кураш, ўзликни муҳофаза этиш, ўзгаларга

керакли бўлишдек инсоний фазилатлар ривожига йўл бермасдан, эгоизм, сурбетлик, боқимандалик, ялқовлик, ижтимоий мулкка нисбатан юлғичлик хусусиятларини таркиб топтирар эди. Иккинчи катта ижтимоий қусур-бу ижтимоий воқеликни идрок этишда индуктив ёндашувнинг мутлақлаштирилишидан иборат эди. Индуктив метод, яъни хусусда умумнинг тўла намоён бўла олиши ғояси ҳар қандай ҳолатда умумий ижтимоий-иқтисодий муҳитдан қатъи назар амал қилиши муқаррар, деб қарашдан келиб чиққан эди. Умумий табиий муҳитнинг устуворлигини тан олмаслик оқибатида табиат ва жамиятга ўнглаб бўлмас даражадаги катта зарарлар етказилди. Минглаб, миллионлаб инсонларнинг ёстиғи қуриди. Мисол учун, экологик муҳитнинг глобал бузилиши, ичимлик сувларининг заҳарланиши, аҳоли ўртача умрининг қисқариши, Оролнинг қуритилиши, электр станциялари қуриш мақсадларида Сибирь ўрмонларининг сув остида қолдирилиши, пахта яккаҳоқимлиги ва ҳоказоларни ҳисобга олиш ибратлидир. Индуктив методни мутлақлаштиришнинг маънавий ўз-ўзини англаш борасида жуда зарарли эканлигини Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари Зардўшт, Лао Цзин, Конфуций, Платон, Аристотель, Цицерон, Имом ал-Бухорий, Абу-Мансур ал-Мотуридий, Форобий, Беруний ва бошқалар ўз асарларида асослаб берганлар. Умумнинг чегарасиз устунлиги ғоясига қарама-қарши ижтимоий қарашларнинг сохиблари, яъни хусуснинг умумга мувофиқлиги ғояси муаллифлари сифатида Мансур Халлож, Умар Хайём, Жордано Бруно ва бошқаларнинг тарих сахнасидаги ўринлари маълумдир. Хусусан, умум билан бараварлаштиришга уриниш ғояси ижтимоий воқеликда қатор ижтимоий назарий йўналишлар юзага келишига сабаб бўлди. Булар жумласига ҳақнинг ҳамма жойда зоҳирлиги, ҳақнинг хусус, яъни шахсда мужассамлиги, ҳақ билан хусуснинг узвий уйғунлиги, боқийлик ғоясининг мавҳумлиги, моддиюнчилик абадийлиги ва устуворлиги ва шунга ўхшаш илмий-назарий фикр-қарашлар шулар жумласидандир.

Хусуснинг умумга айнанлиги ва ундан фақат ҳажм ва шаклда кичиклиги, яширинлиги нуқтаи назари кутилмаган ижтимоий-маънавий оқибатларнинг юзага келишига сабаб бўлди. Жамиятни англашда тажриба қилинган бундай ёндашув,

бир томондан, хусуслар ўртасидаги фарқларни, ҳар бир хусусга хос бетакрорлик ва уникаллик жиҳатларининг истисно этилишига олиб келган бўлса, иккинчи томондан, умум олдида хусуснинг арзимаслиги, бекадр этилишига сабаб бўлди. Тоталитар тузум даврида табиатнинг ноёб истеъдодлари оёқ ости қилинганлиги, ҳаммани баробарлаштириш шиори остида қараб келинганлиги, кишиларни «жамиятнинг винтиклари» ва уларни истаган пайтда бирини иккинчисига алмаштириш мумкин, деб ёндашиш услуби кенг кўламларда амалда бўлиб келди.

Стратификация (лот стратум - қатлам ва фацио – бажараман) - жамият тузилмаси, алоҳида қатламлари, ижтимоий табақаланиш белгилари тизими ва тенгсизликни ифода этувчи социологик тушунчадир.

Социал стратификация - социологик тушунча бўлиб, жамият ва унинг айрим қатламлари тузилишини, ижтимоий табақаланиш, тенгсизлик белгилари тизимини ифодалайди ёки бошқача айтганда: жамиятнинг мулк, мақом ва ҳокимият муносабатларидан келиб чиқадиغان тизими бўлиб, у ижтимоий роллар ва вазифаларни ўзида акс эттиради. Социал стратификация жамиятдаги меҳнат тақсимотида турли гуруҳларнинг ижтимоий дифференциациясидан (табақаланишуви), шунингдек у ёки бу фаолиятнинг аҳамиятини ва ижтимоий тенгсизликни қонунийлаштирувчи қадриятлар ва маданий намуналар (стандартлар) тизимининг хусусиятидан келиб чиқади. Ижтимоий стратификациянинг асосий вазифаси - турли фаолият хиллари учун рағбатлантирувчи тизим ёрдамида ижтимоий ролларни мос равишда идрок этиш ва бажаришни таъминлашдир. Социал стратификация: маълумот, маиший шароит, машғулот, даромад, дин ва шу каби белгилар асосида жамият «юкори», «ўрта» ва «жуйи» синфлар ҳамда страт (катлам)ларга (2 дан 6 гача) бўлинади. Социал стратификация тизимида кишиларнинг ўз қобилиятлари ва куч-ғайратларига мувофиқ мақомларни ўзгартиришлари (социал мобиллик) эса жамиятнинг барқарорлигини таъминлайди ва синфий курашни «ортикча» қилиб қўяди.

Олакий уйғунлик назарияси тарафдорлари, хусусан, Гераклитнинг фикрича, унинг асосини сонлар эмас, балки

моддий буюмлар ва уларнинг ягона субстанциясидан пайдо бўладиган, қарама-қаршиликлар курашида ўзаро бир-бирига ўтадиган сифатларнинг боғлиқлиги ташкил этади. Платон эса оламий жон оламини руҳлантириб, ўзи сонли нисбатларга, гармоник тартибга бўйсунди, деб қарайди. Мазкур ғояни янада аниқлаштирган ҳолда Платон стратификацион тасниф уч ёқлама боғлиқликда амал қилишини асослайди. Яъни, биринчидан, ғоя нарсаларда моддийлашган ҳолда намоён бўлади, иккинчидан, нарсаларнинг ўзи ҳам муайян ғояни доимий тарзда тақозо этиб туради ва нихоят, ғоянинг ўзи мустақил равишда амал қилади. Қадимги юнон файласуфи Афлотун жамият таркибини амалий жиҳатдан уч йирик гуруҳга ажратади: 1) файласуфлар(элита вакилларидан иборат бўлиб, давлат ва жамият бошқарувида асосий ўрин тутадилар); 2) ҳарбийлар ва 3) куллар (жамиятда бирор-бир фуқаролик ҳуқуқларига эга бўлмайдилар). Платон илгари сурган нуктаи назарга кўра, стратификацион тасниф азалдан муқаррар нарса бўлиб, унинг чигал тамойиллари ижтимоий вазиятларга кўра ўзгариб боради.

Платондан фаркли, Аристотель тартибсизликлардан вужудга келадиган оламий уйғунликка бирмунча ўзига хос ёндашади ва уни жондаги манба эмас, балки фақат нарсалар табиатидаги манба, деб чекланади.

Хуллас, антик давр ва ўрта аср алломалари нуктаи назарларидан келиб чиққан ҳолда шунини қайд этиш мумкинки, кишилараро боғлиқлик ва ўзаро алоқадорликни ифодаловчи стратификацион тасниф, бир томондан, илоҳий мукамалликнинг инъикоси сифатида намоён бўлса, иккинчи томондан, ўзида объектив борлиқнинг хоссаларини ифодалайди. Бу хосса объектив, реал борлиқ ва илоҳиёт қонунларининг боғлиқлигидан иборат бўлиб, унинг зиддият, симметрия, ритм, тадрижийлик, яхлитлик, тизим ва тузилма каби тушунчаларида ўз аксини топади.

Ғарб социологиясида жамият ижтимоий таркиби социал стратификация тушунчаси асосида ўрганилади. Демак стратификация Ғарб социологиясининг асосий тушунчаларидан бири бўлиб, жамият ижтимоий таркибининг ижтимоий табақаларга, гуруҳларга ажратилганини, жамиятдаги ижтимоий тенгсизликни ифода қилади. Социал стратификация назарияси

марксистик социологиянинг синфлар ва синфий кураш назариясига зид бўлиб, жамиятнинг синфларга бўлинишининг асосий сабаби мулккий муносабатлардаги ҳолатни табиий-тарихий қонуният сифатида қарайди. Бу синфларни ижтимоий қатламлар ва гуруҳларнинг маълумоти, психологик жиҳатлари, турмуш шароити, ижтимоий бандлик, даромади ва бошқа хусусиятлар билан фарқ қилади. АҚШлик социолог Т.Парсонс: «Стратификация - ижтимоий тизим таркибий зиддиятининг асосий юзага келтирувчиси» деб, уни ривожлантирди. Ғарб мамлакатлари социологлари жамиятни «юқори», «ўрта», «қуйи» синф ва қатламлардан иборат деб талкин қилишади. Масалан, Ғарбий Германиялик социолог Р.Дарендорф жамиятни бошқарувчи ва бошқарилувчилар тоифасига бўлади. Ўз навбатида бошқарувчилар тоифаси 2 гуруҳдан: а) мулкдор бошқарувчилар ва б) мулкдор бўлмаган бошқарувчилар-маъмурий бюрократ менеджерлардан иборат дейди. Бошқарилувчилар тоифаси ҳам 2 га: юқори - «ишчи аристократияси» ва қуйи - малакаси паст даражада бўлган ишчилардан иборат бўлиб, бошқарувчилар ва ишчи аристократиясининг қўшилишидан шаклланмоқда, деб фикр билдиради.

Стратификация социологиянинг асосий тушунчаларидан бири сифатида жамиятнинг ижтимоий таркиби, ижтимоий гуруҳлари ва уларнинг табақаланиш белгилари тизимини ўзида акс эттиради. Ҳозирги замон стратификацион ёндашувининг назариётчилари ижтимоий гуруҳларнинг ишлаб чиқаришдаги иштироки, жамиятнинг асосан мулкка бўлган муносабат асосида табақалашуви хусусидаги марксистик ёндашувни инкор этиб, жамият маълумоти, руҳият, маиший шарт-шароитлар, бандлик даражаси, даромад кўламлари ва бошқа белгиларга кўра табақаланишини асослаб беради. Бундай табақалар юқорида таъкидланган ижтимоий фарқларнинг ўзига хос якуний ҳосиласи, синтези сифатида намоён бўлади. Кейинги 20 йилда ривожланган Ғарб, хусусан, АҚШда ўрта табақа концепциясини ўрта синф концепцияси билан айна уйғунлаштириш тенденцияси юз бермоқда. Ўрта синф жамиятнинг ўзига хос миллий, ирқий, интеллектуал ва молиявий тенглик ва барқарорлик меъёри сифатида ўзига хос ижтимоий консенсус

вазифасини ҳам ўтамоқда. Шу боисдан ҳам ўрта синф ҳиссасининг ортиши жамиятдаги ижтимоий барқарорлик шарти сифатида ҳам талқин этилмоқда.

Ижтимоий ўзгарувчанлик тушунчаси. Ижтимоий ўзгарувчанлик социологик тушунча бўлиб, демографик ва ижтимоий фаолиятларда қўлланилади. Шахснинг бир синфдан иккинчи бир синфга, бир ижтимоий гуруҳдан иккинчи бир ижтимоий гуруҳга ўтиши, жамият ижтимоий таркибида тутган ўрнини, ўзгаришини билдиради.

1.Шахс мисолида: гўдак бола, ўсмир, ёшлик, ўрта ёшлик, қарилик. Маълумот олади, ҳунар ўрганади, касб эгаллайди. Унинг жамиятда тутган ўрни ўзгариб боради. Ўқувчи эди, ишчи бўлди, студент бўлди, нафақахўр ва бошқа.

2.Жамият мисолида: жамият асосини ташкил этган инсонлар ҳаётида ижтимоий ўзгарувчанлик жараёни содир бўлади. Синфлар пайдо бўлишида, синфларнинг бир кўринишидан иккинчи бир кўринишга ўтишида, жамият синфий структурасида, ундаги ишлаб чиқариш кучлари жойлашишида, тараққиётида, фан, техника, маданият, санъат тараққиётида ўз аксини топади.

Ижтимоий ўзгарувчанлик куйидагича турланади:

1. Репродуктив.
2. Статусли-хизмат пиллапояларидан юксалиш, ҳаёт даражаларининг фаровонлашуви.
3. Ҳудудий-қишлоқдан шаҳарга, давлатдан давлатга кўчишлар.
4. Маънавий кадриятлар, фикрлар, тушунчалар, ғоялар, ҳис-туйғуларнинг ўзгариши.
5. Жамиятнинг сиёсий-ижтимоий идора этилиши моҳиятига кўра ўзгаришлар.

6.Илмий-техникавий ўзгаришлар. Устувор тараққиёт мезони сифатида юксак технологиялар, информацион бошқарув соҳаларининг тобора мустаҳкамроқ ўрин тута бошлаши.

Ўзбек аёллари ўзбек эркакларидан бир макон ва бир замонда истикомат қилишларида қатъий назар, турмуш тарзи, фаолият йўналишлари, эстетик қарашлари ва урф-одатларига кўра маълум даражада ажралиб турадилар.

Ўзбекистон ижтимоий жараёнлар таркиби ва тизимини характерловчи ўн иккита стратификацион тизимлар типини ажратиб кўрсатиш мумкин. Улар қуйидагилар:

ижтимоий-касбий таснифга кўра типлар;
қавм-сулолавий асосларга кўра типлар;
маданий-эстетик даражаларга кўра типлар;
ёш даврларига кўра типлар;
жинсий таснифга кўра типлар;
этно - ҳудудий типлар;
диний-конфессионал типлар;
партиявий ва эътиқодий фарқларга кўра типлар;
уруғ-қабилавий типлар;
муайян манфаатлар доирасида уюшган корпоратив типлар;
хуқуқбузарликка мойил типлар;
маданий-рамзий интилишларга, қизиқишларга кўра аҳоли типлари.

Стратификацияда тўрт асосий тизим мавжуд: қулдорлик, каста, табақа ва синф. Баъзан улардан бир нечтаси биргаликда амал қилади(Масалан: Қадимги Греция ва Римда).

Қулдорлик. Қулдорлик тенгсизликнинг энг кескин даражаси бўлиб, унда инсон том маънода инсоннинг мулки бўлади. Турли жамиятларда қулдорлик муносабатларини белгилаган ҳуқуқий нормалар бир-биридан анча фарқ қилар эди. Баъзан қуллар барча ҳуқуқларидан қонунан маҳрум қилинар эди. Классик даврдаги Афинада улар турли соҳаларда, ҳатто ўта масъулиятли лавизимларда ҳам ишлаганлар. Қуллар фақатгина сиёсий ва ҳарбий лавозимларга қўйилмас эди. Тижорат иши паст иш ҳисобланган Римда қуллар савдо билан шуғулланар эди.

Қуллик доимо қаршилик уйғотган. Баъзан қуллар бирлашиб ҳаракат қилиб, озодликка чиқиб кетар эдилар. Қуллар меҳнатига асосланган тизимларнинг инкирозга учрашига сабаб, қисман қулларнинг қаршилиги, қисман эса мажбурлашга қараганда иқтисодий ва бошқа рағбатларнинг юқорироқ самарадорлиги бўлди. Қул савдоси Ғарб давлатларида XIX асргача сақланиб қолди. Қуллик ҳозирги пайтда ер юзиде қолмади.

Касталар. Касталар, аввало Ҳиндистон ярим оролининг маданияти билан боғлиқ. “Каста” атамасининг ўзи ҳиндчадан

келиб чиққан. Ҳиндларда касталар тизимини бутунлигича англатадиган ягона атама йўқ, унинг турли жиҳатлари ўз номларига эга. Уларнинг асосийлари варни ва джатиридир. Варналар-ижтимоий обрўсига қараб ажратиладиган тўрт асосий табақалардир. Бу тўрт табақадан пастроқда “қўл теккизилмайдиганлар” табақаси туради. Джитилар-бу касталарга бўлинадиган алоҳида маҳаллий гуруҳлардир. Касталар тизими ўта мураккаб бўлиб, унинг структураси минтақадан минтақага қараб ўзгаради. Лекин уларни бир қатор умумий тамойиллар бирлаштириб туради. Олий варнани ташкил этадиган, тозаликни энг юксак даражаси, “қўл теккизилмаслар”-энг паст поғонасининг тимсолидир. Ҳинд касталари тизими ҳеч қачон тўла статик бўлмаган. Бир инсоннинг кастадан кастага ўтишига рухсат этилмаса-да, касталар иерархиясида гуруҳлар ўз мавқеини ўзгартириб туради.

Табақалар. Табақалар Европа феодал тизимининг бир қисми эди. Улар, шунингдек, кўплаб бошқа маданиятларда ҳам мавжуд эди. Феодал табақалар турли мажбуриятлар ва ҳуқуққа эга бўлган страталардан иборат бўлиб, уларнинг баъзилари қонунан белгиланар эди. Европада юқори табақа аристократия ва джентридан (майда дворянлар) иборат эди. Руҳонийлар бошқа табақага мансуб бўлиб, улар бир оз куйироқда турсалар-да баъзи махсус имитиёзларга эга эдилар. Касталардан фарқли ўлароқ, табақалар унчалик ёпиқ эмас эди ва турли табақа вакиллари ўртасида никоҳга рухсат этилар эди. Кўпроқ марказлашган давлатларда, масалан, Хитой ва Японияда табақалар бутун давлат микёсида шаклланар эди.

Синфлар. Синфий тизимлар кулдорлик ва каста тизимларидан кўп жиҳатлари билан фарқ қилади. Уларнинг тўрт асосий хусусияти бор:

1. Бошқа страталардан фарқли ўлароқ, синфлар қонун ёки урф-одатлар билан белгиланган туғма хилатларга алоқадор эмас. Синфлар анча эластикдир, улар ўртасида ҳеч қачон аниқ белгиланган чегара бўлмайди. Турли синфларда инсонлар ўртасидаги никоҳларда ҳеч қандай расмий тўсиқлар йўқ.

2. Синфга мансублик шахс томонидан қозонилади, бошқа стратификация тизимларидаги каби мерос бўлиб қолмайди. Ижтимоий ҳаракатчанлик-синфий тузилма ичида ва пастга

силжиш бу ерда бошқа тизилмалардан анча аввалроқ пайдо бўлган.

3.Бошқа стратификация тизимларида ноиктисодий омиллар етакчи роль ўйнаса (масалан, ҳинд касталар тизимида-дин),синфлар инсонларнинг иқтисодий аҳволидаги фарқлар моддий ресурсларни бошқариш ва уларга эга бўлиш билан боғлиқдир.

4.Бошқа стратификация тизимларида тенгсизлик биринчи ўринда инсонлар шахсий муносабатларида ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг фарқлилигида намоён бўлади, синфлар тизими эса, аксинча катта миқёсдаги шахсиз муносабатларда, масалан, синфий бўлинишнинг энг муҳим омилларидан бири-ҳар қандай категория вакилларига тегишли бўлган ва ўз навбатида умумий иқтисодий аҳволга боғлиқ бўлган меҳнат қилиш ва ҳақ тўлаш шароитларидир.

Статус тушунчаси турли ижтимоий гуруҳларнинг жамиятда турли даражада обрўга эга бўлиши билан боғлиқдир. Муайян мавқени бошқалардан ажратиб турадиган синфий бўлинишга боғлиқ бўлмаган ҳолда ўзгариб туриши мумкин: ижтимоий обрў ҳам ижобий, ҳам салбий бўлиши мумкин. Ижобий имтиёзларга эга мавқе гуруҳларига мазкур ижтимоий тизим ичида обрўга эга бўлган одамлар киради(масалан, врачлар), салбий имтиёзланган мавқе гуруҳларига парий гуруҳлари киради. Улар дискриминация қурбонлари бўлишлари мумкин.Уларга баъзи фаолият турлари билан шуғулланиш ва жумладан давлат амалларини эгаллаш ман қилинар эди. Синфга мансублик объектив кўрсаткич бўлса, мавқе, аксинча, субъектив баҳолашга боғлиқдир. Синфлар, иқтисодий омиллар, давлат ва даромад билан боғлиқ, мавқе гуруҳларнинг турли ҳаёт тарзи билан белгиланади.

Стратификацияни ўрганганда, нафақат иқтисодий ва профессионал ҳолатлар фарқини, балки бу ҳолатларни эгаллаб турган шахслар билан нималар содир бўлишини ҳам ҳисобга олиш лозим. Ижтимоий ҳаракатчанлик атамаси маълум шахс ёки гуруҳларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолати ўзгаришини билдиради. Вертикал ҳаракатчанлик ижтимоий-иқтисодий шкала бўйича юқорига ёки пастга силжишни ифода этади. Бирор шахснинг даромади кўпайиб, янги мулк сотиб олса, статуси

кўтарилса, унга ижтимоий юксалиш, юқорига силжиш ҳолати, бунга тескари йўналишда ўзгараётганларга пастга силжиш ҳолати хос бўлади. Ҳозирги жамиятларда, шунингдек, горизонтал ҳаракатчанлик кенг тарқалган. У шаҳар, район ва хоказолар ўртасида географик силжишлар маъносини англатади. Баъзан вертикал ва горизонтал ҳаракатчанлик қўшилиб келади. Масалан, бирор компания хизматчисини фирманинг бошқа шаҳарда жойлашган филиалига, юқори лавозимига ўтказди.

Жамиятнинг вертикал ҳаракатчанлиги-куйи табақаларда истейодли одамларнинг юқори табақаларга кўтарилиш имкониятини кўрсатувчи “очиқлик” кўрсатгичидир. Бу борада илк асарлардан бири 1927 йилда Питирим Сорокин томонидан чоп этилган. Сорокин кўплаб турли жамиятларни, шу жумладан қадимги Рим ва қадимги Хитой жамиятларини, биринчи бўлиб АҚШдаги ижтимоий ҳаракатчанликни муфассал ўрганиб чиқди. У шундай хулосага келдики, АҚШда тез кўтарилиш имконияти, Америка фольклорида кўрсатилганига қараганда анча чекланган эди. Бундан қирқ йил кейин Питер Блаи ва Отис Дадли Данкэн томонидан ўтказилган тадқиқот анча мукамалроқ ва муфассалроқ эди. У ҳозиргача бир давлат ичидаги ҳаракатчанликнинг энг пухта таҳлили бўлиб қолмоқда. (Камчилиги-унда фақат эркакларга эътибор қаратилган).

Кўпчилик ишонадики, ҳар бир инсон астойдил ишласа, чўққига кўтарилиши мумкин, лекин бундай бўлиши эҳтимолдан узоқдир. Ҳатто барча тенг имкониятга эга бўлган, энг динамик жамиятда ҳам, жуда озчилик ҳақиқатда юксак чўққиларга кўтарилишни уддалай олади. Буюк Британиянинг 55 миллионлик аҳолиси ичидан икки юз энг йирик корпорациялардан бирига директор бўлиши мумкин бўлганлар сони 2-3 мингдан ошмайди. Бундан ташқари ҳокимият ва бойликка эга бўлганлар уларни ўз қўлларида сақлаб қолиб, ўз авлодларига қолдириш имкониятига эгадирлар. Шубҳасиз, улар ўз фарзандларига яхши ишга йўл очадиган яхши таълим берадилар. Энг юксак чўққиларга эришганларнинг кўпчилиги бошланишдан оқ имтиёзларга эга бўлганлар. Юқори мансаблар сони барча хоҳловчилар учун етишмайди ва баъзилар ўз мансаби талабларига жавоб бермаслигини тан олишга мажбур бўладилар.

Профессионаллар ва менежерлар учун иш жойлари сони ошса ҳам, иқтисодиётда бундай жойлар сони иш қидираётганлар сонига нисбатан озроқ бўлади. Сабабларидан бири шуки, бундай мансабларни эгаллашда эркаклар билан рақобатлаша оладиган аёллар сони ортиб бормоқда. Оқибатларини тўғри баҳолаш ҳали қийин бўлган яна бир сабаб-ишлаб чиқаришда ахборот технологиялари ролининг ўсиб боришидир. Компьютер техникаси, аввал фақат инсон уудалай оладиган ўта мураккаб масалаларни еча олиши яқин келажакда кўплаб касбларнинг йўқ бўлиб кетишига олиб келиши мумкин.

“Миграция” (лот. *migratio*) сўзининг луғавий маъноси кўчиш демакдир. Аҳолининг кўчиши ижтимоий-демографик таркибнинг бир қисми ҳисобланиб, жамият ривожланишига таъсир қилади. Миграция жамият ҳаётининг кўпгина томонлари билан боғлиқ ва у жамиятда ижтимоий ёки салбий оқибатларни вужудга келтириши мумкин. Жамият ривожланишининг ҳар бир босқичида миграция жараёни бўлади. Чунки кишилар ўзи келиб чиқиши, кизиқиши, хоҳишларига мос равишда яшаш жойини танлайдилар. Миграциянинг асосий сабабларидан бири урбанизация ва индустриализация жараёнидир. Мамлакат саноат қувватининг асосий қисми шаҳарда жойлашган. Шу ҳол аҳолини қишлоқлардан шаҳарларга келишга ундайди. Аммо бу кўчиш халқ хўжалиги эҳтиёжларига мувофиқ бўлиши, шаҳарда кескин ҳолатни вужудга келтирмаслиги зарур. Кўп ҳолларда миграция жараёнида аҳолининг фаол, ижтимоий меҳнатга яроқли қисми-ёшлар иштирок этади. Бу эса қишлоқ жойларида аҳолининг ёши ва жинси бўйича нисбати бузилишига, айниқса аҳолининг табиий ўсишига салбий таъсир қилиши мумкин.

Халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ, агар одамлар турар жойида икки йилдан кам яшаган бўлса, улар миграция жараёнида ҳисобланади. Асримизнинг 80-йилларига келиб миграция кучайганлигини эътироф этиш зарур. Тадқиқотларнинг кўрсатишича аҳоли асосан, шаҳардан шаҳарга ва қишлоқдан шаҳарга кўчар экан. Марказий Осиёда шаҳар аҳолиси асосан табиий кўпайиш ҳисобига ўсмоқда. Ўзбекистонлик иқтисодчи олим, проф. Осминининг фикрича, Ўзбекистоннинг қишлоқ аҳолиси нафақат республикамиз шаҳарларига келади, балки МДХ давлатларига ҳам чиқади.

Аҳоли кўчишининг асосий омилларидан бири, уларнинг маълум миллатга мансублигидир. Ҳар бир миллат ва вакили имкони борича ўз миллати билан бир ҳудудда яшашга, ишлашга интилади.

Миграцияни фақат урбанизация жараёни билан боғлаш мумкин эмас. Миграцияга кўпгина омиллар, жумладан табиий ва ижтимоий омиллар ҳам таъсир қилади. Кўпгина аҳолининг кўчиши ишлаб чиқариш, иқтисоддан келиб чиқади. Кишилар маданияти, маълумот даражаси ҳам миграцияга таъсир қилиши мумкин. Эҳтиёжларни тўла қондириш учун кишилар турар жойларидан кўчишга мажбур бўлишади. Одамларнинг шахсий қизиқишларидан келиб чиққан ҳолда ҳам бошқа жойга кўчиш мумкин. Масалан, оила қуриш, қариндош- уруғлар билан яқинлашиш, ўқишни давом эттириш, янги касб эгаси бўлиш, турмуш шароитини яхшилаш ва ҳ.к.

Назорат саволлари:

1. Страта ва стратификация тушунчалари.
2. Оламий уйғунлик назариясини тушунтиринг.
3. Консенсус нима?
4. Ижтимоий табақаланишнинг сабаблари нимада?
5. Социал мобиллик тушунчаси нимани билдиради?

7-мавзу. Социал муносабатлар

Режа:

1.Социал муносабатлар тушунчаси. Социал муносабат турлари.

2.Ҳамфикрлик, барқарорлик ва кооперация-социал тизимларнинг муваффақиятли ишлашининг омиллари сифатида.

3.Бегоналашув ва таназзул.

4.Миллий ғоя ва миллий мафқуранинг социал муносабатлар тизимидаги ўрни.

Социология фани тизимида социал муносабатлар жуда муҳим ўрин эгаллайди. Чунки у орқали жамият аъзолари бир-бирлари билан маълум бир муомала ва ижтимоий ҳамкорликка интиладилар. Социологиядаги бу махсус соҳа ўзининг ўта

долзарблиги ва муҳимлиги билан бошқа муаммо ва масалалардан ажралиб турса-да, у ҳали мутахассислар томонидан тўлиқ илмий ва тизимли равишда ўрганилмаган ҳамда илмий адабиётларда етарли даражада ёритилмаган. Социал муносабатлар тушунчаси кўпгина адабиётларда икки хил даражада: кенг ва тор маънода талқин қилинган. Кенг маънода тушуниш-социал муносабатларни бутун бир ижтимоий муносабатлар тизими билан тенглаштиришдир ва улар орасидаги фарқларга кўп эътибор бермаслик билан боғлиқдир. Тор маънода социал муносабатлар ижтимоий муносабатларнинг бир муҳим элементи ва тури деб талқин қилинади.

Турли тарихий даврларда, илгари ҳам, ҳозир ҳам ҳар хил ижтимоий тузум, давлатлараро муносабатлар даражаларида, ишлаб чиқариш жамоаларида кишилар ва гуруҳлар ҳар хил мавқега эга бўлганлар(масалан, бой-камбағал, саводли-саводсиз, шаҳарлик-қишлоқлик ва ҳоказо).Албатта, жамият ва унинг қисмларида мавқелари бўйича кишилар ўртасида келиб чиқадиган фарқлар уларнинг кадриятлари, манфаатлари, эҳтиёжлари, мақсадлари ва муносабатларига таъсир қилмасдан қолмайди. Масалан, кўзғолон кўтарган кул ўзининг мавқеини ўзгартириб, “эркин фуқаро” мақомини олишга интилган. Шундай қилиб турли одамлар, социал гуруҳлар, социал институтлар ўзларининг жамиятдаги ва унинг қисмларидаги мавқларига қараб ўзига хос муносабат, алоқа ва ўзаро таъсирга киришадилар. Бу муносабатлар социал муносабатлар, деб юритилади. У ижтимоий муносабатларнинг ўзига хос кўриниши бўлиб иқтисодий, сиёсий ва маънавий муносабатлар билан бирга мавжуд бўлади. Одамларнинг социал муносабатларга киришадиган соҳа(сфера)си “социал соҳа(сфера)” дейилади. Социал муносабат ва социал сферани жамиятнинг бошқа ижтимоий муносабатлари турларидан ажратиб бўлмайди. Социал муносабатлар ижтимоий муносабатларга сингиб кетади ва гўёки унинг ажралмас жихати ҳисобланади. “Соф” иқтисод, сиёсат ва маънавият мавжуд эмас.Уларнинг орқасида социал йўналтирилган одамлар, гуруҳлар ва институтлар турадики, буларнинг фаолияти социал мавқени сақлаш ёки ўзгартиришдан иборатдир. Жумладан, иқтисодий масалаларни ҳал қилишга

интилган одам жамиятда ўзининг социал мавқеини ўзгартиришга ҳаракат қилади. Шундай қилиб ҳар қандай ижтимоий(иктисодий, сиёсий, маънавий) жараёнлар ўзининг социал ўлчовига эгадир. Бу жараёнларнинг самарадорлиги, оқибатда уларнинг социал йўналиши билан белгиланади. Социал муносабатларни турли асосларга кўра бўлиш мумкин. 1). Муайян социал муносабатлар билан бирлашадиган кишилар сонига кўра,бундай муносабатларни қуйидагиларга бўлиш мумкин:

- микро-даража(оиладаги муносабатлар, унчалик катта бўлмаган социал тузилмалардаги муносабатлар);

- макро-даража(турли социал гуруҳлар(диний, касбий, синфий ва бошқалар).

- мега-даража(давлатлар, давлатлар гуруҳи, конфессиялар ўртасидаги муносабатлар).

2). У ёки бу социал муносабатлар қандай ижтимоий жиҳатларни илгари сураётганига қараб қуйидагиларга бўлинади: а). социал-синфий; б). социал-ёш жиҳати; в). социал-жинсий; г). социал-диний; д). социал-этник; е). социал-касбий.

3).Жамиятнинг қандай тури ва қандай тарихий даврга боғлиқ ҳолда, қуйидаги социал муносабатларни кўрсатиш мумкин: а).инсоният тарихининг илк босқичида пайдо бўлган, тенглик ва содда демократияга асосланган жамият; б). аграр, индустриал, ахборотли жамият; в). жамиятнинг ғарбона ва шарқона турлари.

Социал муносабатлар-бу шериклар ўртасида ўз-ўзидан тикланадиган характерга эга ўзаро таъсирнинг барқарор тизимидир. Икки киши ёки кишилар ўртасидаги контакт вазияти турли хил шаклларга эга бўлиши мумкин: 1).Оддий ёнма-ён ҳозир бўлиш; 2).Маълумот алмашиш; 3).Биргаликдаги фаолият; 4).Икки томонлама тенг ёки асимметрик фаоллик. Шунинг таъкидлаш жоизки фаоллик социал таъсир, ҳамкорлик, рақобат, манипуляция (ҳийла), конфликт ва бошқа турларга бўлиниши мумкин.

Социал бирдамлик тушунчаси социал муносабатлар тизимида муҳим ўрин тутди. Чунки бирдамлик-бу кўпгина маънавий омилларнинг мажмуасидан ташкил топган социологик категория бўлиб, у ижтимоий ҳаётда фаолият кўсатаётган

инсонларнинг ижтимоий тараққиёт масалаларини ҳал қилишларидаги ҳамкорлигининг кўринишидир. Авваламбор шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, социология фанига бу термин социал жипслашувни билдирадиган тушунча сифатида биринчи бўлиб О.Конт томонидан киритилган эди. Бу муаммога кўпгина мутафаккирлар ўзларининг эътиборларини қаратганлар. Айниқса Э.Дюркгейм, Г.Спенсерлар бу муаммони чуқур таҳлил қилганлар, лекин улар ўз тадқиқотларини турли хил йўналишларда олиб борганлар. Э.Дюркгеймнинг фикрича, социал бирдамлик, бу ахлокий тамойил ва олий универсал қадрият бўлиб, у жамиятнинг ҳар бир аъзоси томонидан тан олинади. О.Конт ва Г.Спенсерларнинг тадқиқотларида социал бирдамликнинг асосини иқтисодий манфаатлар ташкил қилиши марказий ўринни эгаллайди. Г.Спенсер ўзининг бирдамлик таълимотида мажбурий ва кўнгилли бирдамликни ажратиб кўрсатади. Унинг фикрича, кишилиқ жамияти ўз ривожланиш йўлида иккига: ҳарбий ва саноат даврларига бўлинади. Бутун ҳаёт бу ерда интизомга асосланган. Саноат туридаги жамият эса осойишта ижтимоий ҳамкорликнинг эркин шакллари ифода этади. Муаммонинг худди иккита жиҳатга ажратиб таҳлил қилинишни Д.Дюркгеймнинг ҳам илмий фаолиятида кўриш мумкин. У ўз таълимотини механик ва органик бирдамликка ажратади. Ривожланмаган ва эски жамиятларда ҳукмронлик қиладиган бирдамликни Дюркгейм механик бирдамлик деб атаydi.

Механик бирдамлик - бу «жамоа туридаги» бирдамлик бўлиб, у бу жамоадаги индивидларнинг ўхшашликлари билан белгиланади ва улар томонидан ижтимоий вазифалар бир хил турда бажарилади. Жамиятда ижтимоий меҳнатнинг тақсимланиши туфайли индивидлар махсус вазифаларни бажарадилар ва бу хислатлар сабабли жамият жонли организмни эслатади. Шу жамиятда вужудга келган янги турдаги бирдамликни Дюркгейм органик бирдамлик деб атаydi. Меҳнатнинг тақсимланиши индивидларда ўзларига хос қобилиятларнинг ривожланишига омил бўлади. Энди ҳар бир индивидларнинг ўзи эса бир-бирларига боғлиқ бўладилар ва улар социал муносабатларнинг ягона тизими орқали бирдамлик туйғуларига эришадилар.

Биринчи Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаб кўрсатганидек, “Ўз-ўзини бошқаришнинг халқимиз анъаналари ва кадриятларига жуда хос бўлган усули-маҳаллалар тизими сўнгги йилларда жуда катта нуфузга эга бўлиб бормокда... Энг адолатли муҳит, энг адолатли ижтимоий шароит, вазият фақат маҳаллада бўлиши мумкин. Ҳеч бир корхона, ҳеч бир давлат идораси ёки жамоат ташкилоти бу борада маҳалла билан тенглаша олмайди»².

Ҳозирда меҳнатнинг мазмунини чуқур ва ҳар жиҳатдан ўзгартирмай туриб, жамиятимиз ижтимоий таркибида сифат ўзгаришига эришиб бўлмайди. Бунинг учун, энг аввало, меҳнатга янгича муносабатни таркиб топтириш, янги технологияни яратиш, фанни янада тараққий эттириш, муносиб малакали кадрлар тайёрлаш, маорифни тубдан янгилаш каби кечиктириб бўлмайдиган вазифалар амалга оширилмоғи лозим. Иқтисодиёт социологияси ишлаб чиқариш ва меҳнат жараёнини, тақсимот муносабатлари, моддий таъминот, аҳолининг моддий турмуш даражаси ва шу каби жамиятнинг иқтисодий ривожланиш соҳасидаги қонуниятларни ўрганади.

Собиқ совет тузуми даврида ижтимоий гуруҳларнинг моддий даромадларини тенглаштириш сиёсати юргизилган. Натижада кишиларнинг меҳнатга муносабати сусайиб, ижодийлик, омилкорлик, ишбилармонлик, тадбиркорлик, моддий манфаатдорлик каби ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг муҳим стимуллари йўқолган.

Демак, тақсимот муносабатлари жамият ҳаётини, айниқса, унинг иқтисодий жиҳатдан ривожланишида муҳим ўрин тутди. Бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш муносабати билан, Ўзбекистонда мулкчилик турли шаклларининг жорий қилиниши ва уларнинг давлат ҳимоясига олиниши тақсимот муносабатларида тубдан ўзгаришларга олиб келмокда. Бу эса, ўз навбатида, жамият иқтисодий ривожланишини таъминлашга хизмат қилмокда.

Хулоса қилиб айтганда, иқтисодиёт ва тақсимот муносабатлари социология фани доирасида тадқиқот объекти сифатида муҳим ўрин тутди.

² Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. – Т.: «Ўзбекистон», 1996, 281-бет.

Жамиятнинг ижтимоий таркибида ижтимоий-синфий муносабатлар ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Собиқ Иттифок социологиясида синфий муносабатлар, синфий кураш масалаларига жуда кенг ўрин берилиб, бу муносабатлар ижтимоий таркибдаги бошқа барча элементлар, муносабатлар ичида энг муҳим ва белгиловчи ҳисобланган. Бунинг сабаби, унда жамиятнинг иқтисодий таркиби бошқа ижтимоий гуруҳлардагига нисбатан тўлароқ ва аниқроқ акс этади, деб кўрсатилган. Ҳақиқатан ҳам, давлат социализми даврида мавжуд ишчилар ва деҳқонлар синфи жамиятнинг энг кам таъминланган, қуйи даражадаги синфларни ташкил қилди. Зиёлилар ижтимоий қатлами эса моддий таъминланганлик жиҳатидан улардан унчалик фарқ қилмаган. Ўтган даврда, асосан, икки синф-ишчилар ва деҳқонлар синфи ва зиёли қатлами мавжуд деб кўрсатилиб, жамият ижтимоий таркибидаги бошқа гуруҳлар (масалан, юқори табақа чиновниклари)нинг аҳамияти мутлақо тилга олинмас эди. Ишчилар синфи кўп қиррали ижтимоий бирлик ҳисобланади. Унинг ички таркиби демографик (жинси ва ёши билан), касбий- тайёргарлиги билан (меҳнатнинг мазмуни ва характери билан) ҳудудий (ижтимоий-ҳудудий бирлик билан), этник (миллий фарқи) ва маданий-маълумоти билан фарқ қилувчи таркибий тузилишга эгадир. Ҳозирда Ўзбекистон давлати миқёсида миллий ишчилар синфининг таркиб топиши учун шарт-шароит яратилмоқда. Жаҳон талабларига жавоб бера оладиган маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун моддий замин тайёрланмоқда. Чет эл фирмалари билан қўшма корхоналар яратилмоқда. Эндиликда, юқори технологияга асосланган саноат ишлаб чиқаришининг малакали ишчи - инженерлар гуруҳи шакллана бошлади.

Мамлакат қишлоқ хўжалиги соҳасида банд бўлган, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштираётган деҳқонлар ҳам ижтимоий таркибда синф сифатида ўрин тутди. Ўзбекистонда аҳолининг 60 фоизи қишлоқ жойларида яшайди. Миллий даромаднинг 44 фоизидан кўпроғи бугунги кунда қишлоқ хўжалигидан олинади. Мустиқликнинг дастлабки йилларида мамлакатимиз бўйича меҳнатга яроқли кишиларнинг

39,3 фоизи чорвачилик ва қишлоқ хўжалигида меҳнат қилади. Баъзи районларда бу кўрсаткич 80-90 фоизни ташкил этди³.

Булардан кўриниб турибдики, жамиятимиз ижтимоий таркибида деҳқонлар синфининг ўрни каттадир. Ҳозирда мустақиллик шарофати билан Ўзбекистон ҳукумати деҳқонлар мавқеини кўтаришга алоҳида эътибор бермоқда. Уларнинг турмуш даражасини оширишда катта ишлар олиб борилаяпти. Уй-жой қуриш учун бепул ер ажратилди Моддий ёрдам кўрсатилмоқда. Экинзор ерлар ижарага берилмоқда. Фермерларнинг сони ортмоқда. Етиштирган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини шаҳарга олиб келиб сотиш учун имкониятлар яратилди. Уларнинг оладиган йиллик даромадлари бир неча бор ортди. Деҳқонлар синфи ичида ҳам табақаланиш жараёни тез суръатлар билан бормоқда. Уларнинг таркибида ишбилармон, тадбиркор фермер хўжаликлари пайдо бўлди. Ижарачилар гуруҳи ҳам борган сари қишлоқ хўжалигида муҳим аҳамият касб этмоқда.

Жамият ижтимоий таркибида зиёлилар қатлами ҳам салмоқли ўрин тутди. Зиёлилар ақлий меҳнат мутахассислари бўлиб, ижтимоий-профессионал гуруҳлардан таркиб топмоқда. Жамият ижтимоий таркибида зиёли ақлий меҳнатнинг жисмоний меҳнатдан ажралиб чиқиши оқибатида шаклланди. Ҳозирда, фан, илмий техника тараққиётининг жадал бориши билан зиёлининг касбий малакаси янада мураккаблашмоқда. Унинг таркибига илмий, ишлаб чиқариш-техник, маданият, маърифат, тиббиёт-ҳарбий ва бошқарув аппарати ходимлари кириб келди. Зиёлилар таркибини яна шаҳар ва қишлоқ, ижтимоий бандлик соҳалари бўйича (ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасида) меҳнатнинг ижодий характери даражаси билан, малака ва бошқа жиҳатлари билан фарқлаш мумкин.

Социологияда миллий муносабатлар иқтисодий, сиёсий ва маънавий-мафкуравий муносабатлардаги ўзаро узвий алоқадорлик назарда тутилган ҳолда конкрет этник муҳит доирасида, ижтимоий жамоалардаги, оиладаги, ҳудудий тартибдаги муносабатлар доирасида олиб қараб ўрганилади.

³ Қаримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. – Т.: «Ўзбекистон», 1996, 68-бет.

Шунингдек, миллатлараро муносабатларнинг жамият ижтимоий ҳаётига таъсири ва уларнинг ижтимоий оқибатлари тадқиқ этилмоқда. Шу жиҳатдан, Ўзбекистоннинг кўп миллатли давлат бўлганлигини эътиборда тутган ҳолда, унда истиқомат қилаётган миллатлар ва халқларнинг ижтимоий турмуши, ўзаро алоқаси ва шу каби муносабатларни социологик тадқиқ қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Социологияда жамият ижтимоий таркибий тузилишининг ижтимоий-демографик муносабатлари ҳам муҳим ўрин тутди. Бу муносабатлар, асосан, аҳолининг жинсий тузилиши, ёши, оилавий ва генетик жиҳатларини ўз ичига олади.

Ҳар қандай давлат ижтимоий сиёсатининг таркибига демографик сиёсат ҳам кириди. Демографик муносабатларга мамлакат аҳолисининг барча қатламлари мансубдир. Ижтимоий-демографик таркибга статистик жиҳатдан ўрганиладиган аҳоли ўртасида туғилиш, ўлим, никоҳ, оилавий кўйди-чиқдилар, шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг миграцияси, ҳудудий миграция кабилар кириди.

Ўзбекистон ижтимоий-демографик жиҳатдан ниҳоятда мураккаб тузилишга эгадир. Тўб аҳолининг 51 фоизи хотин-қизлар, 9,6 млн. аҳоли 16 ёшгача бўлган болалар ва ўсмирлардан иборатдир. Фарғона водийси аҳолисининг зичлиги жуда катта. Андижонда ҳар бир квадрат километр майдонга 485 нафар одам тўғри келади. Бундай демографик ҳолат жамият ҳаётининг бошқа барча соҳаларида ҳам турли муаммоларни келтириб чиқариши табиийдир.

Аҳолининг ёш жиҳатдан таркибий тузилишини ўрганиш мамлакатнинг нафақат меҳнат ва ишлаб чиқариш потенциалини аниқлашга, балки унинг ривожланиш динамикасини ҳам аниқлашга хизмат қилади. Бу жиҳатдан Ўзбекистон баъзи Европа ва Япония мамлакатларига нисбатан «ёш» мамлакат ҳисобланади.

Аҳоли оилавий таркибининг сони, моддий турмуш даражаси, даромади, оилавий муносабатларни ва шу каби масалаларни ўз ичига олади. Оилани озик-овқат ва истеъмол моллари билан таъминлаш муаммолари давлат ижтимоий сиёсатининг асосий мақсадини ифода этади. Оила таркиби социологиянинг махсус соҳаси-микросоциологияни ҳам чуқур

тадқиқ қилиш мақсадга мувофиқдир. Унда иқтисодий, психологик жиҳатларни эътиборда тутиш зарур. Никоҳ муносабатлари, ёлғиз яшовчиларни, оилавий бузилиш сабабларини ўрганиш жамият ижтимоий таркиби ҳаётини ижобий ривожлантиришда катта аҳамиятга эга.

Хулоса қилиб айтганда, жамият ижтимоий таркибини социология фани доирасида ўрганиш, унинг ривожланиш истиқболларини, ўзига хос хусусиятларини, мавжуд ижтимоий муаммоларини тадқиқ этишда ва зарур илмий-амалий тадбирлар ишлаб чиқишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Бегоналашув муаммоси социология фанининг муҳим масалаларидан ҳисобланиб, уни бир қатор таниқли социологлар ўз тадқиқотларида ўрганганлар. Замонавий жамият ҳаётида куйидаги бегоналашув турларини ажратиб кўрсатиш мумкин. 1) Иқтисодий; 2) Сиёсий; 3) Маданий; 4) Ижтимоий; 5) Психологик; Ушбу бегоналашув турлари ўзларининг маълум бир шаклларига эгадир. Масалан, иқтисодий бегоналашув учта шаклга эга:

- 1) Фаолиятдан бегоналашув.
- 2) Фаолият бошқарувидан бегоналашув.
- 3) Фаолият натижаларидан бегоналашув.

Сиёсий бегоналашув сиёсий ҳокимиятдан; маданий бегоналашув маънавиятдан ва маданиятдан; ижтимоий бегоналашув мулоқотдан, инсонларнинг бир-биридан; психологик бегоналашув ўз-ўзидан бегоналашишдан иборат бўлади.

Бегоналашув жараёни ва таназул бир-бирига боғлиқ ҳодисалардир. Агар жамиятда ишлаб чиқариш суръатлари кескин пасайса, хўжалик алоқалари узилса, пулнинг қадри тушиб кетиб, нархлар тез суръатларда ошиб кетса, бошқарув тузилмалари издан чиқса ва сиёсий тангликлар вужудга келса, биз жамиятнинг ҳамма соҳалари таназулга учраган, деган фикрга келишимиз мумкин. Ўз навбатида бегоналашув жараёни қанчалик кенгайса, таназул ҳам чуқурлашиб бораверади.

Жамиятда соғлом муҳитни яратишда маънавият ва маданиятнинг роли каттадир. Маданий соҳадаги бегоналашув ҳам анчагина чуқур салбий оқибатларга олиб келадиган маънавий таназулни келтириб чиқаради. Чунки у

индивидларнинг баркамол шахс бўлиб шаклланишларига салбий таъсир кўрсатади. Агар жамият аъзолари ўз маънавиятлари, бой маданий меросларидан узоқлашиб кетиб, ундан бегоналашсалар, ўзларининг келиб чиқишларини ҳамда ўз миллатининг миллий урф-одатлари, анъаналарини инкор қила бошлайдилар. Агарда яқин ўтмишимизга мурожаат этсак, ушбу мулоҳазаларимизнинг яққол исботини кўрамиз. Масалан, бой маданий меросимиздан бегоналашувимиз, атоқли адиб Чингиз Айтматовнинг таъбирича, бизларни манкуртларга айлантирай деди, яъни биз ўз халқимиз тарихи, миллий-озодлик ҳаракатлари ва уларнинг саркардалари жасоратларидан, динимиз ва ўзлигимиздан узоқлашиб қолдик. Давлатимиз мустақиллигига эришиб, маданий бегоналашувни бартараф этишни бошладик.

Рухий бегоналашув-бу инсоннинг ўз моҳиятидан узоқлашишдир. Бу муаммони немис мутафаккири Эрих Фромм жуда яхши тушунтириб берган. Замонавий жамиятни Э.Фромм инсон моҳиятини «машиналаштириш», «компьютерлаштириш» ва «роботлаштириш» жараёнлари туфайли бегоналашувнинг бир маҳсули, деб таърифлайди. Психологик ва ижтимоий бегоналашувнинг бир-бирига яқинлиги шундаки, инсонлар ўзаро муносабатларда ва амалий мулоқотда бегоналашсалар, ўз-ўзларидан бегоналашув ҳам юз беради. Чунки инсонларнинг бир-бирларидан бегоналашишлари оқибатида уларда яккаланиш, зеркиш ва ҳаётга қизиқишнинг сўниши вужудга келиши мумкин. Бунинг натижасида инсоннинг ўз келажагига, орзуниятларига ишончи йўқолиб, у ўзини бегона деб ҳисоблайди ва бу жараён кўпинча салбий оқибатларга олиб келади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, жамият ҳаётидаги турли хил бегоналашув жараёнлари тезроқ илмийлик ва уйғунлик асосида бартараф қилинсагина, жамият ижтимоий соғлом шароитда тараққий этади ва салбий ҳодисаларнинг таъсири ўз вақтида бартараф этилади. Масалан, меҳнатдан бегоналашишни бартараф этиш учун биринчи навбатда инсонларнинг ўз меҳнатлари натижаларидан манфаатдор бўлишлари ва унинг оқибатида эса меҳнатга бўлган муносабатларини тубдан ўзгартириб, уларнинг қизиқиш ва куч-ғайрат билан ишлашларини ташкил этиш керак. Ишлаб чиқаришни бошқаришдан бегоналашув муаммосини бартараф этиш ҳам

жуда муҳим маъно касб этади. Бунинг учун ишлаб чиқариш муносабатларини чуқур демократиялаштириш, корхона, ташкилот ва муассасалардаги мавжуд бошқарув тизимларини ижтимоий адолат меъёрлари билан такомиллаштириш ва ишчи, хизматчиларга ҳўжалик эгасининг аниқ вазифаси, ҳукуки ҳамда масъулиятларини топиши керак.

Маданиятдан бегоналашувни бартараф этиш учун маданий меросга муносабатни такомиллаштириб бориш, жамиятнинг ҳар бир аъзоси маънавий кадриятлардан яхши хабардор бўлиши ва маданий қурилишга етарли маблағ ажратилишини таъминлаш зарур.

Ижтимоий бегоналашувни бартараф қилиш учун инсонларнинг бир-бирлари билан муносабатлари, муаммоларини ҳақиқий бирдамлик ва ҳамкорлик асосига қуриш керакки, шунда ҳар бир инсон ўзининг бошқалар учун ҳам керак эканлигини чин юракдан ҳис қилсин.

Руҳий бегоналашувни бартараф этиш чоралари ижтимоий бегоналашувни бартараф этишнинг узвий давомидир. Инсон ўзининг кимгадир кераклигини руҳан сеза олсагина у ҳеч қачон тушқунликка тушмайди ва яккаланиш, изтиробга тушиш хавфидан халос бўлади. Оқибатда унинг ўз-ўзидан, ўз моҳиятидан бегоналашувига деярли ҳеч қандай сабаб қолмайди.

Социал конфликт-бу социал таъсирнинг ўзига хос тури бўлиб, кадриятлар, ресурслар ёки ҳокимиятни тақсимлаш бўйича энг камида икки томоннинг қарама-қарши туриши ёки қарама-қарши кураши билан тавсифланади. Конфликт ўзаро таъсир бошқа томоннинг манфаатларига зарар келтириб, ўзининг манфаатларини амалга оширишга интилганида пайдо бўлади. Социолог Р.Даррендорфнинг фикрича, социал конфликт ҳар қандай жамиятларда мавжуд бўлган ҳукмронлик ва бўйсунуш муносабатларига қаршилиқнинг натижасидир. Конфликтни босиш унинг таранглашувига, “оқилона тартибга солиш” эса “назорат қилинадиган эволюция”га олиб келади.

Олимларнинг фикрига кўра, конфликтни тартибга солиш учун қуйидагиларни билиш зарур: а). конкрет қатнашчиларнинг тавсифи(уларнинг мақсади, эҳтиёжи, қандай ресурсларга эгаллиги, руҳий ҳолати, кадриятлари); б).ўзаро муносабатлари

генезиси(уларнинг конфликтгача бўлган муносабатлари, бир-бирлари тўғрисидаги тасаввурлари, андозалари; в). конфликтга олиб келувчи сабаб ва баҳоналар, шу билан бирга ўтқирлик даражаси, чегараси, давомийлиги; г). конфликт вужудга келган социал сфера; д). манфаатдор томонларнинг конфликт қатнашчиларига муносабати; е).конфликт иштирокчиларининг стратегия ва тактикани қўллаши; ё). конфликтнинг натижалари ва оқибатлари (йўқотиш ёки муваффақиятга эришиш). Демак, конфликтли вазиятни туғдирувчи ҳолатларни бартараф этиш конфликтнинг пайдо бўлишига йўл қўймайди.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг қамровли ижтимоий-иқтисодий ислохотлар жамият ҳаётининг барча соҳаларини чуқур қамраб олиб, давлатимизни ривожланган мамлакатлар сафидан тезроқ ўз муносиб ўрнини эгаллашига хизмат қилмоқда. Миллий мафкура мустақил давлатнинг асосий маънавий пойдеворларидан ҳисобланади. Мафкурасиз ҳеч бир давлат барқарор ривожланиш хусусиятига эга бўла олмайди. Миллий мафкурамиз эса бирор-бир сиёсий партия, ёхуд ижтимоий ҳаракатларнинг эмас, балки умумхалқ манфаатларини ифодалаши жуда муҳимдир. Ушбу мафкуранинг мазмун ва моҳияти миллатимизнинг ўзига хос бўлган тафаккур тарзига мос келиши унинг реал ҳаётдан ажралмаслигини таъминлайди. «Одамларнинг минг йиллар давомида шаклланган дунёқараши ва менталитетига асосланган, айтилишда шу халқ, шу миллатнинг келажагини кўзлаган ва унинг дунёдаги ўрнини аниқ-равшан белгилаб беришга хизмат қиладиган, кечаги ва эртанги кун ўртасида ўзига хос кўприк бўлишга қодир ғояни мен жамият мафкураси деб биламан», -деган эди Республикаимизнинг Биринчи Президенти И.Каримов.

Миллий истиқлол ғояси миллий-маънавий ҳодиса сифатида ҳар бир халқ, миллатнинг маънавий-руҳий, тарихий, маданий, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳаётидаги хусусиятлари билан боғлиқ бўлган маънавий ҳодисадир. Миллий истиқлол ғояси умумбашарий негизга эга бўлиб ундан ҳам озиқланади. Миллий истиқлол ғояси аجدодларимизнинг миллий-маданий меросига таянган ҳолда мамлакатимизда яшайдиган турли халқлар манфаатларининг муштараклигини таъминлашни асосий мақсад қилиб қўйди. Шуни таъкидлаш жоизки,

одамларнинг онги ва турмушига узоқ йиллар мобайнида, кўпинча зўравонлик йўли билан сингдирилган нарсаларни бир зумда ўзгартириш мумкин эмас.

Миллий мафкура ҳар қандай тажовузкор миллатчилик ва шунга ўхшаган унсурлардан, бошқа элат ва халқларни менсимаслик, уларни камситиш кайфияти ва қарашларидан мутлақо холи бўлиб, қўшни давлат ва халқлар, умуман, жаҳон ҳамжамиятида, халқаро майдонда ўзимизга муносиб ҳурмат ва иззат қозонишда пойдевор бўла олиши лозим.

Миллий ғоянинг халқ ишончи ва эътиқодига айланишини уларнинг ижтимоий фаолият йўналишларига қараб қуйидагича туркумлаш мумкин: а). Оилавий муносабатлар; б). Маҳалладаги муносабатлар; в). Меҳнат жамоаларидаги муносабатлар; г). Таълим-тарбия жараёнидаги муносабатлар. Биринчи Президентимиз И.Каримовнинг таъкидлашича, “...турли қараш ва фикрга эга бўлган ижтимоий қатламлар, сиёсий куч ва ҳаракатларнинг ўзига хос мақсадарини уйғунлаштирувчи ғоя-юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ манфаати-барчамиз учун бирдек муқаддас бўлиши шарт”¹.

Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёти йилларида шу нарса аниқ исботини топдики, озод ва фаровон ҳаётни барпо этишнинг асосий омилларидан бири-барқарорликдир. Охириги йилларда жаҳон ҳамжамиятида барқарор ривожланиш концепцияси кенг оммалашмоқда. Мутахассисларнинг орасида барқарорлик деганда демократик тузилмаларнинг тез ўзгарувчан ижтимоий жараёнларга нисбатан акс-таъсир кўрсата олиш қобилияти тушунилади. Бунда барқарорлик демократиянинг вазифаси деб қаралади, у кишиларнинг фуқаролик жамияти институтлари воситасида давлатни бошқаришдаги иштирокини ҳам ўз ичига қамраб олиши зарур.

Эркин иқтисодий фаолиятга асосланган бозор иқтисодиёти учун хос бўлган эркин ва соғлом рақобат муҳитида ўрта мулкдорлар қатлами шаклланиб боради. Бу эса, ўз навбатида, озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт қуришнинг социал негизи ҳисобланади. Ўрта ижтимоий қатлам-бу ўз шахсий

¹Каримов И.А Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт- пировард мақсадимиз.8-жилд.- Т.: Ўзбекистон, 2000, 341-342-б.

мулки, яъни турар жойлари, шахсий транспорт воситаларига эга бўлган, ўз оиласининг ҳаётини муносиб тарзда таъминлай оладиган, ўзининг ва оила аъзоларининг фундаментал эҳтиёжларини (таълим олиш ва дам олиш, сифатли тиббий хизматдан фойдаланиш) қондириш учун етарли моддий иқониятлари мавжуд бўлган, маънавий ҳаёти мазмунли бўлган ва энг муҳими-бу имқониятни ўз иш ҳақи ва даромадлари эвазига таъминлай оладиган ҳамда фаол равишда жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётида иштирок этадиган фуқаролардир.

Жамиятда турли ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини уйғунлаштириш, фуқаролар бирдамлигини таъминлаш асосида умумий фаровонликни ўрнатишнинг энг синалган воситаларидан бири ҳам жамиятда ўрта қатламни шакллантириш кераклигини кўрсатади.

Назорат саволлари:

1. Социал муносабатларнинг турларини кўрсатинг.
2. Социал бирдамлик ва кооперация атамаларни тушунтиринг.
3. Ижтимоий-синфий муносабатларни изоҳланг.
4. Бегоналашувнинг турлари ва сабабларини қисқача изоҳланг.
5. Миллий мафкура ижтимоий бирдамликнинг муҳим омили эканлиги.

8-мавзу. Ижтимоий тараққиёт социологияси

Режа:

1. Социологияда ижтимоий тараққиёт тушунчаси.
2. Ижтимоий прогресс муаммолари.
3. Ўзбекистонда давлат ҳокимияти ва бошқарувни демократиялаштириш жараёнларининг ўзига хослиги.
4. Ўзбекистон ижтимоий-маданий хусусиятларининг ижтимоий-иқтисодий таназзулларга қарши чора-тадбирларини ишлаб чиқишдаги аҳамияти.

Инсоният ер юзида салкам ярим миллион йилдан буён мавжуддир. Ўтроқ ҳаёт кечиришнинг асоси бўлган деҳқончилик

пайдо бўлганидан буён фақат ўн икки минг йилга яқин вақт ўтди. Маданий ҳаёт тарихи бошланганига олти минг йилдан кўп вақт ўтмаган, деб ҳисобланади.

Ҳозирги замон турмуш тарзи ва ижтимоий институтлар ҳатто энг яқин давр олиб қаралганда ҳам ундаги ҳаётдан тубдан фарқ қилади. Қандайдир икк-уч аср мобайнида-бир вақт тарих учун бир дақиқа-инсоният ўз ҳаётини неча минг йиллар мобайнида белгилаб келган ижтимоий тартибларни тугатишга муваффақ бўлди. Сўнгги ярим аср мобайнида ва XXI аср бошларида ҳам ўзгаришлар суръати сусаймади, Ҳатто, аксинча, анча тезлашиб кетди ҳамда бизнинг авлодимиз истикболи илгари ўтган барча авлодларнинг аҳволидан кўра анча яхшироқ даражага етди. Илгари ўтган авлодларнинг яшаш шароитлари анча хавфли эди, одамлар ҳаётига ҳар доим очлик, касаллик, табиий офатлар хавф солиб турган. Бугунги кунда саноати ривожланган мамлакатларда инсон бундай хавф-хатардан амалда тўла ҳимоя қилинган. Бизнинг келажагимизга нисбатан ғам-ташвишларимиз бошқачароқдир. Бу ташвишлар-бизнинг ўзимиз эрк бериб қўйган ижтимоий кучлар вужудга келтирган хавф-хатардир.

Ижтимоий ўзгаришларга қандай таъриф бериш мумкин? Маълум маънода ҳамма нарса ҳар доим ўзгариб туради. Инсон ҳаёти ҳам доимо ўзгаради. Содир бўлаётган ўзгаришни аниқ англаш учун мазкур объект ва вазият муайян вақт ичида қандай ўзгарганлиги, унинг тузилиши нақадар ўзгарганлигини белгилаб олиш зарур. Агар гап инсоният жамияти тўғрисида борадиган бўлса, тузум ўзгаришлар жараёнига қай даража ва қай тахлитда дуч келганлиги масаласини ҳал қилиш учун муайян бир давр мобайнида мавжуд бўлган асосий институтларнинг модификация даражаси қандай бўлганлигини аниқлаб олиш лозим. Ҳар қандай ўзгаришларни ҳисобга олиш, шунингдек, бу ўзгаришларда барқарор бўлиб қоладиган ҳолатларни алоҳида ажратиб кўрсатишни тақозо этади, чунки мазкур жараённинг асоси ҳисобланиб, унинг фонида ўша ўзгаришлар аниқлаб олинади. Бугунги шиддат билан яшаётган дунёда ҳам ўз илдизлари узоқ ўтмишга бориб тақаладиган ҳодисалар мавжуд. Масалан, ислом дини ҳозир ҳам муқаддам пайдо бўлган ғоялар ва амалиётларга асосланади.

Инсоният тарихи давомида содир бўлган ўзгаришларнинг умумий механизмларини англаб етиш учун фойдаланилган назарий моделлар ичида ўзининг муҳимлиги ва аҳамияти жиҳатидан иккита модель кўпроқ даражада ажралиб туради. Биринчиси-бу ижтимоий эволюционизм бўлиб, бунда биологик ўзгаришлар билан ижтимоий ўзгаришлар ўртасида алоқа ўрнатишга интилиш йўли билан ёндашув муҳим ўрин эгаллайди. Иккинчиси-тарихий материализм концепцияси бўлиб, бу назария Маркс таълимотига бориб тақалади, ушбу концепция кейинчалик кўпчилик бошқа муаллифлар томонидан ривожлантирилган ва қўшимчалар киритилган.

Социал эволюцион назария тарихий жараёни Космос эволюцияси, Ер ва маданиятнинг тўхтовсиз эволюциясининг таркибий қисми сифатида илмий-фалсафий таҳлил қилишга интилади. Социал эволюцион назария инглиз социологи Г.Спенсернинг қарашларида кўпроқ ўз аксини топган. Унинг фикрича, шарт-шароит ва ташқи таъсир туфайли турли элементларда ўзгариш бўлиб, табақаланишга олиб келади. Социал эволюция универсал эволюциянинг бир қисмидир.

Барча ижтимоий ўзгаришларга оид эволюцион концепциялар очиқ-ойдин кўриниб турган битта фактдан келиб чиқади. Бутун тарих давомида учрайдиган инсоният жамиятларининг ҳар хил типларини солиштириб, қиёслаб кўриладиган бўлса, у холда шу нарса аниқ бўладики, бу соҳада тобора юксалиб борадиган, мураккаблик томон ўсиб борадиган умумий бир ҳаракат содир бўлади. Масалан, овчилар жамиятлари деҳқончилик жамиятларига қараганда соддароқ тузилишга эга бўлган. Анъанавий жамиятлар бундан-да мураккаблашди. Саноатлашган жамиятларда махсус институтлар ва ташкилотлар сони ҳаддан ташқари кўпайиб кетди.

XIX асрда вужудга келган дастлабки ижтимоий эволюция назарияларида эволюционизм кўпинча прогресс-таракқиёт билан, яъни жамиятнинг маънавий жиҳатдан анча такомиллашган шаклдаги ҳаракати билан боғлаб тушунтирилган. XIX-XX асрлар чегарасида айниқса кенг тарқалган мазкур йўналишдаги вариантлардан бири ижтимоий дарвинизм эди. Ижтимоий дарвинизм Чарльз Дарвиннинг

биологик эволюцияга бағишланган асарлари таъсири остида вужудга келган. Мазкур назарияда таъкидланишича, инсоният жамиятлари ўртасида ҳам худди биологик организмлар ўртасида бўлгани сингари яшаш учун кураш бўлади. Бу концепция, Ғарб давлатларининг, оқ танлиларнинг қора танлилар устидан устунлигини тасдиқлашга ҳаракат қилди. Бу ҳол ҳозирги замон антропология фани вужудга келгунча давом этди. Бу фан биринчи марта одамзод маданиятларининг ғоят хилма-хиллигини, унинг ранг-баранглигини намоён қилиб кўрсатди ва бу билан ижтимоий дарвинизм асосини ташкил этган европача дунёқарашга барҳам берилди. 1920 йилларга келиб ижтимоий дарвинизм бутунлай ўз нуфузини йўқотди.

Талкотт Парсонс томонидан ривожлантирилган эволюция назарияси замонамизнинг энг таъсирчан назарияларидан бири ҳисобланади. У ижтимоий эволюцияни биологик эволюциянинг кенгайиб бориши деб таърифлашни таклиф этади, холбуки амалий жиҳатдан қараганда, бу икки эволюциянинг механизмлари турличадир. Мана шу эволюцияларнинг ҳар иккала типини бирга қўшиб эволюцион универсаллар деб аталадиган атамалар тарзида тушуниш мумкин, яъни бунда тараққиётнинг шундай типлари англашиладики, улар бир неча ҳолларда бир-бирига боғлиқ бўлмаган шароитда мавжуд бўлиши аниқланади ҳамда ўзининг ҳаётийлик даражасини анча ошириб юборади. “Ҳар қандай инсоний маданиятда, деб таъкидлайди Парсонс, коммуникация асосий аҳамият касб этади”. Шундай қилиб, тил-бу бирламчи ва энг муҳим эволюцион универсалия бўлади; биз ҳали тилга эга бўлмаган одамлар жамиятини билмаймиз. Ижтимоий ҳаётнинг энг олдинги, ҳатто илк шаклларида ҳам мавжуд бўлган яна уч универсалия бўлиб, булар дин, қариндошлик муносабатлари ва технологиялардан иборатдир. Мана шу тўртта универсалия инсоният жамияти учун шу қадар муҳим аспектлар орқали бир-бири билан боғлиқки, бусиз ҳеч қандай эволюция жараёнининг бўлиши мумкин эмас.

Ижтимоий эволюциянинг энг куйи босқичида бўлган маданиятни мисол тариқасида келтирган Парсонс Австралия аборигенлари қабиласини қараб чиқади. Ушбу жамиятлар бутунлай қариндош-уруғчилик муносабатларига асосланган ҳолда тузилган бўлиб, улар, ўз навбатида, диний қарашларни

ифода этади, шунингдек, улар хўжалик фаолияти орқали бир-бирига боғлиқ бўлади. Мазкур жамиятларда индивидларнинг шахсий мулклари жуда оз миқдорда бўлган; қабила дохийларининг институти қандайдир фарқли бир шаклда мавжуд бўлмаган; уларда ишлаб чиқариш ҳам бўлмаган, чунки, яшаш учун зарур бўлган неъматларни овчилик ва теримчиликдан топганлар.

Эволюциянинг шундан кейинги босқичи-бу “ривожланган қадимги жамият” даражасидир. Ушбу типдаги эгалитар муносабатлар ўрнига стратификация тизими келади, бунда жамиятнинг синфий бўлиниши билан бир қаторда яна этник жиҳатдан бўлиниш ҳам мавжуд бўлади. Қадимги ривожланган жамиятларда алоҳида ишлаб чиқариш тизими вужудга келиб, у чорвачиликка ёки деҳқончиликка, шунингдек, доимий яшаш жойи-ўтроқликка асосланган бўлади. Дин ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларидан ажралиб чиқа бошлайди ҳамда диний раҳбарлик махсус ижтимоий гуруҳлар-руҳонийлар ёки қўҳинлар қўлига ўтади. Мана шундай тартиб билан ҳаракат қилиб борилганда, Парсонс фикрича, “оралиқ жамиятлар” деб атаган жамиятларга дуч келиш мумкин. У ушбу термин билан кўпчилик муаллифлар маърифатли жамият деб атайдиган жамиятларни ёки қадимги Миср, Рим ва Хитой сингари анъанавий давлатларни атайди. Бундай жамиятлар бир-бири билан ёзув ва саводхонлик юзага келгани туфайли ўзаро алоқада бўлганлар. Дин янада мураккаблашиб, систематик технологиянинг ривожланишига олиб келади ҳамда у энди сиёсий, иқтисодий ва оилавий муносабатлардан ажралиб, ўзича мутлақо мустақил бўлган алоҳида куч сифатида майдонга чиқади. Сиёсий раҳбарлик қилиш давлат маъмурияти шаклини олади.

Саноатлашган жамиятлар Парсонс эволюцион схемасида юқори босқични эгаллайди. Улар оралиқ типдаги жамиятларга қараганда ғоят кўпроқ даражада табақалаштирилган бўлади. Улардаги сиёсий ва иқтисодий тизимлар бир-биридан, шунингдек, конун чиқарувчи тизимдан ва диндан қатъий равишда ажратиб қўйилган. Оммавий демократиянинг пайдо бўлиши бутун аҳолини сиёсий жараёнда иштирок этиши учун имконият яратиб беради. Саноатлашган жамиятлар каттароқ

худудий яхлитликка эга бўладилар ва бир-бирларидан аник чегаралар билан ажралиб турадилар.

Ижтимоий ўзгаришларга таъсир этиши мумкин бўлган омилларнинг асосий типларини учта гуруҳга: жисмоний муҳит, сиёсий ташкилот ва маданий омиллар деган гуруҳларга жамлаш мумкин. Жисмоний муҳит инсоният жамиятидаги ижтимоий ташкилотларнинг тараққиётига сезиларли таъсир кўрсатади. Бу фавқулудда мураккаб ҳолатларда, хусусан, одамларнинг ҳаёти иқлим шароитларига боғлиқ бўлиб қолганида кўпроқ сезилади. Қутб минтақаларида яшовчиларнинг одатлари ва турмуш тарзи ҳеч шубҳасиз субтропик иқлим аҳолисининг одатлари ва турмуш шароитидан фарқ қилади. Унчалик хавфли бўлмаган жисмоний шарт-шароитлар ҳам кўпинча жамиятга ўз таъсирини ўтказadi. Масалан, Австралияда овчилик ва чорвачилик билан шуғулланганлар, чунки бу ерда ўстириш учун ярқли ўсимлик ва боқиш учун ҳайвон бўлмаган (дарё дельталари, денгиз йўллари, чўл-сахролар, чакалак-чангалзорлар). Аммо, барибир, табиий муҳитнинг ижтимоий ўзгаришларга кўрсатадиган таъсири унчалик катта эмас. Табиий муҳит билан мазкур жамиятдаги ишлаб чиқариш тизимининг типи ўртасида бевосита алоқа мавжуд бўлмайди.

Ижтимоий ўзгаришларга сезиларли таъсир кўрсатадиган яна бир омил-бу сиёсий ташкилотларнинг характеридир. Овчилар ва термачилар қабилаларида бундай омилнинг таъсири жуда оз, минимал даражада бўлган. Бошқа ҳолларда, ижтимоий тузумнинг қолган типларида ҳар хил сиёсий органлар-дохийлар, қироллар, ҳукуматлар ва ҳоказоларнинг мавжудлиги-ижтимоий тараққиёт йўналишига сезиларли таъсир кўрсатиб келган. Ижтимоий ўзгаришларга сиёсий таъсир кўрсатадиган муҳим омиллардан яна бири ҳарбий кучдир. Кўпчилик анъанавий давлатларнинг вужудга келишида айнан мана шу ҳарбий куч асосий роль ўйнаган. Бироқ, жамиятнинг ишлаб чиқариш даражаси билан унинг ҳарбий кучи ўртасидаги алоқалар ҳар ҳолда бевосита алоқа ҳисобланмаган.

Маданий омиллар қаторига, дин, тафаккур услуги ва онг киради. М.Вебернинг фикрига кўра, диний этикодлар кўпинча жамиятда ўзгаришлар яратиш учун сафарбар этишга ёрдам бериб келган. Ўзгаришлар характери ва уларнинг суръатига

таъсир кўрсатувчи маданий омил ичида коммуникациялар тизимининг табиати алоҳида муҳим аҳамиятга моликдир. Жумладан, ёзувнинг ихтиро этилиши бир йўла бир неча жабҳадаги ижтимоий жараёнларга таъсир кўрсатди(ишларни ёзиб бориш, ҳисоб-китобни амалга ошириш, ижтимоий ташкилотларнинг вужудга келиши, воқеаларни қайд қилиш”, тараққиёт йўли”ни сезиш).

Инсоният тарихи давомида содир бўлган ўзгаришларнинг умумий механизмларини англаб етиш учун фойдаланилган назарий моделлар ичида ўзининг муҳимлиги ва аҳамияти жиҳатидан иккита модель кўпроқ ажралиб туради. Кейинги 200 ёки 300 йиллик вақт давомида жаҳон энг муҳим ўзгаришларнинг сабабчилари инқилоблар бўлди. 1776 йилдаги Америка инқилоби ва 1789 йилдаги француз инқилоби ХУШ асрдаги энг муҳим инқилоблар бўлди. Уларнинг етакчилари томонидан баён қилинган баъзи ғоялар кейинчалик улкан аҳамиятга эга бўлди. Улар мақсад қилиб қўйган эркинлик, фуқаролик ҳуқуқлари ва тенглик идеаллари ҳозирги замон сиёсатининг фундаментал қадриятларига айланди. Инқилоб атамаси ҳозирги маъносида демократия атамаси билан бир пайтда қўлланила бошланди. Бу атама Америка ва Франциядаги курашлар дунё мутлақо янги даврга ўтганини маълум қилмагунча кенг муомалада бўлмади. У пайтларда “инқилоб” ҳали ўзининг эски маъносида қўлланилар, яъни “доира бўйлаб ҳаракат” (revolve) (ингл.-айланмоқ)ни билдиради. Америкалик ва франциялик етакчилар ҳақиқатан ҳам табиий ҳолатга “қайтаётганларига” ишонган эдилар. Улар барча одамлар эркин ва тенг бўлиб туғиладилар, бироқ кейинчалик улар қироллар ва бошқа сохта ҳукмдорлар зулми остига тушиб қоладилар; инқилоб-бахтли табиий ҳолатни тиклаш воситасидир, деб ишонардилар. Демак, Америка ва Франция инқилобларининг ўта наваторлик хусусияти ҳатто уларни амалга оширишда энг муҳим ролларни ўйнаган одамлар учун ҳам унчалик равшан эмасди. Кейинчалик инқилоб деганда радикал ижтимоий қайта қуришлар мақсадида амалга ошириладиган оммавий ҳаракатлар тушунила бошланди. Кейинроқ амалга оширилган инқилобларнинг баъзилари жамиятнинг олдинги шакллари тиклашни мақсад қилиб қўйган бўлса ҳам(Масалан, Эрон ислом инқилоби) инқилоб

тушунчаси асосан прогрессни, келажак олам тартиби учун ўтмиш билан хайрлашиш маъносида қўлланила бошланди.

XX асрдаги деярли барча инқилоблар ривожланаётган мамлакатларда юз берди. Жорий асрдаги инқилоблар ичида бутун дунё учун энг чуқур оқибатларга олиб келганлари 1917 йилдаги рус революцияси ва 1949 йилдаги Хитой инқилоби бўлди. Бу инқилобларнинг ҳар иккиси ҳам кишлоқ хўжалик, деҳқонлар мамлакатада юз берди. Бу асрда инқилоблар бошқа кўп мамлакатларда ҳам, жумладан Мексика, Туркия, Миср, Вьетнам, Куба ва Никарагуада юз берди.

Чалмерс Джонсон концепцияси Талкотт Парсонсдан олинган тушунчаларга асосланади. Парсонс фикрига кўра, жамиятлар ўз-ўзини тартибга солувчи тизимлар бўлиб, улар ўзгаришларга ўз институтларини улар орасидаги мувозанатни сақлаш ва тизимнинг самарали фаолиятини сақлаш учун қайта ташкил қилиб мослашиш билан тавсифланадилар. Джонсон назариясида жамиятдаги мувозанатнинг бузилиши инқилоб юз бериши учун зарурий шарт ҳисобланади. Джонсон фикрига кўра мувозанатсизликка олиб келадиган асосий манба жамиятнинг маданий кадриятлари ва иқтисодий ишлаб чиқариш тизими ўртасидаги номувофиқликдир. Бу эса ё ички ўзгаришлар натижасида, ёки кучли ташқи таъсир оқибатида юз бериши мумкин, бироқ одатда бу икки омил биргаликда таъсир кўсатади. Масалан XIX аср охири ва XX аср бошларида Хитойда анъанавий маданий кадриятлар Ғарб тижорати олиб келган иқтисодий тизимдаги ўзгаришлар туфайли борган сари кўпроқ босимга учраётган эди.

Ўзбекистонда ўтган давр мобайнида давлат ҳокимияти ва бошқарувни демократлаштириш соҳасида амалга оширилган ислохотлар жуда муҳим бир мақсадга, яъни ҳокимият бўлиниши конституциявий принципини ҳаётга татбиқ этиш, ҳокимиятлар ўртасида ўзаро тийиб туриш ва манфаатлар мувозанатининг самарали тизимини шакллантириш, марказда ва жойларда қонун чиқарувчи ва вакиллик ҳокимиятининг ваколатлари ҳамда назорат вазифаларининг ролини кучайтириш, суд тизимини либераллаштириш ва унинг мустақиллигини таъминлаш борасида ғоят долзарб чора-тадбирлар кўришга қаратилди. Биринчи Президентимиз “Ўзбекистон XXI асрга

интилмокда”(1999 й.) асарида мамлакатимизнинг янги асрдаги тараққиёти учун олти устувор йўналишни белгилаб берар экан, аввало сиёсий, иқтисодий ҳаётни, давлат ва жамият қурилишини янада эркинлаштиришни биринчи устувор вазифа қилиб қўйган эди. Бунда сиёсий соҳани эркинлаштириш билан бирга давлат қурилиши ва фуқаролик жамиятини шакллантиришда асосий эътибор қуйидаги масалаларга қаратилган эди:

1. Ҳокимият барча тармоқларининг мустақил фаолиятини таъминлаш;

2. Нодавлат ва жамоат ташкилотлари, фуқаролик жамиятини босқичма-босқич эркинлаштириш. Бунда “Қучли давлатдан-қучли фуқаролик жамияти сари” концепцияси белгилаб берилди.

Бу масалаларни бевосита амалиётга татбиқ этиш учун “Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз”(2000 й.) рисоласида ҳам еттита устувор вазифадан биринчи ва иккинчи вазифа қилиб сиёсий соҳадаги қуйидаги масалалар белгилаб берилди:

1.Сиёсий соҳада:

1). Сиёсий ҳаётнинг барча соҳаларини давлат ва жамият қурилишини эркинлаштириш;

2) Қўппартиявийлик муҳитини таъминлаш;

3) Нодавлат тузилмалари, фуқаролик жамиятини қарор топтириш;

4) Фикрлар хилма-хиллигига эришиш, оммавий ахборот воситаларини том маънода “тўртинчи ҳокимият” даражасига кўтариш;

5) Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини, одамлар онгида демократик қадриятларни қарор топтириш;

2.Давлат қурилиши ва бошқарув соҳасида:

1). Ҳокимият органларининг конституциявий асосда бўлишини таъминлаш;

2). Маъмурий соҳада амалга оширилаётган ислохотлар самарадорлигини ошириш;

3). Кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш, янгилаш тизимини такомиллаштириш;

Марказий ижро этувчи ҳокимиятнинг бошқарув тизимлари ва маъмурий органларнинг ваколатларини бозор тамойилларига мувофиқлаштириш ва пировард натижада давлатнинг иқтисодиётни бошқаришдаги ролини жиддий камайтириш кўзда тутилган эди. Биринчи Президентимиз И.А.Каримов томонидан кейинги ўтган йиллар давомида, яъни 2000 йилдан кейинги даврда бошқарув соҳасини марказлаштиришни чеклаш, бу борадаги вазифаларнинг бир қисmini республика даражасидан вилоят, туман ва шаҳар миқёсига ўтказиш, Ўзбекистонда маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг ноёб шакли бўлган маҳалла тизимини шакллантириш масаласига катта аҳамият берилди.

“Маҳалла” арабча сўздан олинган бўлиб, “жой” деган маънони англатади. Маҳалла деганимизда, авваламбор, мукаддас урф-одатларимизни сақлайдиган ва ривожлантирадиган, шу билан бирга, келажак авлодлар қандай бўлиб етишишига бевосита таъсир кўрсатадиган тарбия ўчоғи, ҳаёт мактабини тасаввур этамиз.

Маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг демократик тамойиллари қуйидагилардан иборат:

1. Демократия, ошкоралик, фикрлар хилма-хиллиги тамойили.

2.Ворислик тамойили.

3.Ижтимоий муносабатларни демократлаштириш.

4.Юксак маънавият тамойили.

5.Маҳалла хавфсизлигини таъминлаш тамойили.

6.Фуқаро йиғини раиси(оқсоқоли) ва маслаҳатчиларининг ўз масъулиятини ҳис қилиш тамойили.

7.Ижтимоий ҳимоя, ижтимоий адолат, ижтимоий кафолат тамойили(жамоатчилик ва ўзаро ёрдам).

8.Кенгаш, машварат(маслаҳатлашиш) тамойили.

9.Инсонпарварлик.

10.Мустақиллик ва ҳ.к.

Маҳалла бошқаруви давлат ҳокимияти органлари билан чамбарчас боғлиқдир.

Ҳокимият- бу кишилар, ижтимоий гуруҳлар ҳамда синфларнинг фаолиятига, хулқ-атвориға, ҳаракатларига, иқтисодий, сиёсий, ғоявий, ижтимоий механизмлар, шунингдек,

куч ишлатиш, зўрлик қилиш, ишонтириш қобилиятлари билан таъсир этувчи фаолиятнинг алоҳида шаклидир.

Давлат ҳокимияти (давлат аппарати) бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлган муайян тузилмага бирлашган давлат ҳокимиятини амалга оширувчи давлат органларининг тизимидир.

Президентлик институти ва унинг шаклланиши. Президент сўзи лотинча бўлиб “олдинда ўтирувчи” деган маънони билдиради. Ўзбекистон тарихида президентлик бошқаруви биринчи бор 1990 йил 24 мартда таъсис этилди. Мустақиллик йилларида президентлик институти тўла шаклланди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг илгари эгаллаб турган Вазирлар Маҳкамаси Раиси лавозимининг тугатилиши давлат ҳокимияти ва бошқарувини либераллаштириш ва демократлаштириш йўлида муҳим қадам бўлди.

Давлат ҳокимияти ва бошқарувни демократлаштириш соҳасида мамлакатимизда икки палатали парламентнинг барпо этилиши натижасида Президент ваколат муддатининг ўзгартирилиши натижасида унга тегишли айрим ваколатлар Сенат ва Бош вазирга ўтказилди. 2007 йилда Ўзбекистон Республикаси Конституциясидан мамлакат Президенти бир вақтнинг ўзида ижро этувчи ҳокимият бошлиғи эканини белгилайдиган норма чиқариб ташланди, давлат бошқарувида сиёсий партияларнинг ролини кучайтиришга оид, яъни Олий Мажлис Қонунчилик палатасидаги сиёсий партия фракцияларига ҳукумат дастурларига ёки унинг айрим йўналишларига қўшилмаган тақдирда ўзини муҳолифат деб эълон қилиши ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланди.

Қонун чиқарувчи ҳокимият(Парламент). Ўзбекистонда бундай ҳокимият Олий Мажлис деб номланди. Ўзбекистонда Олий Мажлис айни пайтда ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи ва вакиллик органи ҳисобланади, унинг таркибидаги депутатлар халқ манфаатларини ифодалайди. Аслида парламент французча “parler” – гапирмоқ сўзидан келиб чиққан бўлиб, расмий сўзлашиш жойи маъносини англатади. Парламент давлатнинг олий вакиллик органи ҳисобланади ва қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади. Парламент қонун

бўйича белгиланган сондаги депутатлардан иборат бўлиб, ҳудудий сайлов округлари бўйича кўппартиявийлик асосида белгиланган ёшга тўлган фуқаролардан сайланади. Парламентаризм тажрибаси шуни кўрсатадики, парламент бир палатали ва икки палатали бўлиши мумкин.

Ижро этувчи ҳокимият(Вазирлар Маҳкамаси). Ижроия ҳокимият-давлат ҳокимиятининг уч асосий тармоқларидан биридир. Қонунлар рўёбга чиқарилиши учун шарт-шароитларни таъминлаш ижро этувчи органларнинг асосий вазифасидир.

Инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичи глобаллашув жараёнларининг жадал ривожланиши орқали тавсифланади. Глобаллашув жараёнларининг кенгайиши жаҳон мамлакатлари ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг янада такомиллашувига олиб келади. Бироқ, глобаллашув жараёнини мутлақлаштириш ва унга бир томонлама қараш тўғри бўлмайди. Чунки, мазкур жараён ўзининг ижобий жиҳатлари билан бир қаторда зиддиятли томонларига ҳам эгадир. Жаҳоннинг бир мамлакатига рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий ларзаларнинг муқаррар равишда бошқа мамлакатларга ҳам ўз таъсирини ўтказиши шулардан бири ҳисобланиб, бугунги кунда рўй бераётган молиявий инқироз ҳам айнан шу маънода глобаллашув жараёнларининг оқибати ҳисобланади. Шу ўринда, жаҳон молиявий инқирозининг юзага келишида асосий сабаб-молиявий ресурслар билан реал ишлаб чиқариш ҳажми ўртасидаги мутаносибликнинг кескин бузилиши ҳисобланишини таъкидлаш лозим.

Шунингдек, жаҳон молиявий инқирозининг Ўзбекистонга таъсирининг жиддий бўлмаганлигини қуйидаги омиллар билан изоҳлаш мумкин:

- маъмурий-бўйруқбозлик тизимидан бозор иқтисодиётига ўтишнинг босқичма-босқич амалга ошириш йўлининг танланганлиги;

- давлат бош ислохотчи сифатида масъулиятни ўз зиммасига олиши зарурлигини аниқ белгилаб олинганлиги;

- Ўзбекистонда молиявий-иқтисодий, бюджет, банк-кредит тизими, шунингдек, иқтисодиётнинг реал сектори корхона ва тармоқларининг барқарор ва узликсиз ишлашини таъминлаш

учун етарли даражада мустаҳкам заҳиралар яратилганлиги ва зарур ресурслар базасининг мавжудлиги;

-оқилона ташқи қарз сиёсати олиб борилганлиги;

-аҳолининг иш ҳақи ва даромадларини изчил ва олдиндан ошириб бориш ҳамда истеъмол бозорида нархлар индексининг асоссиз тарзда ўсишининг олдини олишга доир чора-тадбирларнинг изчиллик билан амалга оширилганлиги;

-давлатнинг молиявий-иқтисодий ва банк тизимларининг нечоғлик барқарор ва ишончли экани, уларнинг химоя механизмлари қанчалик кучлилиги билан изоҳланади. Мамлакатимиз иқтисодиёти барқарорлигининг аҳоли фаровонлигига таъсирини ҳар томонлама ва жиддий баҳолаган Биринчи Президентимиз И.А.Каримов “Мамлакатимизда жаҳон иқтисодий инқирозининг салбий оқибатларини бартараф этиш бўйича 2009-2012 йилларга мўлжаллаб қабул қилинган Инқирозга қарши чоралар дастури Ўзбекистонни 2009 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг энг устувор йўналиши бўлиб қолади”, деб белгилаб берди. Биринчи Президентимиз ўз асарларида инқирозга қарши чоралар дастурининг конкрет бўлимлари-белгиланган комплекс чора-тадбирлар ҳақида тўхталиб, мазкур чора-тадбирлар орқали ҳал этилиши лозим бўлган асосий вазифаларни белгилаб берди.

Биринчидан- корхоналарни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни янада жадаллаштириш, замонавий мослашувчан технологияларни кенг жорий этиш;

Иккинчидан-жорий конъюктура кескин ёмонлашиб бораётган ҳозирги шароитида экспортга маҳсулот чиқарадиган корхоналарнинг ташқи бозорда рақобатбардош бўлишини қўллаб-қувватлаш бўйича конкрет чора-тадбирларни амалга ошириш ва экспортни рағбатлантириш учун кўшимча омиллар яратиш;

Учинчидан-қатъий тежамкорлик тизимини жорий этиш, ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини камайтиришни рағбатлантириш ҳисобидан корхоналарнинг рақобатбардошлигини ошириш.

Тўртинчидан-электротехника тизимини модернизация қилиш, энергия истеъмолини камайтириш ва энергия тежашнинг самарали тизимини жорий этиш чораларини амалга ошириш;

Бешинчидан-жаҳон бозорида талаб пасайиб бораётган бир шароитда, ички бозорда талабни рағбатлантириш орқали маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини сақлаб қолишда ғоят муҳим аҳамиятга эгадир.

Юқорида кўриб чиқилган асосий вазифаларнинг изчил ва оғишмай бажарилиши пировардида мамлакатимиз иқтисодиётининг янада барқарор ва юқори суръатлардаги ўсиши ҳамда жаҳон молиявий инқирозининг салбий таъсирларини камайтиришга имкон яратди.

Назорат саволлари:

1. Социал тараққиётнинг турларини кўрсатинг.
2. Социал ҳаракатчанликнинг асосий шакллари.
3. Ўзбекистоннинг социал ўсиш ҳолатларини баён этинг.
4. Маънавий ўсишнинг манбаларини изоҳланг.
5. Ўзбекистоннинг тараққиёт йўналишларини изоҳланг.

9-мавзу. Эмпирик социологик тадқиқот ва унинг методлари

Режа:

1. Социологик тадқиқот дастури назарий асослари.
2. Социологик тадқиқотларни ташкил этиш ва ўтказиш усуллари.
3. Эмпирик маълумотларни таҳлил этиш ва қайта ишлаш усуллари.
4. Социологик тадқиқот натижаларини таҳлил қилиш ва умумлаштириш.

Социологик тадқиқотлар бўлажак изланишларнинг илмий асосланган режа ва дастурини тайёрлашдан бошланади. Дастур ҳаёт ҳақиқатидан келиб чиққан ва илмий-назарий жиҳатдан пухта ишланган бўлиши лозим. Зеро, тадқиқот натижалари қандай бўлиши ана шу омилларга бевосита боғлиқдир.

Дастур бўлажак тадқиқот материалларини тўплаш, қайта ишлаш ва маълумотларни таҳлил қилишни ўз ичига олади. Дастур тадқиқ этилувчи ижтимоий муаммо моҳиятини аниқлаш, тадқиқот объекти ва предметини белгилаш, мақсад ва вазифаларни характерлаб бериш, иш фарази (илмий тахмин)ни белгилаш, усулларини аниқлаш, маълумотларни тўплаш ва таҳлил этиш тарзини чизиб олиш каби қисмларни ўзида мужассамлаштиради. Шундай қилиб, дастур, асосан икки катта бўлим, яъни-назарий методологик ва амалий-услубий бўлимлардан иборатдир.

Назарий-методологик бўлим мавзу танлаш, тадқиқот объектини характерлаш, мақсад ва вазифалар, фараз ҳамда предметни аниқлаш каби қисмларни ўз ичига олса, **амалий-услубий** бўлим маълумотларни тўплаш усулларини баён этиш, йиғилган материалларни қайта ишлаш, таҳлил қилиш ва тавсиялар тайёрлаш сингари амалий фаолиятларни мужассамлаштиради.

Дастурни ишлаб чиқиш жараёнида икки асосий талабга риоя қилиш муҳимдир. Биринчидан, ишлаб чиқилган назарий умумлашмалардан реал тадқиқот жараёнларига ўта билиш ва иккинчидан, олинган натижалар, фактлар, йиғилган эмпирик материаллардан назарий умумлашмаларга, илмга қайта билиш, кўникмаларига эга бўлиш ана шу талаблар мазмунидир.

Дастур мазмунида жамиятда турли таъсирлар оқибатида юзага чикувчи ижтимоий муаммоли вазиятлар аниқ ифода этилмоғи лозим. Илмий муаммонинг қўйилиши муайян соҳа амал қилаётган билимлар ҳамда амалий андозалар доирасидан қониқмаслик, бу билимлар чегарасини кенгайтириш демакдир. Социологик тадқиқотлар икки йўналишда: ижтимоий буюртма ва шахсан социологнинг ташаббуси асосида амалга оширилиши мумкин. Аммо социологнинг шахсий ташаббуси ҳам реал ҳаёт муаммолари асосига қурилиши шартдир.

Социологик тадқиқотларда илмий мақсад муҳим аҳамият касб этиб, тадқиқотларнинг назарий ёки амалий йўналишларда бўлишини кўрсатувчи мўлжал вазифасини ўтайди.

Мақсаднинг амалга оширилиш жараёнида тадқиқотчи уч анъанавий вазифани бажаришни ўз олдига қўяди. Аввало мавзунини илмий-назарий жиҳатдан атрофлича тадқиқ этиш,

иккинчидан, бу илмий-амалий мавзунинг бошқа илм ва ҳаёт жабҳалари билан нечоғлик боғлиқлиги, уларга таъсири масалаларини ўрганиш ва ниҳоят, учинчидан, ижтимоий зиддиятли ҳолатлардан чиқишнинг мантиқли асосланган йўллари билан белгилаб беришдан иборатдир.

Социологик тадқиқотлар илмий атамалари ва тушунчалари қаторида **объект ва предмет** тушунчаларига алоҳида тўхталиб ўтиш лозим. Тадқиқотчи ижтимоий муаммо вазиятини самарали ҳал этиши учун объект ва предметни тўғри белгилаши муҳим аҳамиятга эга. Объект одатда мустақил тушунча сифатида тадқиқотчи илмий-амалий фаолиятларининг умумий сарҳадларини ифодалайди. Предмет эса тадқиқотчи томонидан муайян шаклга солинади ва махсус тадқиқот қўлами сифатида ўрганилади. Объект предметдан маъно доираси жиҳатидан анча кенг, предмет объектнинг ҳосиласидир. Зеро, биргина объект замирида бир неча алоҳида тадқиқот предметларини ажратиш олиб ўрганиш мумкин.

Дастурда комплекс социологик тадқиқот натижаларини қўлга киритиш, ўрганилаётган объект ва предмет хусусиятларини аниқлаш мақсадларида социологик тадқиқотлар инструментарийсига алоҳида тўхталиб ўтиш лозимдир. Социологик тадқиқотлар инструментарийси деганда социологик тадқиқотлар ўтказиш учун зарур бўлган методик ва техник усуллар йиғиндисини эътиборга оламиз. Бу йиғинди ёки умумлашма замирига дастлаб бирламчи маълумотларни тўплаш, яъни кузатиш усулини амалга ошириш учун зарур бўлган кўрсатма ва қоидаларни ишлаб чиқиш, ҳужжатларни таҳлил этиш, сўров қоғозларини тартибга солиш, ёзма манбаларни қўлда ёки машина ёрдамида санаш, таҳлил этиш, умумлаштиришга тайёрлаш босқичи ҳамда табиий тадқиқотни амалга ошириш учун тадқиқот ўтказишга мутасадди раҳбарлар, илмий-техник ходимларни муайян тайёргарликдан ўтказиш босқичлари киради. Бу эса ўз навбатида тадқиқот ишини илмий асослаган тартибда ҳаққоний ва ишонарли ўтказиш имконини беради.

Тадқиқот дастурини тузганда ягона тушунчалар аппаратига бўлиш муҳим аҳамият касб этади. Тадқиқот бир эмас, бир нечта тадқиқотчи томонидан амалга оширилиши эътиборга

олинадиган бўлса, бу тушунчалар аппаратидаги атамалар ҳажми тадқиқотчилар томонидан бир хил тушунилиши, ҳар хил изоҳлар беришга уриниш ҳолларига йўл қўйилмаслиги лозим. Дастурда тушунчалар моҳияти илмий асосланган тарзда объектив ва тўла очилиши зарур.

Дастурда *концептуал* ҳамда *операционал* моделлар ҳам ўзининг батафсил ифодасини топган бўлиши лозим. Концептуал модель категорияси мантикий асосга (мантикий тузилишга эга) қурилган, тадқиқот мақсадини юзага чиқаришга имкон берувчи назариядир. Операционал қоидалар даставвал мантикий процедура бўлиб, назарий маъноларнинг эмпирик жиҳатдан тушунилишини қайд этади ва кўрсатиб беради.

Юқоридаги тушунчалар мазмунининг атрофлича очиб берилиши дастур гипотезасини тузиш учун кенг йўл очилишига имкон яратади. Социологик тадқиқотларда илмий фараз ижтимоий объектнинг тузилиши ҳақидаги назарий асосланган илмий тахмин бўлиб, мазкур объектни ташкил этувчи турли хил элементлар ва алоқалар характери, уларнинг фаолият юритиши ва тараққиётини ўзида ифодалайди. Илмий фараз ўрганилаётган объект хусусида дастлабки таҳлил ўтказилгандан кейингина тузилиши мумкин.

Илмий асосланган фараз куйидаги талабларга жавоб бериши лозим: аввало, илмий фараз умумий сони фикрларнинг моҳият принципларига мувофиқ бўлиши шарт. Мустақиллик туфайли умуминсоний манфаатларнинг устунлиги хусусидаги фалсафий-методологик фикр-қарашлар қабул қилингандан сўнг илмий фараз учун фалсафий база доираси янада кенгайди.

Иккинчидан, илмий фараз исботи аллақачон маълум бўлган воқеа ва ҳодисаларни асослашга бағишланмаган бўлиши лозим. Аммо, илмий тахмин бирмунча эскирган, қайта исботга муҳтож назарияларнинг ҳаётийлигини яна бошдан текшириб кўришга бағишланиши мумкин. Бу умумилмий қарашларга хилоф бўлиб тушмайди.

Учинчидан, илмий-фараз ҳаммага маълум бўлган, исботи аниқ айрим фактлар ҳақиқатига зид бўлмаслиги керак.

Тўртинчидан, илмий фаразни социологик тадқиқотларнинг бутун жараёни давомида исботлаш имкони таъминланган бўлиши лозим.

Ўрганилаётган объект ҳақидаги билимлар ҳолати илмий изланишларнинг турли йўллари ва режаларини юзага келтиради. Улардан изланиш асосидаги, баён этиш йўлидаги ва экспериментал усулдаги режаларни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Изланиш асосидаги тадқиқотлар режаларини ўрганилаётган муаммо ҳақидаги тасаввур конкретлашмаган ҳолларда қўллаш мақсадга мувофиқдир. Бу режанинг асосий мақсади илмий муаммони аниқ номлаш ва унинг конкрет чегараларини белгилаб олишдир. Тадқиқотнинг муҳим босқичлари сифатида изланиш олиб бориш услубини ишлаб чиқиш, бу услубни қўллаш тартибини аниқлаб олиш, вазифаларнинг муҳимлигига кўра кетма-кет бажарила боришини таъминлаш жараёнларини кўрсатиб ўтиш ўринлидир.

Шундай қилиб, изланишга қаратилган тадқиқот режаси уч босқичдаги тадқиқот турини (ҳужжатларни ўрганиш, экспертлар билан маслаҳатлашув, кузатиш ўтказишни) ўз ичига олади. Бу босқичларнинг биринчисида илмий муаммо хусусидаги маълум бўлган барча илмий, публицистик ва архив ҳужжатларини чуқур ўрганиб чиқиш назарда тутилса, иккинчи босқичда шу соҳа бўйича таниқли олимлар, тажрибали кишилардан иборат экспертлар гуруҳи фикрини ўрганиш эътибор марказида бўлади. Сўнгги босқичда эса тадқиқотчи муайян илмлар, тасаввурларга эга бўлган ҳолда объект хусусида кузатиш ишларини олиб боришни кўзда тутати. Изланиш режаси илмий муаммони аниқ номлаб олиш ва асослайдиган гипотезани илгари суриш билан яқунланади.

Социология фанида қиёслаш ёки таққослаш усули ўзига хос икки шаклда амалга оширилади. Булардан бири муваққат тадқиқотлар деб аталиб, ижтимоий воқеа ва ҳолатларнинг муайян вақт мобайнида ўзгара бориш жараёнларини тадқиқ этишга мўлжаллангандир. Муваққат тадқиқотлар ҳам ўз навбатида бир неча кўринишлар касб этиб, улардан бири «панель» тадқиқотларидир. Панель (инглизчадан-устама, рўйхат) изланишлар муайян ижтимоий ҳолат мазмунининг маълум вақт оралиғида нечоғлик ўзгарганлигини, илгари ўтказилган тадқиқот дастури ва услубияти билан бевосита таққослаш асосида қайтадан текшириб кўришни англатади. Панель тадқиқотлар ўтказишдан асосий мақсад маълум муддат

ичида ижтимоий ҳодисалар тараққиёти, таназзули ёки турғунлик жараёнларининг ўзига хосликларини аниқлашдир. Бунда вақти-вақти билан ўтказилиб турадиган аҳоли сони ўзгаришларини ҳисобга олиш ишини кўрсатиб ўтиш ўринлидир. Бундай тадқиқотларга мисол қилиб битирувчи талабалар ўртасида эгалланган мутахассислик ва унинг истиқболлари хусусида тадқиқот ўтказилиши ва ана шу собиқ курсдошларнинг 10 йил ўтгандан кейинги учрашувда касбга бўлган муносабатини ўрганиб чиқиш, ўтган вақт ичида юзага чиққан ижтимоий-руҳий шарт-шароитлар таҳлилини олиш ҳам мумкиндир. Социолог ана шу қиёсий таҳлил орқали муайян илмий хулосалар ва амалий тавсияномалар ишлаб чиқиш имкониятига эга бўлади. Қиёсий таҳлилнинг иккинчи кўриниши, яъни тренд тадқиқотлар муайян ижтимоий ҳодиса, жараёнлардаги табиий ўзгаришларни ўрганишга бағишланади. Бундай тадқиқотларда айни бир хил гуруҳ вакиллари ўртасида такрор тадқиқот ўтказиш шарт этиб қўйилмасдан, ўрганилаётган қиёсий гуруҳлар бир хил ижтимоий синф ёки қатлам вакилларида иборат бўлса етарлидир. Масалан, мустақилликка эришганга қадар бўлган даврларда фаолият юритган бир гуруҳ маориф ходимлари сиёсий қарашлари хусусида тадқиқот ўтказилган бўлиб, маълум вақт ўтганидан сўнг ана шу соҳа вакиллари ижтимоий-сиёсий қарашларини ўрганиб, таҳлил этсак, улардаги ўтган вақт таъсиридаги мантиқий-тадрижий ўзгаришлар кўрсаткичлари юзага чиқади ва зиёлилар дунёқарашининг ўзгаришлари ижтимоий воқеликка муносабати хусусида атрофлича маълумотларга эга бўлиш имконияти юзага келади.

Муваққат тадқиқотларнинг учинчи ўзига хос кўриниши когорта (лотинчада- кўплик, бўлинганлик) усули деб аталади. Когорта деб бир йил ва ойда таваллуд топган кишилар гуруҳи ҳам тушунилади. Муайян когорта гуруҳига кирувчи кишилар ижтимоий ва руҳий-маънавий хусусиятларига кўра ўзига хос умумийликка эга бўладилар. Когорта усули шахс ҳаёт тарзида табиий хронологик кўрсаткичларнинг ижтимоий натижалар билан мутаносиблиги, шахснинг ижтимоийлашув тизими, шахснинг умумий ривожда ижтимоий тарихий жараён ва омилларнинг таъсири масалаларини атрофлича қиёсий ўрганишда жуда асқотади.

Кенг кўламдаги тадқиқот жараёнига киришишдан аввал мазкур тадқиқот амалиёти ва усуллари тажрибада синаб кўришнинг аҳамияти каттадир. Шу боисдан ҳам социология фанида “пилотаж”(инглизчада тажриба ўтказиш учун мослама маъносини англатади) тадқиқот усули ҳам алоҳида ўрин тутadi. Пилотаж тадқиқот усулини қўллаш-орқали бўлажак ялпи тадқиқотни ўтказиш учун кўрилган тайёргарликнинг қай аҳволда эканлиги, тарқатиладиган анкета саволлари сифати, кузатиш усули қайдномалари, ҳужжатлар тўплаш ва уларни таҳлил этишга оид кўпгина масалалар амалда синаб кўрилади. Айни вақтда бундай изланишлар жараёнида бўлажак социологик тадқиқотлар ўтказиш учун зарур бўлган вақт ва жой масалалари ҳам ҳал қилинади.

Ялпи сўров натижалари турли тадқиқот усуллари жараёнида тўпланган маълумотларни мушоҳада этиш ва қайта ишлаш тадқиқот дастурининг кейинги муҳим босқичларидан саналади. Маълумотларни атрофлича таҳлил этиш ҳозирги замонда социологдан чуқур билим талаб этади. Улар жумласига таҳлилнинг математик усуллари яхши ўзлаштириш, программалаштиришнинг зарурий усуллари билиш, компьютерда ишлаш қобилиятларини киритиш мумкин.

Социологик тадқиқотларнинг якуний босқичида ҳисобот тайёрланади. Ҳисобот илмий изланишлар жараёнида тўпланган эмпирик маълумотларни ўзида ифодалаб, дастурда белгиланган барча талабларнинг қай даражада бажарилганлигини баён этади. Ҳисобот алоҳида тўпланган ҳужжат сифатида баҳоланиши ва матбуотда эълон қилиниши мумкин.

Социологик тадқиқот усуллари ичида ҳозирги кунда энг кўп тарқалгани **сўров усулидир**. Сўров усулининг қулайлиги шунда намоён бўладики, тадқиқотнинг кузатиш ва эксперимент усуллари фақат мутахассис социологлар қўллаши мумкин бўлса, сўров усулида тадқиқот ўтказишга қисқа муддатли тайёргарликдан ўтган ёрдамчиларни ҳам жалб қилиш ва улар ёрдамида респондентларнинг катта миқдорини қамраб олиш мумкин. Бу усул қўлланилганда катта корхона ва муассасалар, соҳалар, минтақалар ва ҳатто, мамлакат миқёсида ҳам тадқиқот ўтказиш мумкин. Сўров усули респондентга бевосита мурожаат қилиб, унинг ҳулқ-атвори, ҳаракатдан кўзлаган ниятлари ўтган

даврда қилган ва ҳозир қилаётган ишлари, келажакка мўлжалланган режалари тўғрисида батафсил маълумот олиш имконини беради. Айниқса, кишининг ҳис-туйғулари, кечинмалари, ҳаракат мотивлари тўғрисида маълумот тўплаш керак бўлганда бу усул қўл келади. Чунки бу ҳодисалар кузатувчи нигоҳидан яширин бўлиб, уларни кузатиш усули билан аниқлаб бўлмайди. Лекин, сўров усули фақат афзаллик ва қулайликлардан иборат экан, деб хулоса чиқариш нотўғридир. Бу усулнинг ҳам бир қатор камчиликлари бор. Масалан, бу усул ёрдамида олинган маълумотларнинг ҳақиқатга қанчалик мос келишини синчиклаб текшириш зарур. Чунки, бу усул қўлланилганда маълумот манбаи фақат респондент бўлади. Респондентлар эса ўз характери, дунёқараши, хулқи, маълумоти бўйича турли кишилар бўлиб, улар ҳар доим ҳам ҳақиқатни гапиравермайдилар. Респондентнинг жавобларига қай даражада ишониш мумкинлиги масаласи жуда мураккабдир. Респондент жавобларининг тўғри ёки нотўғри эканини текширишнинг бир қанча усуллари мавжуд бўлиб, улардан қанчалик усталик билан фойдалана олиши социологнинг маҳоратини кўрсатади. Бу усуллар анкета саволларининг қай даражада ўйлаб ва пухта тузилгани, уларнинг пайдарпайлиги, саволларда респондент руҳияти ҳисобга олинганлиги билан боғлиқдир.

Олий ўқув юртларидан бирида талабаларнинг бўш вақтни қандай ўтказишларини аниқлаш мақсадида тадқиқот ўтказилган. Анкетага қуйидагича назорат саволи ҳам киритилган. «Сиз Алишер Навоийнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достонини ўқиганмисиз?» Натижалар шуни кўрсатдики, талабаларнинг бир қанчаси бу достонни ўқиган экан. Ҳолбуки, Алишер Навоий бундай достон ёзмаган. Ҳар қанча яхши тузилган саволнома ва яхши ўтказилган интервьюда ҳам респондентларнинг ҳаммаси бир хил самимий жавоб бермайди. Бу одамларнинг характери, дунёқараши, хулқи ва бошқа жиҳатлари билан ҳам боғлиқдир. Назорат саволларини киритишдан мақсад эса ана шундай носамимий жавобларнинг улуши қанча эканини аниқлашдир.

Интервью усули анкета билан кўп умумийликларга эга. Анкетада саволлар ёзма тарзда берилса, интервьюда оғзаки саволлар берилади. Интервью респондент билан бевосита мулоқотни тақозо қилади. Интервьюни ўтказувчи- интервьюер

шахсияти, ўзини тутиши, овози, ташқи кўриниши ва кийиниши ҳам сўров натижаларига таъсир қилиши мумкин.

Интервью ўз моҳиятига кўра тадқиқотчи билан респондентнинг суҳбати бўлиб, у муайян маълумот тўплашни назарда тутди. Шу билан бирга, интервьюнинг оддий суҳбатдан фарқи яна шундаки, суҳбатдошлар бир-бирларини қизиқтирган масалалар тўғрисида гап юритса, интервью жараёнида фақат бир томон-тадқиқотчи савол ва респондент жавоб беради.

Интервью билан оддий суҳбат ўртасидаги тафовут яна шунда кўринадики, суҳбатдошлар, одатда, таниш одамлар бўлиб бир-бирларига муайян психологик муносабатда, аксарият ҳолларда ижобий муносабатда бўладилар. Чунки, одамлар ўзлари ёқтирмаган одам билан суҳбатлашишни ҳам ёқтирмайдилар. Интервью эса, деярли икки нотаниш одамнинг суҳбатидир. Шунинг учун, агар тадқиқотчи ўзининг муомаласи, кийиниши, ўзини тутиши билан респондентда ижобий, ҳеч бўлмаганда нейтрал муносабат уйғота олмаса, респондент саволларга жавоб беришни хоҳламаслиги, мубодо илтимос қилиб туриб олинса, юзаки ва чала жавоблар бериши мумкин.

Кузатиш усули фақат социология ёки ижтимоий фанлардагина эмас, балки фаннинг барча соҳаларида ҳам кенг қўлланилади. Кузатиш турли мақсадларда, турли шаклда, турли камровда, турли воситалар ёрдамида олиб борилади. Барча одамлар ўз ҳаётларида кузатиш усулидан у ёки бу даражада фойдаланадилар. Лекин улар фойдаланаётган усул илмий кузатиш усули эмас, оддий кузатиш усулидир. Одамларнинг кузатиш усулидан кенг фойдаланиши уларнинг бу усулни яхши эгаллаганликларини англатмайди.

Оддий турмушдаги кузатиш ҳам аксарият ҳолда муайян мақсадга йўналтирилган ва муайян даражада ташкил этилган бўлади. Лекин бу кузатишлар илмий мақсадни кўзламагани ва илмий муаммони ҳал этишга қаратилмагани учун илмий кузатиш бўла олмайди. Илмий кузатишлар муайян назария ёки фаразни тасдиқлаш, тўлдиришни, ёки бўлмаса рад этишни мақсад қилган ҳолда олиб борилади.

Социологик кузатишларни шартли равишда икки турга бўлиш мумкин:

Четдан кузатиш.

Ичкаридан кузатиш.

Объект четдан кузатилганда ундаги жараёнларнинг иштирокчилари ўзлари кузатиш объекти эканликларидан мутлақо беҳабар бўладилар. Масалан, харидорлар хулқини ўрганмоқчи бўлган тадқиқотчи сотиш залида ёки пештахта ортида туриб харидорларни кўпроқ қайси буюм қизиқтираётгани, уларнинг белгиланган нархларга муносабати ва бошқаларни кузатиши мумкин. Бунда харидорлар ўзларининг кузатиш объекти бўлганликларини билмайдилар. Агар улар ўзлари социологик кузатиш объекти бўлганликларини билиб қолсалар, уларнинг хулқида маълум ўзгаришлар юз бериши, демак, бу хулқ табиий бўлмай қолиши мумкин.

Четдан туриб кузатаётган тадқиқотчи ўрганилаётган объектга ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди ва уни табиий ҳолда ўрганади. Ичкаридан кузатилганда тадқиқотчи икки хил усулдан фойдаланиши мумкин: 1.Очиқ кузатиш. 2.Яширин ёки хуфия кузатиш. Очиқ кузатилганда тадқиқотчи ўзи ўрганаётган гуруҳ ёки жамоа аъзоларига мақсадни айтади. Масалан, меҳнат жамоасидаги янги аъзоларнинг психологик адаптация жараёнларини кузатишда шу усулдан фойдаланиш мумкин. Лекин бу турдаги кузатишларнинг имкониятлари анча чекланган. Чунки махсус кузатиш объекти бўлганини билган кишилар хулқларини хоҳлаб ёки хоҳламай ўзгартирадилар.

Хужжат ўз семантик маъносига кўра исбот этиш мазмунини ифодаловчи сўздир. Хужжат-моддий материал манба ҳисобланиб, воқеа ва фактлар хусусидаги маълумотларни ўзида ифодалайди. Хужжатда инсон ёки жамоа фикри ёзма ва бошқа белгиларда намоён этилган бўлади. Хужжат сифатида турли формулалар, чизгилар, графиклар, рамзий белгилар бўлиши ҳам мумкин. Бундай шартли белгилар муайян маълумотга эга кишилар томонидан ўқилади. Хужжатларнинг ўзига хос хусусиятлари сифатида куйидаги таснифни ҳавола этиш мумкин:

1.Социологик тадқиқот учун муҳим аҳамиятга эга ҳолат, факт аввало инсон томонидан (ёки махсус мосламалар кўмагида) қайд этилади, сўнгра хужжат шаклида ифодаланади. Демак, хужжат инсон онгида аввал пайдо бўлиб сўнг оғзаки, ёзма

манбаларда ифода этилади, қайд қилинади, сақланади ва тарқатилади.

2. Ҳар қандай ҳолатларда ҳам муайян факт ва ҳолатларнинг муҳим жиҳатлари хусусидаги информацияга эга бўлади (текст, овоз ёзиш мосламалари, нурли ифодаларда ёки чизма белгиларда акс эттирилади).

3. Айрим ҳужжатлар мазмуни фақат муайян махсус билимларга эга бўлган кишиларгагина тушунарли бўлади. Масалан, мураккаб технология лойиҳалари, қурилиш сметаларини, электрон-ҳисоблаш машиналари берадиган маълумотларни махсус билимларсиз англаб олиш қийин. Аммо бундай ҳужжатлар мазмуни махсус билимларга эга бўлган ҳар хил кишилар учун бир хил маъно бериши керак.

4. Ҳужжат, унинг сақланиши ва ягона мазмун бериши хусусиятлари тайин бўлса, исталган манбада баён этилиши ва исталган усулда ифодаланиши мумкин.

Ташкилот, муассаса ва мансабдор шахс томонидан бериладиган ҳужжатлар умумий қабул қилинган муайян гувоҳлик мазмунини ифодаловчи расмий реквизитларга эга бўлади (муҳр, штамп, бланк, имзо).

Социологик тадқиқот марказларида аҳоли ўртасида ишлашни бошлашдан аввал дастлабки (пилотаж) ахборотни тўплаш бўйича танланган усул, яъни сўров усули синовдан ўтказилади. Синов респондентларнинг сони катта бўлмаган 25-30 кишидан иборат гуруҳида ўтказилади. Бунинг учун бутунлай қарама-қарши тоифаларга мансуб (маълумоти, ёши, жинси, ҳаётий тажрибалари) бўлган вакиллар танлаб олинади.

Синовда, тадқиқот муаллифларидан ташқари, бўлажак интервьюерлар, матнларни кодлаштирувчилар, дастурчилар қатнашишлари зарур. Агар синовда бир нечта одам қатнашса, маълумотлар йиғиш инструментариясининг сифатини баҳолаш имконияти пайдо бўлади. Синовдан асосий мақсад режаланган саволлар қанчалик тўғри тузилган? Респондентларга улар тушунарлими? Кўзлаган ахборотни олиш мумкинми?-қаби саволларга жавоб беришдир. "Пилотаж" тадқиқот босқичма-босқич бажарилади. Бир гуруҳ маълумотлар йиғилгандан сўнг ахборот таҳлили ўтказилиб, фикр алмашинади ва шу жараён пилотаж тугагунича такрорланаверади. Интервьюер тадқиқотчи

кўзда тутган саволларни бериб, алоҳида олинган ҳар бир одам билан суҳбат ташкил этади, бошқаради ва кўрсатмага (инструкция) мувофиқ олинган жавобларни қайд қилади. Ҳар бир сўровнома учун интервьюерга мўлжалланган ўзига хос кўрсатма ишлаб чиқилади.

Социологик тадқиқотларда ўрганилаётган объект тўғрисида дастлабки эмпирик маълумотларни тўплашда тажриба ўтказиш алоҳида ўрин тутати. Социал эксперимент усулининг асосий хусусиятларига қуйидагилар киради: объектив реаллик тизимига таъсир кўрсатиш; нисбатан ажратиб олинган экспериментал омилни тадқиқ қилинаётган объектга нисбатан режали асосда қўллаш; унинг оқибатларини режали назорат қилиб бориш; ўзгариш самарадорлигини, ижобий ва салбий жиҳатларини ўлчаш.

Социологик ва социал-психологик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, эксперимент усулидан фойдаланиш икки асосий омилга: тадқиқот объектининг ўзига хослигига ва тадқиқот қилинаётган ижтимоий гуруҳ жавоб реакциясининг характерига боғлиқдир. Бу усулдан фойдаланишда энг аввало, тадқиқ этилаётган объектининг эксперимент ўтказиши мумкин деб топилса, уни ўтказиш чегараси аниқ белгиланмоғи лозим. Эксперимент социал объект /тизим/ функционал муносабатларини бузмаслиги, издан чиқармаслиги керак. Социал экспериментлар ўз вазифаси мазмуни, якуний натижаси билан ўзаро фарқ қилса-да, барчасига хос ички тузилишга эга. Унинг ички унсурларига эксперимент ўтказувчи /тадқиқотчи, олимлар гуруҳи, илмий лаборатория/, яратиладиган шарт-шароит тизими- экспериментал омил, экспериментал ҳолат ва эксперимент натижалари киради. Социологияда эксперимент асосан 3 турда олиб борилади:

1. Экспост-факто эксперимент. Бунда эксперимент ўтмишдан ҳозиргача бўлган ижтимоий тадқиқот объекти қилиб олинганда ўтказилади.

2. Такқослаш тамойилига асосланган эксперимент. Бу турда ҳозирги давр ижтимоий жараёнлари тадқиқот объекти қилиб олинган бўлади.

3. Проектли эксперимент. У ҳозирдан келажакка йўналтирилган бўлади.

Булардан ташқари, социал экспериментлар: тадқиқот хусусиятига қараб /фан соҳасидаги, ижтимоий жараёнларни бошқаришдаги экспериментлар/; социал экспериментнинг таркибининг характерига кўра; дала ва лаборатория шароитидаги; мантиқий таркибига кўра /параллель ва давомий тарзда/ турларга бўлинади.

Социал эксперимент ўтказиш муайян босқичлардан иборатдир: биринчи босқич-назарий босқич бўлиб, унда ўтказиладиган эксперимент тури белгиланади ва назарий жиҳатдан асосланади. Мавжуд имкониятлар эксперимент омиллар ва тадқиқот объектининг ўзига хос жиҳатлари ҳисобига олинади; иккинчи босқич-эксперимент дастурида кўрсатилган асосий вазифалар ва методикаси ишлаб чиқилади; учинчи босқич-эксперимент дастурида кўрсатилган асосий вазифалар аниқ воситалар орқали объектга татбиқ қилинади; тўртинчи босқич-сўнгги босқич бўлиб, унда экспериментдан олинган натижалар илмий таҳлил қилинади ва баҳоланади.

Тарихий тажриба шуни кўрсатадики, жамият ҳаётининг умумсоциологик муаммолари устида олиб бориладиган социал экспериментлар кутилган натижаларни бермайди. Бунда фақат ижтимоий муносабатларнинг функционал ва ривожланиш қонуниятларига путур етказилади, холос. Кишилар бошига оғир кулфатлар солиб, бартараф қилиниши қийин оқибатларга олиб келиши мумкин.

Жамият ҳаётининг махсус соҳалари доирасида, миркосоциологик объектлар устида социал экспериментлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Чунки, нисбатан кичик доирада, социал объектда ўтказилган эксперимент натижалари аниқ муддат ичида ўз натижаларини кўрсатиши мумкин ва унинг оқибатлари /агар салбий жиҳатларга эга бўлса/ ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларига ёйилиб кетмайди. Бу натижалар эксперимент ўтказилган тадқиқот объектигагина тегишли бўлади. Ўтказилган экспериментнинг ижобий натижаларини эса ҳаётнинг бошқа соҳаларига ёйиш, татбиқ қилиш мумкин бўлади.

Социологик тадқиқот натижаларини илмий ва юксак савияда таҳлил қилиш, улардан ижтимоий бошқарув амалиётида унумли фойдаланиш имконини беради. Эмпирик маълумотларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш жараёнидаёқ ўрганилаётган

объектнинг муҳим жиҳатлари кўрина бошлайди. Бу жиҳатларни назарда тутган ҳолда илмий таклифлар, тавсиялар ва тадбирлар ишлаб чиқиш, социологик тадқиқот натижаларидан амалиётда фойдаланиш учун асосий восита бўлиб хизмат қилади. Социологик тадқиқот натижаларидан амалиётда фойдаланиш босқичи-икки ёқлама жараён бўлиб, унда олимлар, илмий ходимлар ҳам амалиётчилар фаол иштирок этади.

Интервьюерларни ўқитиш жараёни интервью ўтказиш техникасини ва сўровнома тузиш қоидаларини ўрганишдан ташқари, тадқиқот мавзуси ва респондентлар муҳити билан танишишни ҳам ўз ичига олади. Ўқитишнинг қуйидаги томонлари мавжуд: 1). Интервью мавзуини ўзлаштириш; 2). Респондентлар яшаётган муҳитнинг хусусиятларини билиш. 3). Интервью олиш техникасини билиш; 4). Аҳоли ўртасида бевосита тадқиқотларни ўтказиш.

Интервьюер кўрсатмада келтирилган талаблардан четга чиқмаслиги лозим. Агарда у ўзбошимчалик қилиб ўзича кўрсатмада кўрсатилмаган тартибда сўровни олиб борса, бундай сўровнома "яроксиз" деб ҳисобланади ва инобатга олинмайди, бу ҳол тадқиқотнинг тозалигига путур етказди. Агарда сўровномани тўлдириш жараёнида айрим саволлардан бошқа саволга сабабсиз сакраб ўтилса ва шу туфайли айрим саволларга жавоб берилмаса, бу ҳам сўров олиб борувчининг кўпол хатоси деб ҳисобланади.

Социолог учун асосий қийинчиликлар ҳисоб-китобларнинг натижалари олингандан сўнг бошланади, айрим натижаларда кўрсаткичлар ўзаро мос келмай қолади. Бундай хатоларга йўл қўйилишининг асосий сабабларидан бири, математиклар билан етарли даражада ҳамкорлик қилинмаганлиқдир. Социолог билан математикнинг ҳамкорлиги дала ишларидан кейин эмас, балки дастлабки поғонада-гипотезани шакллантиришда, режа ва дастур тузишда, сўровноманинг саволларини жойлаштириш вақтида бирламчи ва иккиламчи ахборотлар устида ҳисоб-китоб ишлари бажарилишидан олдин ўрнатилиши лозим.

Биринчи босқичда сўровномаларнинг тўлдирилишини текшириш, ишловга яроксиз сўровномаларни ҳисобдан чиқариш ишлари бажарилади. Ишлов беришга яроксиз сўровномалар

ҳисобдан чиқарилгач, иккинчи босқич-сўровномаларни гуруҳлаш ва рақамлаш ишлари олиб борилади. Сўровномаларни гуруҳлаш деганда, тадқиқот ўтказилган ҳудудлар-вилоятлар, туманлар бўйича сўровномаларни тартибга солиш, вилоят, туман ва шаҳарлар кодларини белгилаш тушунилади. Кейин эса ҳар бир гуруҳ сўровномаларининг тартиб рақамлари белгиланади. Учинчи босқич сўровномадаги очиқ саволлар жавобларини кодлаштириш жараёнидир. Ушбу жараён анча мураккаб ва машаққатли ишдир.

Сўровномалар тўғри тўлдирилганлигига ишонч ҳосил бўлгандан сўнг жавобларни кодлаштиришга ўтилади. Одатда, сўровномада ҳар бир саволга тартиб билан сон қўйилган жавоблар келтирилган бўлади. Ана шу сон жавобнинг "код" вазифасини бажаради. ЭХМга жавоблар матни эмас, балки уларга мос бўлган сонлар киритилади ва улар устида арифметик амаллар бажарилади, чунки ЭХМ фақат сонлар билан ишлайди.

Кодировка қилиш жараёнида очиқ саволларни кодлаштириш маълум қийинчиликларга олиб келади. Бундай саволларни кодлаштириш учун ёрдамчи тўплам ажратиб олинади. Бу ишлар қуйидагича бажарилади. Авваламбор, очиқ саволлар берилган ҳамма жавоблари махсус дафтарга кўчирилади. Ушбу жавоблар маъноси бўйича яқинлари сараланади. Улар асосида классификатор тузилиб ҳамма жавобларга мос кодлар берилади.

Юқорида бажарилган ишлардан сўнг маълумотларни компьютерга киритиш ишлари амалга оширилади.

Назорат саволлари:

1. Социологик тадқиқотнинг зарурлиги нимада?
2. Социологик тадқиқот дастурининг асосий қисмларини изоҳланг.
3. Социологик тадқиқотда илмий фаразнинг ўрни қандай?
4. Интервью ва оддий суҳбатнинг фарқи нимада?
5. Тест усулининг социологик тадқиқотдаги ўрнини изоҳланг.

ТАЛАБАЛАР БИЛИМИНИ НАЗОРАТ ҚИЛИШ БЎЙИЧА МАТЕРИАЛЛАР

Оралиқ назорат саволлари:

1. Социология фанининг объекти ва предмети.
2. Ижтимоий мавқе ва ижтимоий роллар.
3. О.Конт социологиянинг асосчиси сифатида.
4. Арастуниг социологик қарашлари.
5. Ал-Мотрудийнинг муросавий мувозанат концепцияси.
6. Ибн Халдуннинг жамият ва ижтимоий тараққиёт ҳақидаги таълимоти.
7. М.Вебернинг “интерпретатив” социологияси.
8. Социологиянинг ижтимоий-гуманитар фанлар билан алоқаси.
9. Социологияда жамият тушунчаси.
10. Социологияда ижтимоийлашув тушунчаси.
11. Давлат тушунчаси ва унинг моҳияти.
12. Замонавий давлатларнинг анъанавийлардан фарқи.
13. Демократия ва унинг хусусиятлари.
14. Анъанавий жамиятнинг хусусиятлари.
15. Замонавий жамиятнинг ўзига хос хусусиятлари.
16. Дехқонлар ва чорвадорлар жамияти.
17. Ноиндуриал цивилизациялар ёки анъанавий давлатлар.
18. Саноатлашган (индуриал) жамиятлар.
19. Постиндуриал жамият.
20. Социал гуруҳ тушунчаси ва унинг белгилари.
21. Дин социологиянинг муҳим объекти сифатида.
22. Жамият ҳаётида ижтимоий институтлар.
23. Жамият ҳаётида ижтимоий муносабатлар.
24. Оила шакллариининг нисбатан муҳим ва умумий ўзгаришлари.
25. Жамият ҳаётида таълим тизими.
26. Социологияда шахс тушунчаси.

- 27.Ўзбекистонда демократик жамият куриш жараёнида шахс белгилари ва хислатлари, сифатлари.
- 28.Социологияда девиант хулқ-атвор.
- 29.Девиант хулқ-атворнинг кўринишлари.
- 30.Девиант хулқ-атвори ўрганишда муаммоли вазият.
- 31.Жиноятларни социологик нуқтаи назардан талқин қилиш.
- 32.Ижтимоий назорат. Санкциялар.
- 33.Социал структура тушунчаси.
- 34.Социал стратификациянинг моҳияти.
- 35.Ижтимоий ўзгарувчанлик тушунчаси ва унинг турлари.
- 36.Ўзбекистонда стратификацион жараёнлар эволюцияси.
- 37.Стратификация тизимида синфлар.
- 38.Социологияда статус тушунчаси.
- 39.Ижтимоий ҳаракатчанлик. Вертикал ва горизонтал ҳаракатчанлик.
- 40.Аҳоли миграцияси муаммолари.
- 41.Социал муносабатлар тушунчаси.
- 42.Социал бирдамлик тушунчаси.
- 43.Социологияда бегоналашув ва таназзул муаммолари.
- 44.Социал конфликт. Конфликтнинг горизонтал ва вертикал йўналишлари.
- 45.Миллий мафкура Ўзбекистон тараққиётининг маънавий пойдевори сифатида.
- 46.Ижтимоий ўзгариш тушунчаси.
- 47.Социал эволюция назарияси.
- 48.Ўзбекистонда демократик, адолатли фуқаролик жамияти қуришнинг тадрижий- эволюцион йўли.
- 49.Маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришнинг демократик тамойиллари.
- 50.Ўзбекистонда жаҳон молиявий инқирозининг олдини олиш учун амалга оширилган чора-тадбирлар.
- 51.Социологик тадқиқот дастури.
- 52.Социологик тадқиқотда объект ва предмет.
- 53.Панель тадқиқотлар.
- 54.Тренд тадқиқотлар.
- 55.Пилотаж тадқиқот усули.
- 56.Социологик тадқиқотнинг сўров усули.

57. Кузатиш усули.
58. Социологик кузатиш турлари.
59. Хужжатларнинг таснифи.
60. Социологик тадқиқотда эксперимент ва унинг турлари.

Якуний назорат саволлари:

1. Социология фанининг объекти ва предмети.
2. Замонавий социологиянинг ўрганиш объектлари.
3. Ижтимоий мавқе ва ижтимоий роллар.
4. Э. Дюркгейм ва М. Вебернинг социологиянинг ўрганиш объекти тўғрисида қарашлари.
5. Социологиянинг мустақил фан сифатида шаклланиши.
6. Социологиянинг мустақил фан сифатида шаклланишининг шарт-шароитлари.
7. Социологиянинг вазифалари.
8. О. Конт социологиянинг асосчиси сифатида.
9. Милет мактаби файласуфларининг ижтимоий қарашлари.
10. Гераклит ва Эмпедоклларнинг социологик қарашлари.
11. Суқрот ва Афлотуннинг социологик қарашлари.
12. Арастунинг социологик қарашлари.
13. Зардуштийлик таълимотида ижтимоий муаммолар.
14. Конфуцийнинг ахлоқий таълимотида инсон муносабатлари масалалари.
15. Ал-Мотрудийнинг муросавий мувозанат концепцияси.
16. Ал-Мотрудий таълимотининг Моворауннаҳр ижтимоий фикрига кўрсатган таъсири.
17. Абу Наср Форобий ва Абу Райҳон Берунийларнинг социологик қарашлари.
18. Ибн Сино ва Юсуф Хос Хожибнинг социологик қарашлари.
19. Ибн Халдуннинг жамият ва ижтимоий тараққиёт ҳақидаги таълимоти.
20. Г. Спенсернинг социологик қарашлари.

- 21.Зигмунд Фрейд ижтимоий жараёнларни англашнинг психологик муаммолари тўғрисида.
- 22.В.Паретонинг социологик қарашлари.
- 23.Э.Дюркгеймнинг социологик қарашлари.
- 24.П.Сорокин социомаданий мавжудлик тўғрисида.
- 25.М.Вебернинг “интерпретатив” социологияси.
- 26.Социологиянинг ижтимоий-гуманитар фанлар билан алоқаси.
- 27.Ижтимоий тузулма концепцияси.
- 28.Социология фанининг таркибий тузилиши.
- 29.Социология фанининг махсус назарияларга асосланувчи йўналишлари.
30. “Назарий ва “амалий” социология.
- 31.Макросоциологиянинг моҳияти.
- 32.Микросоциологиянинг моҳияти.
- 33.Социологиянинг амалий аҳамияти.
- 34.Социологияда жамият тушунчаси.
- 35.Ижтимоий тизим тушунчаси ва моҳияти.
- 36.Социологияда ижтимоийлашув тушунчаси.
- 37.Ижтимоийлашув агентлари.
- 38.Фуқаролик жамияти концепцияси.
- 39.Давлат тушунчаси ва унинг моҳияти.
- 40.Замонавий жамиятларнинг анъанавийлардан фарқи.
- 41.Демократия ва унинг хусусиятлари.
- 42.Тоталитаризм ва унинг элементлари.
- 43.Ҳуқуқий давлатнинг белгилари.
- 44.Анъанавий жамиятнинг хусусиятлари.
- 45.Замонавий жамиятнинг ўзига хос хусусиятлари.
- 46.Овчилик ва теримчилик(йиғиш)билан шуғулланувчи жамият.
- 47.Деҳқонлар ва чорвадорлар жамияти.
- 48.Ноиндустриал цивилизациялар ёки анъанавий давлатлар.
- 49.Саноатлашган (индустриал) жамиятлар.
- 50.Постиндустриал жамият.
- 51.Ҳозирги замон жамиятининг кўринишлари.
- 52.Социал гуруҳ тушунчаси ва унинг белгилари.
- 53.С.Моренонинг социометрия мактаби.

54. Ижтимоий институтларнинг кўринишлари.
55. Ҳозирги замон жамиятларида меҳнат тақсимотини
ривожланиши.
56. Ҳақ тўланадиган ишнинг тавсифлари.
57. Дин социологиянинг муҳим объекти сифатида.
58. Диннинг белгилари.
59. М.Вебернинг дин социологияси.
60. Э.Дюркгейм кичик анъанавий жамиятлардаги динлар
тўғрисида.
61. Замонавий жамиятларнинг бюрократик хусусияти.
62. М.Вебер идеал турдаги бюрократиянинг баъзи
характерли хусусиятлари тўғрисида.
63. Жамият ҳаётида ижтимоий институтлар.
64. Жамият ҳаётида ижтимоий муносабатлар.
65. Анъанавий типдаги жамиятларда кланларнинг ўрни.
66. Оила шакллари
нинг нисбатан муҳим ва умумий ўзгаришлари.
67. Жамият ҳаётида таълим тизими.
68. Социологияда инсон тушунчаси моҳияти.
69. Социологияда шахс тушунчаси.
70. Ўзбекистонда демократик жамият қуриш жараёнида
шахс белгилари ва хислатлари, сифатлари.
71. Социологияда шахс манфаати, эҳтиёжи масаллари.
72. Социологияда девиант ҳуқуқ-атвор.
73. Девиант ҳуқуқ-атворнинг кўринишлари.
74. Мартон ижтимоий маъбул қадриятлар ва уларга
эришиш воситаларининг чекланганлиги ўртасидаги
муносабатлар тўғрисида.
75. Девиант ҳуқуқ-атворни ўрганишда муаммоли вазият.
76. Жамият ва девиацияни биологик тушунириш.
77. Жиноятнинг психологик назариялари.
78. Жиноятларни социологик нуқтаи назардан талқин
қилиш.
79. Стигмация(яъни, ёрлик ёпиштириш, тамға
босиш)назарияси.
80. Ижтимоий назорат. Санкциялар.
81. Социал структура тушунчаси.
82. Социал стратификациянинг моҳияти.

83. Ижтимоий ўзгарувчанлик тушунчаси ва унинг турлари.
84. Ўзбекистонда стратификацион жараёнлар эволюцияси.
85. Жамиятдаги ижтимоий табақаларни ўрганишнинг асосий тамойиллари.
86. Стратификация тизимида қулдорлик.
87. Стратификация тизимида касталар.
88. Стратификация тизимида табақалар.
89. Стратификация тизимида синфлар.
90. Социологияда статус тушунчаси.
91. Ижтимоий ҳаракатчанлик. Вертикал ва горизонтал ҳаракатчанлик.
92. Аҳоли миграцияси муаммолари.
93. Социал муносабатлар тушунчаси.
94. Социал муносабатларнинг асослари.
95. Социал бирдамлик тушунчаси.
96. Ижтимоий-синфий муносабатлар.
97. Ўзбекистонда ижтимоий-демократик муносабатлар.
98. Социологияда бегоналашув ва таназзул муаммолари.
99. Социал конфликт. Конфликтнинг горизонтал ва вертикал йўналишлари.
100. Миллий мафкура Ўзбекистон тараққиётининг маънавий пойдевори сифатида.
101. Миллий ғоя барқарорлик омили.
102. Ижтимоий ўзгариш тушунчаси.
103. Тарихий жараёнга даврийлик нуктаи назардан ёндашувнинг моҳияти.
104. Социал эволюция назарияси.
105. Т.Парсонс томонидан ривожлантирилган эволюцион назария.
106. Ижтимоий ўзгаришларга таъсир этувчи омиллар.
107. Инқилоб тушунчаси ва моҳияти.
108. Ўзбекистонда демократик, адолатли фуқаролик жамияти қуришнинг тадрижий- эволюцион йўли.
109. Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг ривожланиши.
110. Маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришнинг демократик тамойиллари.

- 111.Ўзбекистонда жаҳон молиявий инқирозининг олдини олиш учун амалга оширилган чора-тадбирлар.
- 112.Социологик тадқиқот дастури.
- 113.Социологик тадқиқотда объект ва предмет.
- 114.Социологик тадқиқот дастурининг концептуал ва операционал моделлари.
- 115.Илмий фаразга қўйиладиган талаблар.
- 116.Панель тадқиқотлар.
- 117.Тренд тадқиқотлар.
- 118.Пилотаж тадқиқот усули.
- 119.Табиий тажқиқотларнинг кўринишлари.
- 120.Социологик тадқиқотнинг сўров усули.
- 121.Сўров жараёни босқичлари(кўникиш, асосий, якуний босқичлар).
122. Социологик тадқиқотда интервью усули.
- 123.Кузатиш усули.
- 124.Социологик кузатиш олиб боришнинг шарт ва талаблари.
- 125.Социологик кузатиш турлари.
- 126.Хужжатларнинг таснифи.
- 127.Хужжатларнинг хиллари.
- 128.Социологик тадқиқотда танловни шакллантиришнинг усулий жиҳатлари.
- 129.Социологик тадқиқотда эксперимент ва унинг турлари.
130. Интервьюерларни ўқитиш жараёни.

Социология ФАНИ БУЙИЧА ТЕСТ САВОЛНОМАСИ

- 1.“Социология” терминини фанга биринчи бўлиб ким жорий этган олим...
А). Ш.Монтеске

Б). М.Вебер

*С). О.Конт

Д). П.Сорокин

2.Қуйидагиларнинг қайси бири ҳақиқатга яқин:

Социология нимани ўрганади?

*А). Ҳар қандай социал ҳодисаларни

Б). Катта миқдордаги объектлар сони

С). Чегараланган ижтимоий объектлар сони

Д). Фақат битта объектни

3.Жамиятни ҳаётини таҳлил қилишда синфий ёндашув назариясига таянган олим...

А). М. Вебер

*Б). К. Маркс

С). Р.Парк

Д). Ф. Знанеский

4.Социология фан сифатида қаерда вужудга келган?

А). АКШ

*Б).Гарбий Европа

С). Лотин Америкаси

Д). Шарқий Европа

5.Социология фанининг вужудга келиш даври...

А). XX аср бошида

Б). XIX аср XX-ярмида

С). XVIII-XIX аср бошларида

*Д) XIX аср II-ярмида

6.Социологиянинг фан сифатида шаклланишининг объектив сабаби...

А) Техника ва ишлаб чиқаришнинг таракқиёти

Б) Инсоннинг абсолют озодликка интилиши

С) Ижтимоий тартибни ташкил этишнинг

зарурийлиги

*Д) Ижтимоий таракқиёт назариясининг ишлаб чиқиш зарурияти

6.«Жамиятни университетлар бошқаради» деган назария қайси жамиятга хос?

А). Саноатлашган жамият

*Б). Постиндустриал жамият

С). Демократик жамият

Д). Авторитар жамият

7.Е. Дюркгейм “ Социал факт” назариясига нимани асос қилиб олади?

*А) Коллектив тасаввур

Б) Шахслараро муносабатлар

С) Ижтимоий алоқалар

Д) Ижтимоий ҳамкорлик

8«Ўз жонига қасд қилиш» мавзусини илк бор ўрганган социлог...

А). З. Фрейд.

Б). е. Фромм.

*С). е. Дюркгейм

Д). М. Вебер

9. Жамият ҳаётида оиланинг қайси функцияси асосий ролни ўйнайди?

*А) Репродуктив.

Б). Иқтисодий.

С). Рекротив.

Д). Сиёсий

10. Сизнинг фикрингизча Ўзбекистон қандай мамлакат ҳисобланади?

А). Аграр

Б). Индустирал.

*С). Аграр-индустирал.

Д). Постиндустирал

11. « Социал мобиллик» тушунчаси нимани ифодалайди?

А). Хулқ-атвор нормаларининг қайсидир бир вазиятдаги маълум бир тўплами.

*Б). Индивид (Социал гуруҳ) томонидан ўзининг социал мавқеини узгартириши.

С). Социал тизим жараёнининг бузилиши.

Д). Социал тизимнинг барқарорлиги

12. Д. Морено “кичик гуруҳлар”ни тадқиқ қилишда қайси методдан фойдаланишни таклиф қилди?

А) Статистик метод

Б) эксперт баҳолаш методи

*С) Социометрия методи

Д) Тест методи

13. Кўпчилик социологлар шахснинг бирламчи ижтимоийлашувини қаерда бошланади деб ҳисоблайдилар?

А) Мактаб

*Б) Оила

С) Дўстлар даврасида

Д) Иш коллективида

14. Тоталитар жамият учун қайси хусусият характер касб этади?

А) Кишилар ва жамият устидан абсолют кучли ҳарбий назорат

Б) Жамиятнинг конституция ва қонунлар асосида бошқарув

*С) Жамият қонунларини яқка шахсга бўйсундирилиши

Д) Конституция ва қонун бор, лекин улар ишламайди.

15 « Социал мобиллик» терминини социологияга ким киритган?

А). М. Вебер

*Б). П. Сорокин

С). Р. Мертон

Д). Т. Парсонс

16 . Социал стратификация деганда нимани тушунаси?

*А). Жамиятдаги социал нотенгликнинг ифодаланиши

Б). Жамиятдаги миллатлараро муносабатнинг ифодаланиши

С). Жамиятдаги социо-маданий хусусиятларининг ифодаланиши

Д). Жамиятдаги социал бирдамликни

17. «Фозил шаҳар аҳолиси» рисоласининг муаллифи ким?

А). Беруний

Б). Ибн Сино

*С). Форобий

Д). Аристотел

18 «Темур тузуклари»да қандай муаммо асосий сифатда ёритилади?

А). Ахлоқий

*Б). Давлат ва салтанат ишлари

С). Инсонпарварлик

Д). Манавий-марифий

19. 20- аср 70- йиларида пайдо бўлган ижтимоий

назарияни аниқланг

А). Очиқ жамият

Б). Ёпиқ жамият

С). Индустириал жамият

*Д). Постиндустириал жамият.

20. Девиант хулқ-атвор назариясининг асосий тушунчаси

бўлиб хизмат қилади...

*А) Аномия

Б) Дегуманизация

С) Дестабилизация

Д) Дезинтеграция

21 «Индустириал жамият» назарияси қачон шаклланган?

*А). 1950-60-йиллар.

Б). 20 асрнинг бошларида

С). 20 асрнинг 80-90-йилларида

Д). 21 аср боши

22. Информация ва хизмат кўрсатиш соҳалари ижтимоий

тараққиётнинг таъминловчи омилларга эга бўлган жамият қайси?

А). Индустириалликкача мавжуд жамият

Б). Индустириал жамият

*С). Постиндустириал жамият

Д) Тоталитар жамият

23. Социология оилани қандай ўрганади?

А) Бирламчи кичик гуруҳ сифатида.

Б) Муносабатлар йиғиндиси сифатида.

• С) Социал институт сифатида

Д). Ижтимоий-маданий ҳодиса

24. Замонавий ғарб жамиятида ўрта синф салоҳияти...

А) 20-25. %

*Б) 60-70%.

С) 30.-40%

Д) 10-15%

25. Қуйидаги социал ҳодисалардан қайси бирини девиант

хулқ-атвор нормаларига киритиш мумкин?

- *А) Ичкиликбозлик, наркомания.
 - Б) Туғилиш, ўлим.
 - С) Миграция,
 - Д) Кадрлар қўнимсизлиги
26. Социологик тадқиқот дастури нимадан бошланади?
- А). Тадқиқотни ташкил этиш
 - *Б). Муаммонинг қўйилиши
 - С). Обектни тасвирлаш
 - Д). Респондентларни танлаш
27. Қуйидагилардан қайси бири энг оммавий эмпирик метод ҳисобланади?
- А). Хужжатларни ўрганиш.
 - Б). Эксперимент.
 - *С). Сўров.
 - Д). Кузатиш.
28. Қуйидагилардан қайси бири Контнинг «асосий фанлар иерархияси»га тегишли.
- *А) Математика, астрономия, физика, биология, Социология.
 - Б) Социологиядан ташқари барча аниқ фанлар.
 - С) Иқтисодий фанлар, сиёсий фанлар, диний фанлар, ҳуқуқ, Социология.
 - Д) Иқтисодий фанлар, сиёсий фанлар, ҳуқуқ, Социология.
29. Позитивизм йўналиши бу...
- *А) Натурализм, эволюционизм, механизм. органицизм.
 - Б) Структура функционализм, феноменология,
 - С) Конфликт, неомарксизм
 - Д) Символик интеракционизм, органистик
30. Эмпирик тадқиқотларда неча киши қатнашиши мақсадга мувофиқ?
- А). 1000 киши.
 - Б). 1200 киши.
 - С). 2000 киши.
 - *Д). Тадқиқот хусусиятига қараб белгиланади.
31. Илк эмпирик тадқиқотлар қачон ўтказилган?
- *А) ХУШ асрда
 - Б) XX асрда

С) Х1Х асрда.

Д) ХУП асрда

32. Илк бор « Социал динамика» ва « Социал статика»

тушунчаларини социологияга жорий этган олим.

А) Аристотел

Б) Форобий

*С) Конт.

Д) Вебер.

33. Қуйидагилардан қайси бири социал эволюция асосчиси

хисобланади?

А). Н. Макиовелли.

Б). О.Конт

*С). Г. Спенсер.

Д). М. Монтен.

34. Позитивистик Ссциологиянинг ғоявий асоси нимада?

А). Организм.

Б). Детерминизм.

*С). Уч боскич конуни.

Д). Таклид назарияси

35. Ижтимоий ривожнинг муҳим омили сифатида

иктисодий муносабатларни устувор деб ажратиб кўрсатган олим.

А). Т.Парсонс.

*Б). К. Маркс.

С). Э. Дюркгейм

Д). Сен-Симон

36. Социологиядаги позитивизмнинг асосчиси ким?

А). Спенсер.

Б). Сен-Симон.

*С). О.Конт.

Д). К. Маркс.

37. Жамиятни организм сифатида талқин қилган олим

ким?

А). Вормс.

Б). Конт.

*С). Спенсер.

Д). Дюркгейм.

38. Социологияда илк бор уч босқич қонунини ким жорий қилган?

- *А). Конт.
- Б). Спенсер
- С). Дюркгейм.
- Д). Вебер.

39. Илк бор социология муаммолари қайси фан тизимида ўрганилган?

- А). Биология.
- Б). Иқтисодиёт
- С). Тарих
- *Д). Фалсафа.

40. Антик даврнинг муҳим социологик муаммоларининг тадқиқотини ифода этган «Сиёсат» асарининг муаллифи ким?

- А). Гераклит
- Б). Платон
- *С). Аристотел
- Д). Демокрит

41. «Жамиятни файласуфлар бошқариши лозим» деган ибора муаллифи

- А). М. Вебер
- Б). Г. Спенсер
- *С). Платон
- Д). Дюркгейм

42. Социологияда гуманистик оқим асосчиси ким?

- А). Конт.
- Б). Дюркгейм
- С). Сорокин
- *Д). Вебер.

43. Социализм тамойиллигининг асосчиси...

- *А) Дюркгейм
- Б) Вебер
- С) Конт.
- Д) Спенсер

44. Фундаментал Социологиянинг мақсади...

- А) Социал воқеликнинг руҳий кўриниши
- Б) Социал реалликнинг моҳияти
- *С) Социал оламнинг тўлиқ тасвирини яратиш

Д) Назарий асосларни ишлаб чиқиш

45. М. Вебер нечта ижтимоий ҳаракат типини ажратиб кўрсади?

А) 2та

Б) 3та

*С) 4та

Д) 5та

46. Гипотеза деганда тушунамиз...

А) Илмий таҳлил

*Б) Илмий тахмин

С) Муаммонинг қўйилиши

Д) Муаммони тасвирлаш

47. Социологиянинг бошқа фанларга нисбатан мақоми қандай?

А) У конструктив аҳамиятга эга

Б) У эмперик базага эга

*С) У умумдисциплинар фан

Д) У табиий фан

48. Очиқ ва ёпиқ жамиятлар назарияси муаллифи...

А) Р. Спенсер.

*Б) К. Поппер.

С) О. Конт.

Д) Г. Тард

49. Социал интеграция бу...

А) Социал мобиллик ва ўзгартиришлар оқибати *Б)

Бир хилликлардан кўп хилликларга ўтиш С) Турли социал тизимларнинг ажралиши

Д) Кўп хилликлардан бирхилликка ўтиш

50. Социал статика нимани ўрганади?

А) Ижтимоий воқеликнинг табиий қонунларини

Б) Воқеа ва ҳодисаларнинг ўсиш ва ривожланишини

*С) Ижтимоий элементларнинг мувозанатини, мавжудлик қонунларини

Д) Статистик материалларни

51. Социал динамика нимани ўрганади?

*А) Жамиятнинг ўсиш, ўзгариш ва ривожланиш қонунларини

Б) Жамият фаолиятининг қонунларини

- С) Социал қонунларнинг ўзаро алоқасини
- Д) Социал воқеликнинг устувор йўналишларини
- 53. Структура тушунчасининг мазмуни бу ...

*А). Асосий элементларнинг алоқаси ва тартибли жойлашуви

- Б). Ҳодиса ва предметларнинг моҳияти
- С). Гуруҳларнинг ўзаро муносабати
- Д). Категория ва тушунчаларнинг ишлаб чиқилганлиги

54. Қандай стратификацион тизим очик ҳисобланади?

- А) Кастали
- *Б) Қатламли.
- С) Синфийлик
- Д) Тоталитар

55. Девиант (оғишма ҳуқ-атвор) деганда нимани тушунаси?

- А) таркидунёчилик, зоҳидлик
- Б) даҳолик
- С) табаррук, илоҳийлик
- *Д) қотиллик

56. Менталитет тушунчаси нима?

*А) индивид ёки ижтимоий гуруҳнинг, миллатнинг ўзига хос тафаккур тарзи.

Б). Жамият азоларининг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ҳодисаларга билвосита муносабатлари.

- С). Индивид ёки ижтимоий гуруҳнинг ҳуқ-атвори
- Д). Шахснинг касбий хусусияти

57. Бегоналашув нима?

*А.) Индивид ёки ижтимоий гуруҳнинг ижтимоий ҳаётдан ажралиб қолиши.

Б). Жамият азоларида ижтимоийлашув жараёнинг кучлилиги.

С). Жамият азоларининг бир-бири билан узвий алоқадор бўлиши.

Д). Индивиднинг жамият ҳаётидаги фаолияти.

58. Вертикал социал мобилликка қандай эришиш мумкин?

- А). Шахсни уруш натижасида яшаш жойини алмаштириш.
- Б). Бир шахардан бошқасига кўчиб келиши.

С) Саноатдан деҳқончилик фаолиятига ўтиш.

*Д) Социал мақомини ўзгартириб

59. Авторитар жамиятга хос хусусият...

А) Бир партиялик ва террор.

*Б) Шахсининг сиёсий эркинликларини чеклаш

С) Давлат мафкурасининг ҳукмронлиги

Д) Жамиятни демократик принципда асосида

бошқариш

60. Социологиядаги структур функционализм

мактаби асосчиси...

*А) Т.Парсонс.

Б) Леви-Стросс.

С) П.Сорокин.

Д) О.Конт

61. Индустириал жамиятга қандай хусусиятлар

хос?

А). Ахборотни ишлаш ва қайта ишлаш.

*Б). Ишлаб чиқариш жараёнини автоматлаштириш.

С). Турмуш тарзи пастлиги.

Д). Қадриятлардан воз кечиш

62. Ишсизлик бу...

*А). Меҳнат биржасида рўйхатдан ўтган киши

Б). Иш излаётган киши

С). Ҳеч қаерда ишламаётган киши

Д). Беғам киши.

63. Нуклеар қандай оила?

А). Ола аъзолари бир хил ижтимоий гуруҳга мансуб оилалар.

Б). Ола аъзолари миқдори 5-6 кишидан иборат оилалар.

С). Эр-хотин турмуш қурмаган фарзандлари билан бирга яшайдиган оилалар.

*Д). Икки ёки ундан ортиқ оилалар истиқомат қиладиган оилалар

64. Қуйидагилардан қайсилари ирқий-антропологик мактаб вакиллари ҳисобланади.

А) Аристотел, Платон, Форобий, Конт

*Б) Габино, Челберлен, Ляпуж, Аммон

С) Дюркгейм, Вебер, Спенсер.

- Д) Вебер, Шюс, Зиммел
- 65.** “Социал стратификация” тушунчаси қайси фандан кириб келган?
- А) Фалсафадан
- Б) Биологиядан
- *С) Геологиядан.
- Д) Сиёсатшуносликдан
- 66.** М. Вебер фикрича ташкилот нима орқали бошқарилади?
- *А). Бюрократия
- Б). Демократия
- С). Ўзаро келишув орқали
- Д). Раҳбар хоҳиш иродаси билан
- 67.** Қайси ҳолат демократик жамиятга хос эмас?
- А). Ҳокимиятнинг 3 тармоққа бўлиниши
- Б). Кунун устуворлиги
- *С). Бир укладли иқтисод
- Д). Инсон ҳуқуқларига амал қилиниши
- 68.** Миграция жараёни социал мобиллик (ҳаракатчанлик) нинг қайси турига киради?
- А). Вертикал
- Б). Горизонтал
- *С). Гуруҳий
- Д). Структуравий
- 69.** Озчиликлар ҳокимияти- . . . дир.
- А). Монархия
- *Б). Олигархия
- С). Аристократия
- Д). Республика
- 70.** Монархия-буҳокимияти?
- А). Озчилик
- *Б). Якка шахс
- С). Кўпчилик
- Д). Қонун
- 71.** Махсус ва тармоқ социологияси шуғулланади...
- А). эмпирик малумотлар тўплаш
- Б). Жамият ривож қонунларини ўрганиш

*С). Жамият ҳаётининг алоҳида тизимчалари таҳлили

Д). Макротизим таҳлили

72. Синфли стратификация қандай жамиятга хос?

А). Анъанавий жамият

Б). Демократик

С). Аграр

*Д). Тоталитар

73. Девиант ҳаракат- ...

А). Социал меъёрларга амал қилиш

Б). Анъаналарга содиқ бўлиш

*С). Социал меъёрларга амал қилмаслик

Д). Динга ката эътибор қаратиш

74. Постиндустриал жамиятларда асосий қадрият нима ҳисобланади?

А). Пул

Б). Ҳокимият

*С). Билим, малака

Д). Дин

75. Анархия-бу . . . дир.

А). Бир кишининг ҳокимияти

*Б). Бошбодоклик

С). Озчилик ҳокимияти

Д). Қонунийлик

76. Горизонтал социал мобилликда нима

ўзгаради?

А). Кишининг социал статуси

*Б). Кишининг фаолият кўрсатадиган соҳаси

С). Киши эътиқод қиладиган дин

Д). Кишининг сиёсий қарашлари

77. Социологияда «Позитивизм» сўзи қандай манони англатади?

А). Янги

*Б). Ижобий

С). Салбий

Д). Интилиш

78. Вертикал социал мобилликда нима ўзгаради?

А). Худуд

Б). Дин

- С). Фаолият соҳаси
 *Д). Мақом
78. Социология парадигмаларига кирмайдиган парадигмани кўрсатинг.
 А). Функционализм
 Б). Конфликт
 *С). Синергитика
 Д). Социал ҳаракат
79. Нима учун Конт ўзи яратган таълимотни дастлаб «позитив фалсафа» деб атаган?
 *А). Ананавий фалсафадан фарқлаш учун
 Б). Фалсафага қайта мурожаат қилиш учун
 С). Фалсафадан методология сифатида фойдалангани учун
 Д). Фалсафа методларини ўзлаштиргани учун
80. «Протестант ахлоқи ва капитализм руҳи» асарини муаллифи ким?
 А). Парсонс
 *Б). Вебер
 С). Конт.
 Д). Спенсер.
81. «Жамият-бу организмдир» деган иборанинг муаллифини кўрсатинг
 А). Аристотел
 Б). Платон.
 С). Конт.
 *Д). Спенсер
82. «Позитив фалсафа руҳи» асарининг муаллифи...
 А). Платон
 Б). Аристотел
 С). Спенсер
 *Д). Конт
83. Қуйидаги йўналишлардан қайси бири социологиянинг тор доирада фаолият кўрсатадиган фанга айланишга ҳавф солади?
 А). Позитивизм
 Б). Неопозитивизм
 *С). Эмпиризм
 Д). Реализм

84. Геллап жамоатчилик фикрини ўрганиш институти қайси мамлакатда фаолият кўрсатади?

А). Германия

Б). Франция

*С). АКШ

Д). Норвегия

85. Ижтимоий ҳодисаларни инсон тафаккурининг ҳосили деб этироф этувчи социологик йўналиш....

А). Неопозитивизм

*Б). Феноменология

С). Реализм

Д). эмпиризм

86. Структура тушунчасининг мазмуни бу ...

*А). элементларнинг алоқаси ва тартибли жойлашуви

Б). Ҳодиса ва предметларнинг моҳияти

С). Гуруҳларнинг ўзаро муносабати

Д). Категория ва тушунчаларнинг ишлаб чиқилганлиги.

87. Социология дастлаб қандай ном билан аталган?

А). Сиёсий арифметика

Б). Тарихий таҳил

*С). Социал физика

Д). Метафизика

88. О. Конт таъбирича социология қайси фанга кўпроқ таяниши керак?

А). Химия

Б). Фалсафа

*С). Биология

Д). Астрономия

89. Қўйидагиларнинг қайси бири сўров методига киради?

А). Ҳужжатларни анализ қилиш

Б). Кузатиш методи

С). Эксперимент

*Д). Интервью

90. Респондент деганда кимни тушунасиз?

А). Тадқиқот ўтказувчи

Б). Тадқиқот дастурини тузувчи

С). Тадқиқот саволларини тузувчи

- *Д). Тадқиқот саволларига жавоб берувчи
91. Интервьюер деганда кимни тушунаси?
- *А). Тадқиқот ўтказувчи
- Б). Тадқиқот дастурини тузувчи
- С). Тадқиқот саволларини тузувчи
- Д). Тадқиқот саволларига жавоб берувчи
92. Г. Спенсер ривожланишнинг қайси концепциясига қўшилади?
- А). Революцион
- Б). Информацион
- *С). Эволюцион
- Д). Модернистик
93. Социологик тадқиқотларда ахборот йиғишда кенг тарқалган метод қайси?
- *А). Сўров
- Б). Хужжатларни таҳлил қилиш.
- С). Кузатув.
- Д). Социал эксперимент
94. Социология фани қайси фан негизда шаклланди?
- А). Физика
- Б). Математика
- С). Психология
- *Д). Фалсафа
95. Амалий социологик тадқиқотлар қандай шароитларда ўтказилади?
- А). Етарли маблағ бўлганда.
- Б). Шароит такозо этганда.
- С). Анкета саволлари тайёр бўлганда.
- *Д). Социал буюртма мавжуд бўлганда.
96. Толерантлик деганда нима назарда тутилади?
- А). Жамиятда ягона диннинг мавжуд бўлиши.
- *Б). Жамият азоларининг бағрикенглиги.
- С). Жамиятда диний зиддиятларнинг мавжудлиги.
- Д). Хамма жавоб нотўғри.
97. Эмпирик социология биринчи бўлиб қаерда вужудга келган?
- А). Ғарбий Европада.
- Б). Россияда.

*С.) АҚШда.

Д). Шарқда.

98. Социометрия усули орқали қандай муносабатлар ўрганилади?

*А). Шахслараро муносабатлар.

Б). Иқтисодий муносабатлар.

С). Фақат сиёсий муносабатлар.

Д). Ёшларга оид муносабатларни.

99. Репрезентативлик деганда қуйидагини тушуниш лозим.

А). Эмпирик амалий малумот

Б). Тадқиқот муаммосига оид барча тушунчалар

С). Тадқиқотнинг асосий мақсадини аниқлаш

*Д). Бош тўплам хусусиятларини сараланганида акс этиши.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Раҳбарий адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. - Тошкент: Ўзбекистон, 2011.

2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat -. Engilmas kuch - Toshkent: Ma'naviyat, 2008.

3. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. - Тошкент: Ўзбекистон, 2010.

4. Мирзиёев Ш. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб – интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2017.

5. Мирзиёев Ш. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикасининг сайланган Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24

йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси.
//Халқ сўзи, 2016 йил 8 декабрь.

6. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курамыш. Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи. //Халқ сўзи , 2016 йил 15 декабрь.

Дарслик ва ўқув қўлланмалар:

1. Алиев Б., Рафиқов Ф., Султонов Т., Муллажонов М., Раҳмонов Б. ва бошқалар. Социология. (Ўқув қўлланма)- - Тошкент: ТДЮИ нашриёти. 2006.

2. Социология //Ўқув қўлланма. Убайдуллаева Р.А., Бекмуродов М.Б., Ота-Мирзаев О.Б. ва бошқ.. - Тошкент: А. Қодирий номидаги халқ мероси, 2002.

3. Социология. Маърузалар курси. Алиқориев Н.С., Бекмуродов М.Б., Ота- Мирзаев О.Б., ва бошқ. - Тошкент, 2001

4. Умумий социология. (Алиқориев Н.С ва Убайдуллаева Р.Т таҳрири остида) - Тошкент: 1999.

Қўшимча адабиётлар:

1. Абу Носир Форобий. Фозил одамлар шахри. - Тошкент: А.Қодирий номидаги нашриёт, 1993.

2. Вебер М. Избранные произведения. - М.: Прогресс, 1990.

3. Ганиева М.Х. Этносоциология. Учебное пособие для студ. высших учебных заведений. - Ташкент: Университет, 2006.

4. Ганиева М.Х. Введение в социальную работу. - Ташкент., 2011. 98 с.

5. Гараджа. В.И. Социология религии. - М., 2005.

6. Гидденс Э. Социология. - Тошкент, 2002

7. Кравченко А.И. Социология. - М., 2006.

8. Латипова Н.М. Политическая социология. Методическое пособие. - Ташкент., 2010.

9. Современная западная социология. Словарь. - М.: Прогресс, 1990.
10. Социология религии. В.И.Гараджа. - М., 2005.
11. Социология //Учебное пособие. Под редак. д.ф.н. Мухамедовой З.М., - Ташкент: Sanat, 2010
12. Қодиров А.К., Социология. -Тошкент, 2006.
13. Saitxodjayiv H.B. Sotsiologiya. Ma ruzalar kursi. - Тошкент: Академия, 2008.
14. Холбеков А.Ж., Идиров У.Ю. Социология: изохли луғат- маълумотнома. -Тошкент: Ибн-Сино номидаги нашриёт, 1999.
15. Холбеков. А.Ж. Бошқарув социологияси (ўқув қўлланма). -Тошкент: Akademiya, 2007.
16. Убайдуллаева Р.А., Ота-Мирзаев О.Б. ва бошқ. Социологик тадқиқотлар амалиёти (Ўқув-услубий қўлланма)- - Тошкент.: «Ижтимоий фикр», 2001.
17. Фарфиев Б.А., Нуруллаева У.Н. Социология тарихи. (Услубий қўлланма). Тошкент: Университет, 2009.
18. Бекмуратов М.Б. Роль общественного мнения в социально- культурном развитии общества: Дис.....док.социол.наук. - Ташкент, 1997.
19. Фарфиев Б.А. Ўзбекистонда жамиятни демократлаштириш жараёнида тафаккур тарзини такомиллаштиришнинг ижтимоий маъданий хусусиятлари: Дис.....социол. фан.ном. - Тошкент:, 1999.
20. Калонов К.К. Ўзбекистон ўзини ўзи бошқарув тизими динамикасини таҳлил қилишда авторитетнинг тутган ўрни: Дис.....социол. фан.ном. - Тошкент, 2000.
21. Юнусов А.Б. Ўсмир ёшларда ижтимоий девиантлик ҳолатларининг социологик хусусиятлари: Дис.....социол. фан.ном. - Тошкент: ЎЗМУ, 2004.
22. Норбеков А.Ш. Ўзбекистонда ижтимоий кафолат тизимини яратиш муаммолари: сиёсий-социологик таҳлил. Дис.....социол. фан. ном. -Тошкент, 2004.
23. Латипова Н.М. Роль молодых специалистов в трансформации социальной структуры узбекистанского общества: Дис.....канд.социол.наук. - Ташкент, 2009.

24. Ганиева М.Х. Общественное мнение как фактор развития межнациональных отношений: Дис.... док.социол.наук. - Ташкент. - Ташкент. 2009

Электрон таълим ресурслари:

1. <http://www.lib.cocio.msu.ru>
2. <http://www.lib.cocioline.ru>
3. <http://www.lib.cocio.rin.ru>
4. <http://www.lib.cociologos.narod.ru>
5. <http://www.lib.cocionet.narod.ru>
6. <http://www.lib.cociograd.ru>

Мундарижа	
Кириш.....	
.....3-4	
1-мавзу. Социология фан сифатида. Социологиянинг структураси.....	4-23
2-мавзу. Жамият яхлит тизим сифатида.....	23-37
3-мавзу. Социал гуруҳлар	
.....	37-48
4 — мавзу:	Социал институтлар.....
	48-59
5 - мавзу. Девиант хулқ-атвор ва социал назорат.....	59-68
6-мавзу. Жамият социал структураси ва стратификацион жараёнлар.....	69-77
7-мавзу. Социал муносабатлар.....	77-86
8-мавзу. Ижтимоий тараккиёт социологияси.....	86-95
9-мавзу: Эмпирик социологик тадқиқот ва унинг методлари.....	95-105
Назорат саволлари.....	106-110

Тест	
саволномаси.....	
110-122	
Адабиётлар	
рўйхати.....	122-124

Тузувчилар: Бозоров Мустафо Жабборович,
доцент;
Долиев Салоҳиддин Собирович, катта ўқитувчи.